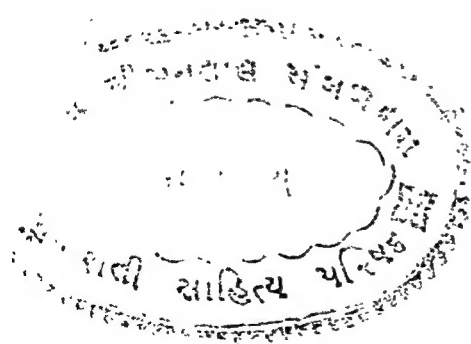

६५७५७

પ્રસ્તાવના.

‘કુસુમમાળા’ નામથી મહારાં સંગીતકાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યે લગભગ નવ વર્ષ થયાં. સહૃદયવર્ગ તરફથી એ પ્રકારની કવિતાને થયેલા સત્કારથી કાંઈક ઉત્તેજન પામીને, તેમ જ ગુર્જર સાહિત્ય તરફની તથા જનમંડળ તરફની કર્તવ્યબુદ્ધિને વશ થઈને, આ પુસ્તકમાં આવેલાં નવાં કાવ્યો વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાં ઇષ્ટ ગણું છું. બાકી આ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ તો ઉપરના અંતે હેતુથી સ્વતંત્ર જ છે. પોતાના મનનો વિનોદ તે હેતુના વર્ગમાં ના ગણિયે તો, આ નવીન કાવ્યોની ઉત્પત્તિ, એક રીતે જોતાં, હેતુ-રહિત જ છે. મારે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન ઉપર અતાવ્યું તેટલું જ બસ છે.

આ કાવ્યો ‘કુસુમમાળા’ પ્રસિદ્ધ થયા પછી રચાયેલાં છે. પણ હેમાં બે વિભાગ છે; એક, ‘કુસુમમાળા’ના સમયમાં અને તે સમીપના સમયમાં રચેલાં અને તે કવિતાના પ્રકારની છાયાવાળાં; બીજો વર્ગ, — તે પછી કેટલાક વર્ષોને અન્તરે રચાયેલાં અને કાંઈક ભિન્ન માર્ગમાં જતી કવિત્વવૃત્તિ તથા રીતિયોની છાપવાળાં. ઘણો ભાગ બીજા વર્ગનો જ છે. ‘કુસુમમાળા’માં અન્તે વર્ણના-ત્મક કાવ્યો થોડાંક છે તે બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં કાવ્યો આત્મલક્ષી (subjective) છે. આ ‘હૃદયવીણા’માં પરલક્ષી (objective) કાવ્યો જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં વિશેષ દાખલ થયેલાં છે.

મંગળાચરણની આરંભની બે પંક્તિયો (‘સુન્દર શિવ મંગલ ગુણ’ વગેરે) મહારા સ્વર્ગસ્થ પિતાની રચેલી હતી. તે ઉપાડી લઈને બાકીની રચના મહે કરી છે.

ઉત્તરકાનડા જિલ્લો

તા. ૨૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૬.

} નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

सवाङ्गकुपिते बाले गात्रस्फुरणभञ्जने ॥२५॥

वेदनाभिः परीतञ्च स्फुरन्तीवास्य सम्भवः ।

ચિ. પ્રિય મનુભાઈ

*લાવણી.

બન્ધુ હો! સ્મરણ તહને કંઈ થાય
એકદા સમી સાંઝની માંછ,
સિન્ધુ કંઈ મન્દ ગાન કરે ગાય,
શિલા પર પ્રેમ થકી પછડાય;
શ્રવણ નવ ધરિયું મહે એ ગાન,
હૃદય લય પામ્યું ખીજે સ્થાન;
ઉદ્ધિ પણ તજીને નિજ રવતાન
સ્તબ્ધ બની સુણતો ધરોને ધ્યાન;—

દિવ્ય મધુરતાથી ભરી લહરી લઈ હૃદય
ગાનસરિત ઉપની તુજ કંઠથી અમૃતસિન્ધુ ભણિ ધાય,
હેવી એ સરિતા જ્યહાં ઉભરાઈ
સિન્ધુ પણ ઊભો સુણવા ચાહો.
બન્ધુ હો!

૧.

‘દિવ્ય સુન્દરોનો ગરબો’ ગાઈ
દિવ્યરવરચના રચી તહે જ્યાંહિ,
કવિતસરિતા મુજ સબળી બની
ઉછળી તુજ ગાનસરિતની ભણિ;
સરિત-સંગમ અદ્ભુત એ માંહિ
વહી ચાલ્યો પરવશ હું ત્યાંહિ;—

* રા. મણિલાલ દ્વિવેદીના ‘ઉત્તરરામચરિત’માંની લાવણીઓ—
‘પ્રિયેરે! તે તે ક્યમ વિસરાય’ વગેરેની પ્રમાણે.

અન્તરિક્ષ તરૌ ચમકતા મધુર ગાનસુર એહ
ગગનાહુગણુ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ
વિલસતા મુજ નયનતણિ સમીપ
નિરખિયા એ ઊજળા અમૌદીપ.

બન્ધુ હો !

૨.

તૂંટી પડતો જળધોધ મહાન,
ગળવતો અવિરત ઉજ્જવળ ગાન,
નચવતો અણુગણુ જળકણુ જ્યાંહિ
પરોવી રવિ નિજ અંગુલિ ત્યાંહિ
તરંતાં મૂકે ગૂંચો અનેક
ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છોક,—

હેવા રંગે રંગિયા નાચે જળકણુ જેમ,
અનુપમ મંજુલ તુજ ગાનતણા સ્વર ચમકંતા તેમ;
કેમ કરૌ વણ્યાં એ તે જાય?
હૃદયપંટ એ રંગે રંગાય.

બન્ધુ હો !

૩.

અને મુજ કવિતપદો શબ્દરૂપ
તણ જ સજીવ થયાં રસકૂપ,
કૂંકોને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડો ત્હે મોંધી અમોંની ધાર;
લાહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપંદ કાન્તિ ધરૌ રહ્યાં રમ્ય;

લલિત વસન્તાનિલતણું ચુમ્બન અનુભવો જેમ
લતા માધવી કુસુમે હસતી, લસતી કવિતા તેમ;

પ્રેમમયનવલમેઘસીંચાઈ

જૂઠું જ્યમ ખીલો ખીલો રમતી કાંઈ.

અન્ધુ હો!

૪.

તમેરા કાળ! ગળ્યા તહે સર્વ

રસિક પ્રિય અન્ધુજનો, ધરો ગર્વ;

રહો મુજ મોઘો અન્ધુ એક,

કાળ! માં ફર થઈશ તું છેક.

મધુર સંગીતતણા સહુ ભક્ત

અન્ધુ હરિયા તહે કરો દિલ સખત;

અને સંગીત, કવિત, જે દેવો

થઈતી પ્રસન્ન એક પર હેવો,—

લલિત કવિતપદ એહનાં રસ ઝરતાં અવિરામ,

હીણો અસૂચાએ ચગદેલાં, અધિક બન્યાં અભિરામ;

જામો નવ જામી એ રસરેલ,

ઝરણુ ઝટ સુકવ્યું તહે તે પહેલ,

કાળ એ!

૫.

વિવિધ સવિલાસ નયવર્તો તરંગ

સરિતપર ઢાળો અલૌકિક રંગ

નિશીથે શીતળ ચંદા રમે,

જગત સહુ મન્ત્રમુગ્ધ બનો શમે,—

અન્તરિક્ષ તરોં ચમકતા મધુર ગાનસુર એહ
ગગનાહુગણુ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ
વિલસતા મુજ નયનતણિ સમીપ
નિરખિયા એ ઊંજળા અમોદીપ.

બન્ધુ હો !

૨.

તૂંટી પડતો જળધોધ મહાન,
ગજવતો અવિરત ઉજ્જવળ ગાન,
નયવતો આણુગણુ જળકણુ જ્યાંહિં
પરોવી રવિ નિજ અંગુલિ ત્યાંહિં
તરંતાં મૂકે ગૂંચોં અનેક
ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક,—

હેવા રંગે રંગિયા નાચે જળકણુ જેમ,
અનુપમ મંજુલ તુજ ગાનતણા સ્વર ચમકંતા તેમ;
કેમ કરોં વણ્યોં એ તે જાય ?
હૃદયપંટ એ રંગે રંગાય.

બન્ધુ હો !

૩.

અને મુજ કવિતપદો શબ્દરૂપ
તણ જ સજીવ થયાં રસકૂપે,
કૂંકોંને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડોં તહોં મોંધી અમોંની ધાર;
લાહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરોં રહ્યાં રમ્ય;

લલિત વસન્તાનિલતણું ચુમ્બન અનુભવો જેમ
લતા માધવી કુસુમે હસતી, લસતી કવિતા તેમ;

પ્રેમમયનવલમેઘસીંચાઈ

જૂઠું જ્યમ ખીલો ખીલો રમતી કાંઈ.

અન્ધુ હો!

૪.

નમેરા કાળ! ગળ્યા તહે સર્વ

રસિક પ્રિય અન્ધુજનો, ધરો ગર્વ;

રહો મુજ મોઘો અન્ધુ એક,

કાળ! માં ફર થઈશ તું છેક.

મધુર સંગીતતણા સહુ ભક્ત

અન્ધુ હરિયા તહે કરો દિલ સખત;

અને સંગીત, કવિત, જે દેવો

થઈતી પ્રસન્ન એક પર હેવો,—

લલિત કવિતપદ એહનાં રસ ઝરતાં અવિરામ,

હીણો અસૂયાએ ચગદેલાં, અધિક અન્યાં અભિરામ;

જમો નવ જમી એ રસરેલ,

ઝરણુ ઝટ સુકવ્યું તહે તે પહેલ,

કાળ એ!

૫.

વિવિધ સવિલાસ નચવતો તરંગ

સરિતપર ઢાળો અલૌકિક રંગ

નિશીથે શીતળ ચંદા રમે,

જગત સહુ મન્ત્રમુગ્ધ બનો રમે,—

દિવ્યં દો ગાનશક્તિ ઐહવી
 સ્વવશ ક્રીધી જે'ણે અવનવી,
 બન્ધુ મુજ તે છે આ અવશેષ;
 કાળ ! જે દયા ધરે તું લેશ,
 સ્પર્શ કઠોરો તાહરો રાખ્ય નિરન્તર દૂર,
 ને વહેતું રહો ગાનતણું ચિર દિવ્ય મધુરું પૂર;
 કૂર પછિ નહિં કહું તુજને કાળ !
 સમર્પોશ કવિત તહને હું રસાળ.
 કાળ ઓ !

૬.

બન્ધુ હો ! ગાન સુણી તે સાંઝ
 હૃદય મુજ દીન બન્યું સહસા જ;
 મધુરતા-ઉદરે જનમ્યાં બાળ,—
 હૃદ્ય ને શોક, ઉભય-તે કાળ;
 અને મુજ હૃદય કરી રણભૂમિ
 બાળ એ સબળ રહ્યાં તહિં ધૂમ્નો.—
 ‘મૌન સનાતનમાં મધુર આ રવ થશે વિલીન !
 ને શું ફરી નવ મહેં સુણવો એ ?’—એમ વિચારે દીન
 બની હું સ્તબ્ધ રહો ક્ષણવાર,
 ગાન સુણ્યું ઊંડું અવર તે ઠાર.
 બન્ધુ હો !

૭.

‘વિરમતાં ગાન વિરમ્યો સહુ જાય
 મધુરતા એ નવ સાંચો રખાય;

મધુરતા અનુપમ કેરો સાર
વિનશ્વર કેમ કયો કરતાર ?
કવિતપદ મુજ ટકશે કંઈ કાળ,
ગાન તુજ શમશે શમતાંવાર;
વિનશ્વર આત્મા, સ્થાયિ શરીર;—

જોઈ અન્યાય થયો હું અધીર.

તરંગ હેવા મન વિશે ઉછળી ઉપની આશ,—

ગાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદિ વિનાશ,
વાસ કરો અતન્તતાને દ્વાર
કવિત, સંગીત વસો ચિરકાળ.

બન્ધુહો !

૮.

સ્મરણમાં એ અણુમોલી સાંઝ,

કવિતપદ ગૂંથ્યો, રાખવા કાળ;

મધુરતા તુજ ગાનતણી હોંડો

રાખવા મુજ કવિતપદે જોડો;

અને તુજ ગાન થકી સુમધુર,

બન્ધુતાપ્રેમતણું તુજ પૂર

વહી મુજ હૃદયે કુસુમો ખોલ્યાં,

આપવા તે તુજને રસભોનાં;

અને મુજ બન્ધુ રક્ષિયો તાત

માનવા ઉપકૃતિ લેનો અગાધ;—

અર્પું તુજને બન્ધુ ! આ કવિતકુસુમગણ મ્લિત;

સંજવનો શક્તિથી ખિલવજે રેડો મધૂરું ગાન,—

ભાન ભૂલો તારક, ચંદ્ર, સિન્ધુ,
 રજનિ,—સહુ સુણુશે સ્થિર થઈ, બન્ધુ !
 સુણ્યું મહે જેમ હૃદય કરો લીન
 ગાત તુજ તે સાંજે બનો દીન,
 બન્ધુ હો !

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રસ્તાવના.	૧
અર્પણ.	૨
મંગલારચરણ.	૩
અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ.	૪
અકાલમરણ.	૫
પ્રેમ.	૬
ભાડી ગયેલું સ્વપ્ન.	૭
વૃથા અન્વેષણ.	૮
દ્રશી પડેલી બાળવિધવા.	૯
કુલમણિ દાસીનો શાપ.	૧૦
કારાગૃહમાંની વિધવા.	૧૧
દિવ્યસુન્દરીઓનો ગરબો.	૧૨
સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ, અથવા પ્રિન્સ વિલ્હેલ્મ અને પ્રિન્સેસ મે.	૧૩
વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.	૧૪
ઠગાયેલી વિધવા અને લેહનું માંડું બાલક.	૧૫
એ સ્વપ્નદર્શન.	૧૬
મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.	૧૭
ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.	૧૮
રમણીયતાબ્જનિત શોક.	૧૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કોયલ.	૧૨૧
ચંદા.	૧૨૧
ગુલાબ.	૧૨૨
પર્વત.	૧૨૩
તારો.	૧૨૪
સાન્ધ્યધનદ્રીપ.	૧૨૫
કવિહૃદય.	૧૨૭
તર્કતુસુલ.	૧૩૭
સન્ધ્યાકાળના આકાશ ભણી નોઈ રહેલી બાળકીને....	૧૩૮
કોલાહલમાં ગમ્ભીર ધ્યાન.	૧૪૦
પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.	૧૪૧
સામરકિનારાનું સત્ત્વ.	૧૪૩
જળધોધ.	૧૪૬
સિન્ધુધોષને સંબોધન.	૧૪૮
તિમિરનું ગાન.	૧૫૦
પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.	૧૫૨
અવસાન.	૧૫૬
ટીકા.	...

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	છેલ્લી	મૂંઝયો	મૂંઝયો
૫	૧૨	હૃદયને.	હૃદયને
૮	૧૨	રહેતો	રહેતો
૧૬	શ્લો ૧૩	મો મ્હોટાં ટાઈપમાં છે	{તે} નહાનાં (શ્લો. ૯- મા નેવડાં) ટાઈ- પમાં નોંધયે.
૪૮	૧૧	રેહા રાક્ષસય !	રે હાય ! રાક્ષસ
૫૩	૪	શ્યામ શરીર.	શ્યામશરીર
૭૦	૧૮	લીટીને અંતે પૂર્ણ } વિરામચિહ્ન છે.	તે ના નોંધયે
૭૨	૯-૧૦	એ બંને પંક્તિયો } જૂદી છે	તે એક જ પંક્તિ નોંધયે
૮૮	૨	ધન	ધન,
૯૫	૧૬	ચૂંમ્યું	ચૂંમ્યું
૯૬	૧૭	સુગંધી	સુગન્ધિ.
"	૧૯	પૂર્યો	પૂર્યો.
૯૯	છેલ્લી	આ	ઓ.
૧૦૦	૩	રોમાંચ	રોમાચ્ય.
૧૦૧	૧	નિજ રૂપ	નિજરૂપ.
૧૦૨	૧૫	ત્હાં	જ્ઞહાં.
૧૨૫	૧	અખડ	અખંડ.

હૃદયવૅણા.

સુંદર શિવ મંગલગુણ ગાર્તિ ઈશ્વરા,
વિભુવર ભવભયહારક

નમું મહેશ્વરા. સુંદર૦

મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુંદરા,
કૌમુદી મુદપ્રદા, ઉષા મનોહરા,
મૃદુલકંઠ કેકિલરવ શ્રવણસુખકરાં;—

સહુમાં વસતી હસતી પ્રતિક્ષિતા—શી લલિતા—સુંદરતા
તુજ જગદ્ધરા. સુંદર૦ ૧.

વિપ્રલંભો વિષયમોહની મધુસ્વરા
દિવ્યધામપંથ જતાં આવો વિષધરા,
વિપથ દોરવા મથે, અહો દયાકરા!

ક્ષણ તે હૃદયે બળ દે કર ધરો આ—પરિહરવા—મધુરરવા—
મોહનીસુરા. સુંદર૦ ૨

વિમલ સાધુહૃદય વિશે વિપદજલધરા
વ્યાપો દમે સત્યદૃષ્ટિ ધનતિમિરકરા,

* “સુંદરમુખ તુંદિલતનુ નંદિકેશ્વરા” —એ મરાઠી પદ પ્રમાણે ચાલ.

તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરો જ્ઞાનરવિકરા,

કંરુણા ધરોને કરોને, હરો તમને—સદયમને—મનગગને
શાન્તિ દે સ્થિરા. સુંદર૦ ૩

અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ.

સંનતિલક્ષ. સંધ્યાશું રંગ ગિરિશુંગ રમે રસે જો !

ને તે છળે ઉર લહી સરિતા હસે જો !

આનંદમૂર્તિ અહિં આ સમયે વિરાંજે,

તો કેમ આ હૃદય શોકતરંગ નાચે ? ૧

નાચે ઉછંગં નિજ જે કુલડાં સુહાસે,

તહેને રમાડતો લતા લલિતા વિલાસે,

હેવી લતાશ્રવણમાંહિં સમીર છાનો

જો ! ગાય આર્વો મોઠડાં કંઈ પ્રેમગાનો ! ૨

ગાને ભર્યું સરિતપૂર શિલાપ્રબંધે

નાચે નચાર્વો નિજ ફેનિલ અંબુ સ્કંધે;

ઉદ્યાનમાં મધુરવાદ્યસમૂહ વાજે

તેશું ભળી સરિતગાન ગભીર ગાજે. ૩

એ ગાન આ—પ્રકૃતિ ને મનુજે રચ્યાં જે—

ભેટી અહિં શું સહસા સુખમાં મચ્યાં એ !

એ ગાનઅન્ધુ કુળ એકથો ભિપન્યાં ને

છૂટાં વિદેશ વર્ષો વેશ વિલિન્ન ધારે;— ૪

એકે ધર્મ મનુજયોજિત રૂપ ચારુ,
 સાહુ ઝાંઝે પ્રકૃતિદત્ત સુરૂપ ધાર્યું;
 ને દીર્ઘ દીર્ઘ સમયે ફેરો લેટતામાં,
 સંબન્ધ પૂર્વ સ્મરો ઝાળખો આવો સહામાં, ૫
 આનંદલેર ભરો પ્રેમનો બાથ મીઠી;—
 હેવી જ ગાનયુગની ઘટના શો દીઠી !
 હા ! તોય આ તદ્દય શોકનું ગાન ગાજે,
 ને તાન લે કરુણભારભરેલ આજે ! ૬
 મીઠાં હસે પ્રિયજનો અહિં જો ! સમીપે,
 તો કેમ આ મુખ નહિ સ્મિતકાન્તિ દીપે ?
 જાણું ન જાણું કંઈ કારણ એહકેરું,
 જાણુંતું એક સરિતાજળ ગાતું ઘેરું; ૭
 ને જાણતા ગિરિવંશ ગગને ગયેલા,
 જાણે વળી ગગનરંગ જ સાન્ધ્ય પેલા;—
 સંક્ષોભ મીઠો સખિ ! તું પણ જે ન જાણે,
 જે દે મથી હૃદયને પણ અશ્રુ નાણે. ૮

અકાલ મરણ.

*રેખતો.

ઉધા શીળી ઝળકો જે'વી,
 રવિજયોતિમાં ડુબી-તહેવી !

* “ અહા પૂરી ખોલી ચંદા ”—એ ચાલ.

કળા શેષ એક જો'ની રહી

ઉગી ચંદા પિંગળોં એ ગઈ !

૧

ન જાણ્યું આવડું જહેની !

જઈશ આમ આથમી બહેલી.

અહો ફૂર મોત ! આ શું કોંધું ?

મધુર ચિત્ર આજ લોપી હોંધું !

૨

કુશલ પ્રેમચિત્રકારે છળિ

અમોલા વર્ણભારે ભરી,

કંઈ ચીતરી અધૂરી કંઈ,

અધિક એ વડે મધૂરી થઈ;

૩

નિરખતો સેહકુતુકમોદે

ભેલો ચિત્રકાર જો પોતે !

અને સહસા ભૂંડા મોતે

શ્યામરંગ રેડો દીધો તે !

૪

તદપિ કલ્પનાખળે ભેદી

જવનિકા એ મૃત્યુકેરી,

નિરખું હું છળિ અધિક એ રુડી,

મૃદુલ દિવ્ય જ્યોતિમાંહિં ખુડી !

૫

અહા ! પણ તું જગ-અરણ્યે

રણતો મૂક્યો હૃદય શૂન્યે

નાથ તુજ, એ તજ્યો ભૂંડી !

અળકોં દિવ્ય પાંખ ગઈ બિડી. ૬

અળકોં આશાક્ષિતિજમાં ઝાંણી

રુચિર તારલાનો હીરાકણી;

ક્ષિતિજમાં ભેગી ક્ષિતિજમાં સમી,—

રહ્યું પ્રતિબિમ્બ સ્મરણમાં રમી. ૭

વસન્તે માધવીની કળી

અધિક મધુરી ખોલી ના ખોલી;

અને એ અકાળ હિમથી બળી !—

સ્મરણમન્દિરે મધુરતા ઠરી. ૮

ગુણસુગન્ધો મધુર તહારા,

હૃદયને કંઈ ઠારનારા,

લોધા ક્ષણવાર મહેં ખેંડેની !

થશે કેમ લુપ્ત તે ફેંડેની ? ૯

સ્મરણકુસુમો કવિતકેરાં

તુને અરપી શોકવેરાં,

ભર્યું દાહે હૃદય મહારું

કંઈ ઠારું ન કંઈ ઠારું. ૧૦

તહને ખેંડેની ! નિરખું રમતી

દિવ્યજનસાથમાં ભમતી;—

અમર તારાકણી જ્યોતિલી,
 મધુર માધવી દિવ્ય કંઠ ખિલી,
 રસીલી ઉષા ચિરસ્થાયિની,
 કલાશેષા જ ચંદા ઝાંણી,—
 સહુ એહ સંગ જહેની મળી
 રમે દિવ્ય રંગ ગરબે વળી;—

૧૧

૧૨

ગરબા. ગરબે રમવાને ગોરો સાંચરી રે લોલ,

માધવી મધૂરો રસભેર

સ્વર્ગવાસિની રે લોલ,

તાળો લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.

૧૩

તારાકણી શો દિવ્ય ચમકતી રે લોલ !

દીપતી ઉષા રસીલો લહેર

દિવ્યહાસિની રે લોલ,

તાળો લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.

૧૪

ચંદા તે ચારુ કલાશેષ શી રે લોલ !

સર્વમાંહિં મુખ્ય જહેનો મહારો

નલવિલાસિની રે લોલ,

તાળો લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.

રખતો.

રમે એમ દિવ્ય ગરબે મળી

અલૌકિક એ બધી સુંદરી;—

મધુર ગાન એ સુણું ઊભો,
રહું શોકમોહમાં દૂખ્યો !

૧૬

પ્રેમ.

દ્વિતીય.

જગમાં પ્રેમકેરું નામ
ધારી, લાસતું અભિરામ,
પ્રચરે જેહુ સ્વાર્થકથીલ,
જે'નું લક્ષ્ય મર્ત્ય શરીર,

૧

હવે નામધારી પ્રેમ
સુજને તૃપ્ત કરશે કેમ ?
હિવા સ્વાર્થકર્દમ માંહિં
જગજન છે રહે લપટાઈ.

૨

હું તો માણું નવ કદિ એહ,
માણું એક અદ્ભુત સ્નેહ,
જે'નું મધ્યરજનીચંદ

વાસસ્થાન છે સુખકંદ;

૩

પ્રેમે ચુમ્બતાં રવિરાયં
સંધ્યા સુન્દરી મકલાય,
હેનાં કનકમય આવાસ,
ત્યાં જે પ્રેમને છે વાસ;

૪

ચુમ્બી પ્રેમભર રવિનાથ,
 શીર્ષો ઉપા ભરંતી બાથ,
 હેને મંદિરે ધરો સ્નેહ
 વસતો પ્રેમ અદ્ભુત જેહ;

૫

અદ્ભુત ઇન્દ્રધનુ આકાશ
 રંગ શું દિવ્ય કરતું પ્રકાશ !
 હેના રમ્ય રંગમહેલ

માંહિ પ્રેમ જેહ રહેલ;

૬

ભૂરું વ્યોમ જેહ ગભીર
 કરતું હાસ દિવ્ય સુધીર,
 હેવા વ્યોમસાગરમાંહિ
 રહેતો પ્રેમ જેહ લપાઈ;—

૭

અદ્ભુત એહ પ્રેમસ્વરૂપ; લ,
 માગું એ જ સખિ ! હું અ. તુપ;
 યાગું એટલું સખિ ! દાન,
 વાગું એ જ પ્રેમનું પાન.

૮

ઊડી ગયેલું સ્વપ્ન.

*ગરબી. ઊડી ગયું સ્વપ્ન આજ, દિવ્ય સ્વપ્ન ઊડી ગયુંછે;
હૃદય અળકયું સહસા જ, હૃદય આ અળકી રહ્યુંછે.
ઊડી ગયું ૦ ૧

સાખી. ઊડી સ્વપ્ન ગયું અને રહ્યા મધુર ભણુકાર;
કુસુમ ગયું કરમાઈને, પૂંઠે રમિયા સુરભિ સંસ્કાર,
મધુર સંસ્કાર તરંતા.

ઊડી ગયું ૦ ૨

તિમિર ધોઈ રમતી હસે ચંદા નલમોઝાર,
શ્યામ ઘનઘટામાં ડુબી, પૂંઠે લસતા રજતચમકાર,
વિરલ ચમકારનો રેખા.

ઊડી ગયું ૦ ૩

અન્ધુલાવ ઝરતાં મધુર નિર્મળ તહારાં નેન,
ખેદવિરંજિત વિશે ડુબ્યાં, નવ હસશે કદી આ ખડેન !
નેન તુજ સેહરસેલાં ?

ઊડી ગયું ૦ ૪

મૃદુવચને સેહારી તું આ હૃદયતણો ભાર
કરતી હલકો ક્ષણમહિં, ડૂબ્યું ગાંન જ એ અમોસાર
કાળની કાળી ગુહામાં.

ઊડી ગયું ૦ ૫

સેહદીપિકા લઈ લમું એહ ગુહામાં આજ,
 ને હૃદયમથન પ્રગટ્યું આ કાંઈ દર્શન શું સહસા જ !
 મધુર શોકરેખા રથેતું.

ભીડી ગયું ૦ ૬

આનન્દવને રમો રહ્યાં યુવકયુવતિ રસલીન,
 ત્યહાં મુજ ખેની એકલી દીડી કાંઈ બનેલી દીન,
 ધુમસઝાંખો ચંદા જ ફેલી ! ૭

સંધ્યા સિન્ધુ ચુમ્બતાં દૂર, ગગનની પાસ,
 અનિમિષ નિરખી તું રહી, નાંખ્યો છાનો કંઈ નિઃશ્વાસ,
 આશ ને નિરાશા વહેતો. ૮

ગૂઢ વ્યથા તુજ ખોળવા, દેવા મૃદુ આશ્વાસ,
 હૃદય યદ્યપિ તલપી રહે, હા ! ન એ હુંવે ભાગ્યવિકાસ,
 ઊંડું એ શલ્ય જ સાલે.

ભીડી ગયું ૦ ૯

સાલે ખમણું શલ્ય એ, વ્યથા પ્રગટ ન કરાય,
 વડવાનળ ઊંડો ધરી સિન્ધુલહરી હસવવી હાય !
 વિષમ તપ એ તપવાનું.

ભીડી ગયું ૦ ૧૦

દોષ ન ખેની ! દઈ તુંને, દઈ આશિષ મનભેર,
 અન્તર બળતા અગ્નિથી સીંચું અમોની અમોલી સેર
 ખિલવવા દિવ્ય કળીને.

ભીડી ગયું ૦ ૧૧

દિવ્ય કુળી ! મુજ સંગ તું કરોશ નિરન્તર હાસ
ઉજળી અનન્ત ભૂમિમાં, —એહ દિવ્ય ધરી આશ્વાસ.

હૃદય આ દીન ટકાવું.

ભીડી ગયું સ્વપ્ન આજ ! ૧૨

• વૃથા અન્વેષણ.

સીતાના
મહિનાની
આંસ.

રમ્ય ઉપવનમાં ચોપાસ ગુલાબ ખિલી હસે,
મધ્યે એક જલાશય અલ્પતાણું. જળ શું લસે !
એઠી હેને મનોહર તીર રમણી ગુણસુંદરી,
સ્થિર નેને નિહાળતો નીર, હૃદય આંસુ ભરી. ૧
નવ લેખે એઠો નિજ પાસ, નાંખતો નિઃશ્વાસને,
એક હેના ગુણનો દાસ, અડોઅડ આસને.
અંને રૂખ્યાં વિચારને પૂર નયન નવ મેળવે,
અંનેને મુખ સંધ્યાનું નૂર કિરણ મૃદુ ખેલવે. ૨
એક કુંડલું લોધું ત્યાં યુવાએ, મૂકયું જળ-ઓઘમાં,
તરતું સ્વચ્છન્દ આલ્યું જાય, લહરિના ઝોકમાં;
મીઠું ગાન કરી નિજ પાસ ફરી બોલાવિયું,
જળલહરી ચઢી સવિલાસ કિનારે આવિયું; ૩
લીધું પ્રેમે કરની માંહિ ફરી જળમાં મૂકયું,
આલ્યું માચું તે ત્યાંહિ, માર્ગ નિજ ના ચૂકયું.

ખેલાવંત ખેલાવંત એમ યુવા વેણે ઊચર્યો,
 કાંઈ દિવ્ય અલૌકિક પ્રેમતણા કાઢી ઊભરો:— ૪
 “ મીઠા કુલડા ! તુજને આંહિં નિરખો રહી સુંદરી,
 નવ મીચે લોચન. કાંઈ મધુરનયના જરી;
 હેને તદ્દય અનેક વિચારતરંગો ઊછળે,
 મૂર્ખ મહારું હૃદય આવાર કંઈ તે ના કળે; ૫
 કળવા કંઈ કલ્પિત ચિત્ર નવાં નવાં ચીતરે,
 એક ચિતરાય ને ભૂસાય ખોળું ત્યાં ખડું કરે.
 પણ બાણું હું નિશ્ચય તું જ બાણે સર્વ વાતને,
 જેહ ઉછળે ગભીરા ભાવ હૃદય સુંદરીતણે. ૬
 મુજ હૃદયે પણ જે અનેક ભાવગાન ગાણુગણે,
 તેહ સર્વે, કુલડા સુરેખ ! છાનુંમાનું તું સુણે.
 અમ ઉભયતણા ભાવરંગકેરું પ્રતિબિમ્બ તું
 ધારી ગંભીર ગતિયે જાય લહરિને ચુમ્બતું. ૭
 તો હું એટલું વૌંનવું આજ, કુંસુમ એ કોમળા!
 અમભાવતણાં પ્રતિબિમ્બ હૃદય તુજ જે પડ્યાં,
 એકમેકને તે તું ખતાવ્ય, વિશદ થાય ચિત્તડાં,
 થાય અન્યોન્ય તદ્દયના ભાવ નયન આગે ખડા. ૮
 શિદ અથવા ઇચ્છું આમં.? સખીમન શું વસે,
 તેહ જોવાનું મહારે શું કામ ? રુવે મન કે હસે.
 અહિં જીવનજંગલમાંહિં મળ્યા આણુચિંતવ્યા
 માર્ગ ભિન્ન અમોના કાંઈ થશે ભિન્ન એ હવાં. ૯

નવ જાણું કદી એ માર્ગ લવારણ્યમાં ફરી
 મળશે કે જશે દૂર દૂર પૂર્વસંગ વીસરી;
 દાણવાસી પંખીડાં બેય મળ્યાં અહિં આ સમે
 ખીજ દાણ ઊડી જશે એહ, અહિં ભેળાં જે રમે. ૧૦
 પણ નિશ્ચય મુજને છે એક, - વિખૂટાં અહિં પડી
 જાણું ખોટાંને અંતે છેક શાન્તિધામે જે ઘડી,
 નવજીવન બેનાં તે વેળ મળીને આનંદમાં
 દિવ્યગાનતણા રચ્યાં ખેલ બેઠશે સુખકંદમાં. ૧૧
 પછિ હૃદયભાવ અન્યોઅન્યતણું પટ તૂટશે,
 દિવ્યપ્રેમસરે કરોં સ્નાન સુખો નવ ખૂટશે.
 તો હું શિદ્ધ ઉત્સુક બનું આજ સખીમન વાંચવા ?
 ભલે મુદ્રિત રહો એ સદા જે હૃદયભાવ જૂજવા. ૧૨

ફરી પંડેલી ખાળવિધવા.

વસંતતિલકા. ગંભીર ઘર્વર રવે સરિતા કુદેછે,
 અંધાર સાથ કંઈ વાત ઊંડી વદેછે,
 તારાગણો ઉછળતા સરિતાતરંગે;—
 ને કોણ આ તટ ઊભી ? નહિં કોઈ સંગે. ૧
 વાંકો ચૂંકો ધનતરુવનમાં ફરેછે,
 ને ફૂંફવાટ કંઈ નાગસમો કરેછે,

ઊંડો સમીરણ ભણે કંઈ ઘોર ગાન;—
ને કોણ આ સુણી રહી ખની એકતાન ? ૨

તીણે સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
ઊંડાં વને ઘુઘવતાં ઘુવડો અશંક,
ને દર્દુરો વિરલ કર્કશનાદ ગાય;—
ને કોણ આ ધંડકતી નિજ છાતી સ્હાય ? ૩

અંધાર આ નયન કન્નજલ કાળું આંજે,
ને કાળું ઘોર સરિતાજલ ઊંડું ગાંજે,
તે અંધકાર મહિં ઊંડું ઊંડું નિહાળે,
ઊંડે જળે નિરખતી રહ્યો શું તું બાલે ? ૪

તારા તરંગશિખરે સરિતા નચાવે .
તે તું ગાણુંતો દોસતી કંઈ ગૂઢભાવે;
ખીજે ક્ષણે ચકિત કે હરિણીસમાન .
ઊંડા સુણે શું ભણકાર તું ધારો ધ્યાન ? ૫

ઉદ્ધાર.

“ હઠડા ! કેમ તું ધળંકાર
કરતું ઊછળે આ વાર ?
થાવા શીઘ્રતમ ઉદ્ધાર
કીધો આ સ્થળે સંચાર .
કાળાં માનવીનાં કર્મ,
ખૂંચે નેહ ઊંડાં મર્મ,
તે થઈ ઊજળું સતવાર

દીસે આ હોંડુંઅંધાર.
 હવનમાં નિરાશા ઘેર
 રૂંધે માર્ગ મુજ સહુકોર;
 કાળીસરિત-ઉદરે રમ્ય
 નિરખું માર્ગ એક અદમ્ય.”

વસંતતિલકા

રે બાલ સાહસિનિ ! શું પડતી વિનાશ ?
 અજ્ઞાનના કપટદીપયૌ શું જણાશે ?
 ના જાણતી સરલબાલ ! તું ઘેર બાવિ
 સંતાપું શ્યામ સરિતાજળમાંહિ આવી.

(૧૭)

(મનોહર રૂપ કદી એ ખરે
હૃદય કાળું, ન નહયું, ધરે.)

૧૮

રગેરગ એહ વિષ ફેલ્યું,
ભમે શિર એ વિષે ઘેર્યું;

જોડું સરિતાતણું વારિ

બધું દેશે વિષ ઉતારી.”

૧૯

વસંતતિલકા.

રે ઘેલો ! પાપ તુજ ધોર સ્વરૂપ ધારી

પૂંઠે પડેલું તુજ સાવજશું તું ભાળી

કાં ત્રાશો નહાસતો પડે બનો બહાવરી તું

અંધારરૂપ મહિં ? રે ક્ષણુ નો કરી તું.

૨૦

નો, ધાત એક મહિં એ જણુ કેરો ધાત

થાશે, અરે શિશુ અનતતણી તું માત!

શા પાપસંચય કરે અલિ અજ્ઞ બાળ ?

નો તું વિચારો, હજિ જીવનમાર્ગ ઝાલ્ય.

૨૧

શું તુચ્છકારો જગદીશ તણી જ ભીતિ ?

ને શું સ્વૌકારી જગલોકતણી આધિકી ?

દેશે તંજ જગ તુંને જ શુચિત્વદમ્ભી,

લેશે સ્વૌકારો જગતાત મહાનુકમ્પી.

૨૨

રૂપતા.

“રગેરગ જોડું વિષ ફેલ્યું,

નયન મુજ આજ તિમિર ઘેર્યું.

જગત મુજને તને દમ્ભી,

ન તહેમાં રહું હવે થંભી.

૨૩

દયાલીના જગપિતાની
તૃષા છે સમીપ જવાની;
નિરખું માર્ગ આ સરિતજળમાં;
જઈ પહોંચું હું આ પળમાં. ”

૨૪

વસંતતિલકા. નિર્દોષ દોષિતં અલી ! હજિ સાંભળે શું ?

* * * * *

રે ! આ થયો જ ધબકાર નહીજળે શું ?
અંધારમાં મલિન નિર્મલ મૂર્તિ ખૂડી;—
આ સર્વ પાપ તુજ ને શિર ફૂર ફૂટિ !

૨૫

* * * * *

ગંભીરં ઘર્ધરરવા સરિતા કુદેછે,
અંધાર સાથ કંઈ વાત ઊંડી વદેછે,
તારાગણો ઉછળતા સરિતાજળે ને !
ને સૂસવાટ કરતો જ સમીર વહેતો.

૨૬

કુલમણિં દાસીનો શાપ.

શિખરિણી. અધીરા એ લૂંગે કુસુમકળોં મદીં બળ કરી,
ન જાણ્યું ને થાશે પરિમૃદિત સાજી નવ ફરી,

દોડું જે મોહાન્ધે અનુલગ્યું ન તે સૌરભ વળી;—
અને સોંપી મૃત્યુશરણ પશુનાથે કુલમણિ. ૧

સારકા. ગંગાજળ ગંભીર સૂતું ઊડી રાત્રિમાં;
રજની શ્યામ શરીર સૂતી ગંગાનીરમાં. ૨

અનન્ત તારકવૃન્દ એ નિદ્રા નિરખી રહ્યું;—
ને પેલો ગતિમન્દ ચાલે તટપર ડોણ એ ? ૩

કૃતવિક્ષિપિત. ગગનતારકને નિરખી રહે,
કંઈ નિસાસ ઊડો હૃદયે વહે,
સુણો રહે સરિતારવ નીરવે,
તિમિરશું કંઈ વાત ઊડી લવે. ૪

ઉચ્ચાર.

“ઊડી રજનિદેવી શ્યામ !
માગું તુજ હૃદય હું વિરામ.
યાજી તુજશું એકાકાર,
માનું એ જ હું ઉદ્ધાર.” ૫

રેકાર્થ હૃદય મુજ શ્યામ
ઉભરાયું તિમિર સહુ દામ,
તે આ પસરિયું આકાશ,
જળમાં કીધે ઊડો વાસ. ૬

જનમ્યું હૃદય મુજ અંધાર,
તિમિરનો જનનો તું પણ સાર;
આપણ એકરૂપ જ આમ,
માટે આવું તહારે ધામ,

૭

કીધું કર્મ એક અવધ,
જાડી મોહરજનીમધ્ય;
દમતું તે મુને અવિરામ,
જો ! એ ભમતું આમથો આમ !

૮

ને નિર્દોષ કોમળ બાળ
જે'ની આ અધંમ ચાણકાલ
લગ્નનો કુસુમશય્યા રડો
કીધી મરણશય્યા ભૂંડો,—

૯

કોમળ કન્યકા એ પેલો
રૂડી અમરભૂમિ ઊભેલો;
તારારૂપ દિવ્ય જ લેતો,
મુજને મર્મવચન શું કહેતો !

૧૦

વસંતતિલકા.

હે નાથ ! નિર્દય થયો તું અન્નણતાં જો,
ધારું ધૂણા, ન તુજને દહીં દોષ ઓઝો;
તહે દુષ્ટ રૂઢિતણું દાસપણું સ્વૌકારી
હાથે કરી સુખલતા મૂળથી ઉખાડી.

૧૧

એ દુષ્ટ રૂઢિ અતિ નિર્દય રાક્ષસી એ,
નિત્યે અનેક કુંજો બાળકો લક્ષ્મી જે,

તેશું જ કેમ સમરો મુજ કોય ઊડો !
દાવાસિ એ પ્રસરશે, હજિ જે છ ગૂઢો. ૧૨

“રે તું સદય થા ઓ બાળો !
ઝટ દાવાસિ એ તું પ્રબળો
મુજને ભસ્મ કરો દે દેવિ !
યાચું દંડદીક્ષા હેવો. ૧૩

અથવા અધિક ઉગ્ર જ દંડ
અનુભવું હૃદયમાંહિ પ્રયંડ;
જેની આગળે આશુમાત્ર
માનવદંડની છે વાત. ૧૪

મહારા હૃદયમાં અંધાર,
મહિ અનુતાપના અંગાર;
તેની આ શૌ ઊંડી છાય
તારાજડિત રજની માંલ ! ૧૫

જ્યાં જ્યાં કરું પગસંચાર,
ત્યાં ત્યાં ભમે એ મુજ છાય;
તે મહિ મધ્યમૂર્તિ બનેલો
નિરખું કન્યકા હું પેલો, ૧૬

સંકારી ઊંડા અંગાર,
રેલે શીત અગ્નિનો ધાર.—
ધીમે આમ ના તું બાળ્ય,
દેવિ ! ચલાવ્ય ઉત્કટ જ્વાળ. ૧૭

વસંતતિલકા.

‘દાવાશિ એહ દહશે બધિ આર્યભૂમિ,
લેશે અસંખ્ય વરસોતણું વેર ધૂમ્મો;
જે રૂઢિ રાક્ષસોતણી કરો સેવ નિંધ,
જાડી હુળી અધમ કર્દમમાંહિ અંધ.

૧૮

કન્યા અનાથ સુંદુમાર અનેક હોમી
એ રાક્ષસીમુખ વિશે જડ આર્યભૂમિ !
તે કન્યકા સહુ શિખા બનિ એક એક
થાશે સહસ્રશિખા અગ્નિ પ્રદીપ્ત છેક;
દેશે પ્રભાળો સહુ આર્ય પ્રભાળો વાડી;
રૂઢેશે પંછી અધમતાતણો જાડો ખાડી;
ને આ પુરાણ રુડો ભારતભૂમિ અંતે,
થાશે વિલુપ્ત ઇતિહાસપટ્યો સત્યે.

૧૯

૨૦

અબુલ્ફઝ. “ક્ષમા દેવિ ! ક્ષમા દેવિ ! શાપો દે મુજ મસ્તકે;
આર્યભૂમિ બચાવી દે; પાપી હું, પાપો હું ખરે.”

૨૧

કૃતવિલંબિત.

ઉડો ગઈ તિમિરાવૃત શર્વરી,
ગગનતારક સર્વ જ સંહરી;
પંતિ નહીતટ દીન જોભો રહી
નિરખતો ઝાણો ઝાંખો ઉષા કંઈ.

૨૨.

કારાગૃહમાંની વિધવા.

૧૬. આ કારાગૃહની મોઝાર
 યુવતી રૂપવતી આ ઠાર
 કયહાં થકી એ આવી અહિં ?
 મુખપર મુદ્રા દુખની લહી. ૧
- બહુ ઘોળું વસન જ ધર્યું
 જેણે રૂપ જ અદહું કર્યું;
 તોપણ વદને ઊંડી છાય
 તીવ્રશોકની કાંઈ જણાય. ૨
- માનવરાક્ષસ પૂર્યા જહિં
 હેવા આ કારાગૃહ મહિં
 કયહાં થકી આવી સુંદરી ?
 અસ્થાને આવીને પડી. ૩

૧૭. સિન્ધુકિનારે આવિયું એક મનોહર ગ્રામ,
 ઉદ્યાને કંઈ શોભાતું સુઘડ તહિં લઘુ ધામ; ૪
- વિપ્ર વૃદ્ધ કેા મહિં વસે સુતાસહિત એકાન્ત;
 વિધવા કન્યા તે થકી ધરતો હૃદય અશાન્ત. ૫
- સાગરઉરપર ઊછળે લહરી ધરો ઉદ્વાસ,
 તે શું જાણે ગુપ્ત જે વડવાનલનો વાસ ? ૬

આળકોં એ નવ જાણતી પિતાહૃદયઅંગાર,
હસતી કંઠે વળગતી તાતતણે જે વાર.

૭

સાગરતટ વાળું વિશે વિવિધ રમત રમોં આળ
શૈશવ સહુ ધીતાડિયું; આવ્યો યૌવન કાળ.

૮

* * * * *

ઉપેન્દ્રવજ્રા.

વસન્તમાંહિં કળોં માધવીની,
કલા શશીની શરદે નવીની,
દિને દિને ખીલતો તેમ આળા
અર્પૂર્વ કાન્તિ ધરતી રસાલા.

૯

હોહરા. મધ્યાહ્ને એ એકદા સૂતો હિંચોળાખાટ,
શાકુન્તલનાટકતણું પુસ્તક લઈ નિજ હાથ;

૧૦

ભ્રમરે પીડોં શાકુન્તલા તાતતણે ઉદ્યાન,
દુબ્યન્તે ભય ટાળિયો;—વાંચ્યું એ આખ્યાન.

૧૧

એહક્ષણે સહસા પડી નિદ્રામાં એ ત્રહાંચ,
હૃદય ઉપર પુસ્તક રહ્યું મન્દ ઉછળતું જાય;

૧૨

પુસ્તક અર્ધ ઉઘાડું ને અર્ધું મીચ્યું જણાય,
ઘન્ટકિરણશી અંગુલી માંહિં પરોવી કાંઈ.

૧૩

લલિત.

ઉરથકી પડી ચોપડી તહિં,

ઝળકોંને ઊઠી સુન્દરી કંઈ;

ધડકતે ઉરે, નેન જહાવરે,

યુવતિ ચોગમે જોતો શું ખરે !

૧૪

અવધુપ્પિ પિતા વૃદ્ધ તહિ આબ્યો વળગી કંઠ તેહને
રોતી રોતી વદી મુઘા—“પિતાજી ! શું થશે મ્હને ?
સ્વપ્ન આજ હોંહું મ્હું તો કારમું તાત માહરા !
પરિપાક થશે હેનો શો તે જાણું નહિ જરા.— ૧૬

ઉધાર.

જાણે એક મધુરી સાંઝ
મનહર કોઈ ઉપવનમાં જ
ફરતી હું રમું સ્વચ્છન્દ,
સુરભિ સમીર સેવું મન્દ.

૧૭

હેવામાં હું એકાએક
માનવરૂપ તંજો દર્ધ છેક
ખર્નો ગર્ધ માધવીની વેલ
અનિલે કરતો નર્તનખેલ;

૧૮

ને પછિ ભૂંગ કાળો એક
આબ્યો મુજ સમીપે છેક,
મધુરું ગુંજતો રસભેર
શ્રવણે રેડતો સુખસેર;

૧૯

વેલીકુસુમને પછી ભૂંગ
દર્ધને તીવ્ર ઊંઠો દંશ
ઊડી ગયો સહસા ક્યાંહિં;
દીઠો મ્હું ફરી એ નાહિં.

૨૦

અવશ્ય. સહસા ભૂંગના હંશે કપોલે ત્રણની વ્યથા

તીવ્ર થાતાં હું તો જાગી, ને દોઢી સ્થિતિ અન્યથા. ૨૧

તોય તાત અરે બહાલા ! કંપું છું હું હજી અરે;

શું હશે સ્વપ્નનું ઊંડું ક્ષણ ? કોણ કહે અરે ? ” ૨૨

ચાપાઈ.

“હાય, બેટી ! તું શિદ્ધ ગભરાય ?

એ સ્વપ્નામાં અર્થ ન કાંઈ;

નિર્મળ સરલ તું મહારી બાળ,

અશુભ તહેને ન અડે કો કાળ. ” ૨૩

* * * * *

* * * * *

વસંતતિલકા. ગાંધારમાં ઉદધિ નૃત્ય કરી રહ્યો છે,

આકાશમાં ઘન બધે પસરી ગયો છે,

બધોતના કંઈ ઝાંણા તણબા અનંત.

શા ઊડતા ચમકતા વનમાં ભમંત ! ૨૪

ઘેરા વને ધ્રુવવતા ધુરકે સમીર

તહેને પ્રતિધ્વનિ સમુદ્ર દિયે ગભીર;

ને કોણે સુણી રહે ધરો મૌન કહેવો !

બીજે ક્ષણે દ્વિગુણ ઘોષ કરે જ તહેવો. ૨૫

આ અંધકાર મહિં, આ તુમુલ્યપ્રસંગે,

આ કોણ સિન્ધુતટ ઊભો ? ન કોઈ સંગે.

સિન્ધુધ્વનિયુગલમધ્યજ મૌન. માંહિં

જો ! સંભળાય સ્વર સુન્દરોનો શું કાંઈ !— ૨૬

મ હરિગીત. “ઓ મત્તચંડ સમીરણો ! ધુધવાટ ખૂબ કરો તહે, જોડી રાત્રિને મર્યો નાંખતા તમ ધોરરવ મુજને ગમે, હૃદય મુજ મર્યો નાંખતા ધુધવાટ છાના થાય જે, આ ધોર તમ ધુધુરવ વિશે મુજને બધાય જણાય તે; ૨૭
ને મુણી મુણી હૃદયરવ મુજ તમ ધુધુરવમાં બધા વિસરી જઈ મુજ હૃદયરવ તમ ધોર રવમાં હુઓ જતા. વીસરું વળો કર્મ કાળું આદ્યું જે આજ મહે,— નહિં કમ મુજ એ, જગ ભલે લવતું રહે મન જે ગમે; ૨૮

મોહમદ જ પાઈને મુજ શીલ ચોરું જેહણે, એ પાપ જેટું ફળ વિમર્દી નાંખિયું જો ! તેહણે; હાયા તોપણ, યદપિ કર મુજ રુધિરથી નર્યો અંકિયા, ગાઢા રુધિરથી તદપિ છે મુજ હૃદય લિપ્ત કલંકિ આ. ૨૯

મેઘ ઓ ! તુજ પાડ માનું, બ્યોમ ત્હે ઢાંકી દોધું, મુજ હૃદય જેવાં શ્યામ ધનદળ પાથરી શુભ ત્હે દોધું; કોટિનયની પેલો રજની જીવત આ મુજ કર્મને, તો નંયન એ બની કોટિ શરવીંધત જોડાં મુજ મર્મને. ૩૦

તારલા ઓ ! એકલો તું ડોકિયું શિદને કરે ?
ધનંપટલમાં કરી છિદ્ર તું મુજ હૃદય પણ વીધે ખરે;

ઓપિયા તુજ તેજથી શીકર ઉછાળો તરંગના
આ શ્યામસિન્ધુ કરાલ હસતો કર્મને મુજ નિંદતાં.” ૩૧

અવશ્ય આસપાસ બધે જોતી ફલંગો લઘુ મારતી,
સ્પર્શતી સ્પર્શતી નાહિં ભૂમિને, એમ ચાલતી, ૩૨
આવી એ સિન્ધુની તેડે છેક નીરસમીપમાં,
આંખ્ય મીંચી મૂક્યું ધીરે પોટલું એક નીરમાં. ૩૩
દોડીને પાછો એ નાહી, ઊભી વાળુ વિશે જઈ;
સહસા મુક્તકંઠે એ પછી રોઈ પડી તાંહિં. ૩૪
થઈ શાન્ત કંઈ મુઘ્યા અંતે એ સ્વર મન્દથી
ઘોલતી ઘોલતી ચાલી, નિજ ભાગ્ય જ નિન્દતી. ૩૫

*ગરબી:

“શિદ ન રહી હું માધવીની વેલીનો વેલી રે ?
શિદ દેહ ફરી માનવીની લાઈ બનો ઘેલી રે ? ૩૬
ભૂંગે લઈને માનવદેહ પૂંઠ મુજ લીધી રે;
હેણે પાઈ મહં તો તેહ વિષસુધા પીધી રે. ૩૭
રહી હોત હું વેલીરૂપ, તો હસત કુસુમથી રે,
નવ પડત કલુષને કૂપ રમંતી રમતી રે. ૩૮
ભૂંગ દેત કદી જો દંશ કુસુમકળીમાં રે,
તોય થાત ન મહારો ધ્વંસ, ખોલત ઘડીમાં રે. ૩૯

‘નમુનાજળ ભરવું મહારે કુવર, કનહેયા રે’ એ ચાલ.

- મુજ આત્મને ભૂંગે કહેવો દોષો દંશ ભૂડો રે !
 નવ ભૂસાય કદિ એ હેવો મૂક્યો વ્રણ ઊંડો રે. ૪૦
- ખી. વ્રણમાં હાલાહલસમું રેડયું વિષ તહે, ભૂંગ !
 મરણ પછી પણ નહિ જશે એહ વિષનો ઊંડો રંગ. ૪૧
- જાણ આલ. હવે કાળો મળે ભૂંગ જ્યાંય આ જગમાંહિ રે,
 ઊભી ન રહું હેની છાય, જાઉં ન વાહી રે. ૪૨
- ગુપ્ત દંશ ધરીને આવે ગુંજતો જ્યારે રે,
 નહિ ઊભી રહું મૂઠભાવે સુણવા ત્યારે રે. ૪૩
- પણ મુજથી હવે વિષઝાળ આ ન ખમાયે રે;
 ક્યાં જાઉં ? બધે અંધકાર ખાવા ધાયે રે. ૪૪
- આ સિન્ધુ અતે આ સમીર અંડ ધુરકતા રે
 મહેને મારે ઉપાલંભતીર ઊંડાં ખટકતાં રે. ૪૫
- ક્યાં જાઉં ? આ વિશ્વ વિશાળ સાંકડું લાગે રે,
 શ્યામ મહારું કર્મ કરાળ ભર્યું સર્વ જાગે રે.— ૪૬
- ખી. ઝો ! માડી ! આ શી દોસે અદ્ધર ઉડતી વ્યોમ
 ઘોર ભુતાવળ કારમી ! મહેને કંપ દે રોમે રોમ. ૪૭
- ધોર. આ શાં રુધિરભરિયાં બાળ
 નભમાં નાચતાં ભરો ફાળ !
 શિરપર અગ્નિકેરી ઝાળ
 શતશિખ ધારતાં શો વિશાળ ! ૪૮
- કરોને અદ્દહાસ કરાળ
 મુજને ઘેરો વળિયાં બાળ.—

જાઓ ! ખસો આઘાં ભૂત !

આ શું મર્યાવ્યું આઢિયાં તૂત !—

૪૯

ઓરે ! હાય ! આતો, હાય !

મહારી પૂંઠ મૂકે નાહિ !

માડી ! થા મહને તું સહાય !

હું તો છળો મરુંછું,—હાય !”

૫૦

અગ્રજીવ કારમી ચીસ પાડીને મુઘ્ધા ભૂમિપરે પડી.

અંધારે કોણુ આ જોશે ? રક્ષશે કોણુ આપડી ? ૫૧

* * * * *

ચોપાઈ.

હસતું રમતું આવ્યું પ્રભાત,

વાયો નિર્મળ મધુરો વાત,

વ્યોમ ભૂરું ઘનમુક્ત જ હસે,

ઝાકળમોતી તરુપર લસે.

૫૨

દોહરા. બાળતાણું શબ એક ત્યહાં પડિયું સિન્ધુકિનાર

કોઈતાણી નજરે પડયું, સમીપ સૂતી નાર;

૫૩

મુઘ્ધા જાગીને જીવે,—જનટોણું દોહું ત્યહાંય,

સુન્દરોને લઈ ચાલિયા કરવા માનવન્યાય.

૫૪

* * * * *

ચોપાઈ.

એ તું સુન્દરો ! શું આ ઠાર

આવી કારાગૃહ મોઝાર ?

મુખપર દુખરેખા ચીતરી

રૂહેશે જીવનભર એ ખરી.

૫૫

છૂટીશ કારાગૃહથી જોય,

હૃદયતણે કારાગૃહ તોય

રહીશ પુરાઈ તું આ ભવે;—

દયાસિન્ધુ ત્યાંથી છોડવે !

૫૬

દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો.

ધાર.

સન્ધ્યા સિન્ધુ-ઉરપર સૂતી,

સ્મિતકરો શાન્ત ધરો મુખકાન્તિ;

ઉછળે સિન્ધુ-ઉર અવિરામ,

ઉછળે મુજ હૃદય ઉદામ.

૧

સાગર ગાન ગાય ગભીર,

રેડે મુજ હૃદય તે ધીર;

જે'માં શોકગાનનું પૂર

ઉછળે ઊંડું ને અતિ ગૂઢ.

૨

હૃદયે ગાનસંગમ એહ—

(દીઠો જાય કેથો ન જેહ)—

ધારી, ચાલિયો ગતિમન્દ

હું તો સિન્ધુને ઉપકંઠ.

૩

હવે હીકું અદ્ભુત એક,
જે'નો હૃદય કાર્યો લેખ;—
એ તે સ્વપ્ન કે શું પ્રભોધ,—
હવેના શિદ્ધ કરું હું શોધ ?

બુજંગી.

ભૂરે વ્યોમ ચંદ્રા અને શુકતારા,
લઈ સંગ સાહેલો ત્રીજી રસાલા
રમંતાં રમંતાં ત્રણે પાસપાસે
અહો ! ઊતરી શૈલશૃંગે વિલાસે.

ઊંચો સિન્ધુમાં શૈલ પેશી ઊભેલો,
મહારણ્ય કેરી ઘટામાં દુખેલો,
અહો ! તેતણે શૃંગ એ સુન્દરીઓ
ત્રણે વ્યોમમાંગેથી જો ! ઊતરીઓ.

રૂડી શુકતારા પડી સર્વ ચહેલી,
પછી ત્રીજી તારાંસખી રમ્ય પેલી,
અને ચારુ ચંદ્રા પછી ઊતરીછે,
વને ખેલવા કાંઈ ઈચ્છા ધરીછે.

વસંતતિલકા.

શું ખેલતાં ગગનસુન્દરો વ્યોમમધ્યે
કે શૈલશૃંગ વનદેવો નિહાળો સદ્યે,
ને ઊતરી પડો ત્રણે રમવા જ રંગે
ઉત્તુંગશૃંગ-વસતી વનદેવો સંગે.

ઉધાર.

જો ! ત્રણ દિવ્યસુન્દરો એહ,
સંતાડી સમુજ્જવલ દેહ,
કમથી ગુપ્ત થઈ વનમાંહિ;—
ઊભો હું નિરખતોં આંહિ.

૯

સારંગ. સહસા ત્યહાં પંછોં ગાન દિવ્ય ઉછળતું મેં સુણ્યું,
ભૂલી જઈ નિજ ભાન, ગાનસરિતમાં હું વહ્યો. ૧૦.

વસંતતિલકા. ને હું પછી અંકળ અદ્ભુત કે પ્રભાવે
ઊડી ઊભો ગગનસુન્દરી કેરી સહામે;
જ્યહાં એ ફરતોં ગરબે વનદેવોલેણી,
ને દિવ્યગાનતણું શી વરશી જ હેલી ! ૧૧.

ગરબો. “વ્યોમમંડળેથી અમો ઊતર્યો રે લોલ,
વ્યોમમાં હમારું નિલ ધામ;
વ્યોમવાસિની રે લોલ !

આવો મધુરગાન ગરબે ગાઈયે રે લોલ. ૧૨

આંત્ર-થયાં વ્યોમમાર્ગમાં ભમી રે લોલ,

આજ હ્યો હાલુભર અંહિ વિશ્રામ,

વ્યોમવાસિની રે લોલ ! આવો. ૧૩

આજ મળ્યાં આપણે આનંદમાં રે લોલ

એં છ નદીનાવસંજેગ; વ્યોમ આવો. ૧૪

જાણું પોંછાં ભિન્ન ભિન્ન પંથમાં રે લોલ

એક પળ દિવો ન જવા ફાક; વ્યોમ આવો. ૧૫

ગાન ગોતાં વ્યોમચક્ર વિચરિયે રે લોલ

તે સુણે શું પામર જન મર્ત્ય? વ્યોમં આવોં ૧૬

ગાધયે ઉપમર્ત્યભૂમિમાં આહિં રે લોલ

આજ, તે સુણે કેા મનુજ ધન્ય. વ્યોમં આવોં ૧૭

જેખતો. મધુર આમ ગાતાં ગંગનંસુન્દરી,

ઝોલે વનદેવો ગીતલહરી;

વિરમો ક્ષણ ગાન ઉછળ્યું એ ફરી,

સુણું ઊભો હૃદય કર ધરી. ૧૮

*ગરબી. “તેજે ધજ્યાં અમ-અંગ, અમોલાં તેજે ધજ્યાંછે;

કરિયે ન તિમિરનો સંગ, તિમિર અમ-વેરી ઠપીછે. ૧૯

સાખી. દિવ્ય લોકમાં ધૂમતાં ફરિયે સહુ રસભેર,

ને પ્રેમે કંઈ રેડિયે મર્ત્યલોકે અમીની સેર,

અમોલી સેર અમીની.

તેજે ધજ્યાં ૨૦

ચંદા—

“પ્રેમીજોડાં કલહમાં રીસાએ ક્ષણવાર,

તેનાં હૃદયે રેડતી ચંદા હું પ્રેમ-અમીની ધાર,

રસીલી ધાર અમીની.”

“તેજે ધજ્યાં ૨૧

‘ મુગ્ધા સૂતો અગાશિયે ચિન્તનમાં ડહોળાય,
સીંચી લેના હૃદયને ખિલવું પ્રેમકળી હું કાંઈ,
ઉજળોંશી પ્રેમકળી હું.’

“તેજે ધણાં”

૨૨

શુકતારા—

‘ હાસ કરતું આકાશમાં નિરખે નહાતું બાળ,
લેને હૃદયે રોપું હું શુકતારા કવિત્વ રસાળ,
આતિ ગૂઢ ખીજ કવિતવું.’

“તેજે ધણાં”

૨૩

‘ હૃદય વિકસો કવિજન જોભો નિરખે અનિમિષ નૈન,
ત્યાં ઝરતી હું પ્રેમથી કાંઈ કવિતસરિતનાં વહેણુ,
કવિતની દિવ્ય સરિતનાં.’

“તેજે ધણાં”

૨૪

તારાસખી—

‘ ચિત્રકાર કવિમિત્ર જે જોભો ફલકસમીપ,
તત્ત્વદર્શિ લેને હૃદય પ્રગટાવું હું પ્રતિભાદીપ,
પૂર્યો દિવ્ય દીપ અમીએ.’

“તેજે ધણાં”

૨૫

ત્રણે ગંગનસુંદરી—

“ હમે તેજનાં બાળ સહુ, સીંચીને નિજ નૂર,
મનુજહૃદય ગુંગળાવતું હરિયે અન્ધતિમિરતું પૂર,
હર્ષરિપુ પૂર તિમિરતું.

તેજે ધણાં”

૨૬

સોરઠો. પામ્યું ગાન વિરામ ધીમે ધીમે દહેરતું,
તોપણ એ સહુ ઠામ અમીપૂર હજિ રેલતું. ૨૭

ઉધાર.

ગાતાં ગગનસુંદરો ગીત
વનદેવી ઝીલે ધરો પ્રીત.
ગંરબે ફરતો ઉજ્જવળ દેહ
હીઠી ંચોમસુંદરો મહેંચ. ૨૮
પણ વનદેવી નવ દેખાય
અદ્ભુત એહ ગરબા માંદ્ય;
હેનો સ્વર જ સુણું અમોસાર
ને નૂપુરતણાં અંકાર; ૨૯
ને વળો સુણું સુંદર તાળો
જે વનદેવી લેતો રસાળો;—
ગવડાવે હવે વનદેવી,
ઝીલે ંચોમસુંદરો તહેવો.— ૩૦

વનદેવી—

*ગરબી. “સંગીતનો અધિદેવી હું અલબેલડી,
વનમાં રાસ રમું સવિલાસ સમૌરશું રે લોલ.
ચંદા, તારાયુગલ, ત્રણે અમોવેલડી!
લલે આજ મુજ મંદિર અમોરસથકી રશયું રે લોલ. ૩૧

* ‘આસોમાસો શરદયુન્યમનો ચાંદ ને, કાંગળિયા લખતાં રે ચંદનચોકમાં
રે લોલ’—એ ચાલ.

સખી શુકતારો! તું કવિતા રેડતી
 તે હૃદયે મધુરરવનો લહરી હું ભરું રે લોલ; ૩૨
 વંદા સખિ! તું પ્રેમઝરણ જે પ્રેરતી
 તહેને ગીતધ્વનિ ઘડું હું દ્વિગુણું કરું રે લોલ.
 મનુજહૃદયમાં અદશ્ય કરી છેડીને
 દૈવ જગાડે હર્ષશોકના ઊંડાં સુરો રે લોલ,
 તે સર્વેને મુજ વીણામાં રેડીને
 ગીતધ્વનિ હું મયાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરો રે લોલ. ૩૩
 એ ધ્વનિનાં સુર ઝાંખા ઝાંખા પહોંચતાં
 મર્ત્યલોકમાં માનવગાન બધું બને રે લોલ;
 એહ ગાનતું મૂળ ઊંડું ઊંડું સૌધતા
 ધન્ય વિરલ કો મુજ ગીતધ્વનિ ઝાંણો સુણે રે લોલ. ૩૪
 સંગીતનો અધિદેવી હું છું ઉપાસમી,
 મર્ત્ય દિવ્ય એ ઉભય લોકને જોડતી રે લોલ
 ધીર સંમીરણું રાસ રસેયો સદા રમી
 મધુરા ઘેરા સ્વરનો માળ ગુંથું કોડથી રે લોલ. ” ૩૫

રેખંતો.

વિરમ્યું ગાન એ, અને સહસા.

ઊલો આવ્યો હું ઉદધિકંઠ આ;

તદપિ સુણતો ગાન ઊંડું,

હૃદય ઠર્યું શાન્ત બની પૂરું.

સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ—અથવા પ્રિન્સ

વિહુકર અને પ્રિન્સેસ મે.

વસંતતિલકા. ઊભી નિરીખતો રહી નવયૌવનાં જો !

માંદો સૂતો શયનમાં પતિ જે થનારો;

દાખી રહી ઉછળતા હૃદયે ઉછળા,

એકાગ્રભાવ ધરો જોઈ રહીછ બાળા. ૧

માંદો જોડે શયનથી જિતો ઉગ્રવ્યાધિ,

ને ગ્રંથિ લગ્નનો પવિત્ર સંકાય બાંધી,—

એ ભાવ આજ હૃદયે થઈને સુષુપ્ત,

સેવારતા પતિકને જોઈ એકચિત્ત. ૨

સંધ્યાંસમે ધુમસપૂર્ણપયોધિ માંહિ

તારાકણી ઝળકતી, વર્ણો ઝાંખો થાય,

હોવી દોસે મધુરસુન્દરો એહ આજે

ખેંચી લિયે નયન આંસુ જોડાં જોડાં જે. ૩

અનુશ્રુપ.

પતિના મુખમાં ખ્યાલો શુભ ઔષધનો દઈ,

આખી રાત્રિતણા થાકે બાળા-કાંઈ જોઈ. ગઈ. ૪

ક્ષણવાર ટકી નિદ્રા, તોય તે અવધિ મહિં.

નિદ્રાવસ્થ જ મુગ્ધાએ દીઠું અદ્ભુત જો! કંઈ. ૫

ઊભો સુન્દરો દિવ્યવને સહસા,
રમતી જહિં હાસ કરતો ઉષા;
મૃદુ પ્રેમઅમીતણું ત્યહાં અરણું
હસતું કુદતું કંઈ ગાતું ઘણું. ૬

ઊભો એ લલના અરણાનિ તટે
અમૌપાન કંઈ કરવા જ મથે;
અરણું પણ દૂર કંઈ ખસતું
ખસતું અધિકું હસતું દોસતું. ૭

પછિ દિવ્યપુરુષ રુડો તહિં કે
પ્રગટી ઝટ પેલિ તટે જ ઊભો;
કનકે ઘડિયું કરપાત્ર ધર્યું,
અરણા મહિંથી અમૌ પૂર્ણ ભર્યું; ૮

કર હીર્ષ પ્રસારો ખોળે તટથી
અમૌપાત્ર ધર્યું ધરો લાવ અતિ;
ચળકંત અમી ઊજળું શું દોસે !
મહિં સુન્દરોનું પ્રતિબિમ્બ હસે. ૯

લઈ મુખ ધરવા નય ! સુન્દરો એ અમિપાત્ર ન્યહાં,
અદ્ભુત શોભક થાય સહસાને ! ઉત્પાત ત્યહાં. ૧૦

ધરી પાંખ બે મહોટો કાળી કરાળ,
ઊડી વીંઝતો વાત અંઝા વિશાળ,

મહાકાય કે! આક્રમી ગૃધ્રરાજ
પડ્યો વ્યોમથી સાધવા કૂર કાજ. ૧૧

કરી નેરથી પાંખકેરો અપાટો,
ધરી ચંચુમાં પાત્ર એ પક્ષી નાઠો;
અમી એ મંહિંથી બધું નાંખ્યું ઢાળી,
અને પાત્ર ભાગ્યું શિલાસાથ ફેડી. ૧૨

સોરઠો પાત્રભંગરણકાર સુણી સુન્દરી જાગો જો!
બની બહાવરી નાર, ઘડકં ઘડકં હઈકું થતું. ૧૩

* * * * *

અનુક્રમ શબપેટી પડી આંહિં દટાઈ ફૂલભારમાં;
ઊડી નિદ્રા લઈ માંહિં સૂતો રાજકુમાર ત્યાં. ૧૪
વૃદ્ધા પિતામહી રાણી લડાવ્યાં લાડ જેહણે,
અને માતપિતા મોઘો ગૃહદીપ કરી ગણે, ૧૫
ભગિનીબ્રાત જે બહાલાં બાલ્યકાળતણાં સખા,
અને સર્વથકી બહાલી ભાવિપત્ની મંનોરમાં;— ૧૬
વિસારી સર્વ એ બહાલાં, જો! સનાતન શાન્તિમાં
સૂતો,—સૂતો,—નહિં જાગે; દિવ્યગાન સુણે ઊંડાં. ૧૭

વસંતતિલકા નીચું નિહાળતો કુમારો કપોતકંઠી,
ને આંસુની કુસુમમાળ નોંચે ધરંતી,

આ કેાણું દીનં શબ્દેટીસંમીપં ઊભી
ઊંડાં ઊંડા મનનસિન્ધુ વિશે જ ડૂબી? ૧૮

ઓ મેકુમારિ ! તુજ એડિનું ધ્યાન ધારી
તું જનુએ પડી વિચાર કરે શું બાળી?

પ્રશ્નો અનુત્તરતાણા કંઈ ભેદ ખોલી,
આકાશવાણી-થઈ જો ! સુણ્ય આ અમોલી. ૧૯

“વત્સે ! ધૈર્ય ઊંડું ધાર્ય;
તુજને છો દહે અંગાર;
શીતળ દિવ્ય-આશાવારિ
એ અંગાર દેશે દારો. ૨૦

લગ્ને ના ગ્રહો પતિહાથ,
વિધવા તું બનીછ અનાથ;
પણ તુજ નાથ છે જીવંત,
જીવન ધારતો જ અનંત. ૨૧

શું થયું માનવીસંસ્કાર
તહમને ના ગણે નરનાર ?
આત્મા ઉભયના જ સદાય
ગૂંથ્યા દિવ્ય લગ્નનિ માંલ. ૨૨

એ લગ્ને કરી ચિરકાળ
પતિસેવા કિધી તહે બાળ !
એ લગ્ને કરી પતિયોગ
તુજને સ્થિર રહો એ લોક !” ૨૩

સારહો. તિમિર ખશી જઈ જેમ ઉષા આંઈ કંઈ શોભતી,
યુવતિવદનને તેમ દિવ્યદીપ્તિ રહી ચોપતી. ૨૪

વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.

અનુક્રમ. “છાતું રૂહે, છાતું રૂહે, મહારા હૈયાના હીર બાળુડા !

રખે કો સાંભળે સાદ ! જગના લોક છે ભૂડા.” ૧

વસંતતિલકા. ધીરો અને મધુર આ દ્વનિ કૃદ્ધાંચી આંવ્યો ?

જે બપવ્યો તિમિરમાં, તિમિરે સમાયો.

અંધાર ને વિજન આ સ્થળ માંહિ પેલું

જે ! એકલું ઘર તજી ભયને ઊભેલું; ૨

હિની પછીતપર દીપ જ મન્દ ઝાંખે

નીચે ઊભી યુવતિને મુખ તેજ નાંખે;—

જે સંભળાય ફરોથી દ્વનિ કાંઈ પેલો

માધુર્ય ને કરુણભાવથી ભરેલો:— ૩

“રેખતો.

“જગત આંધળું તિમિરમાં થયું,

બધિર એ થયું જ બાકી રહ્યું;

અનિલ ! તું ઘોર ગાળને

તિમિરસંગ ખેલ મચાવી રૂહે; ૪

તિમિરધેરી ઊંડી રાત્રે

પ્રખળ તુજ ઘોર ધ્રુવવાટે

સુખી જવ ઊંડું ને વહેલું

રહેન મુજ બાળકાકેરું. ૫

જનમ્યું તિમિરે બાળ મહારું;

તિમિરને સોંપવું સારું;

હોડા અંધાર ઓ કાળા !

હૃદયની બતાવું હું જવાળા. ૬

હતી અજ્ઞાન હું બાળકી

રમતમાં કાળ મુખે ગાળતી;—

અરે ! હું હેરાંને હેવી

રહી હોત તો સુખી હોવી. ૭

પછી કોઈને બાળ ન્હાનો

બાળક ઘરમાં મરણ પામ્યો,

અને મુજ માતરપિતા તો બધાં

કળારોળ શો મયાંવી રહ્યાં. ૮

પછી મુજને બધાંએ મળી

વિના અપરાધ વિરૂપા દરી;

પૂછું કારણો, — ત કો બોલતાં,

મહેને રોતાં દેખાં રુવે એ બધાં. ૯

* * * * *

એક મનોહર સાંઝ નદીતીરે ઊંની

હું જોતી ચંદ્ર જ નદીજળમાં ડૂબ્યા;

મૂકી ઘડુલો જળે તરંતો શી દમ્યું—

હેવામાં કો યુવા આવી બેઠ્યો જ યું ? ૧૦

દુતેવિલખિત.

‘ મધુર સુન્દરિ ! ત્હેં મુજ ચિત્તને
હરો લોધું સહસા અલિ ! તે દિને
ઉપત્તને મોહું ગાન મચાવોને,—
રહો છપો પોધું મ્હેં અભિપાનને;
સુખનું પાન પૂરું મોહો ! દે હવે,
નવ તણું તુજને કદિ કો ભવે.

૧૧

કર મનોહર કંકણ શોભશે;
નયન અંજન સુંદર ઓપશે;

૧૨

વિમલ ભાલવિશે શુભ આંદલો
રસોલિ ! કુંકુમથી કરિયો ઝંણો
વિમલ આ હૃદયે સ્થિર પ્રેમ જે
અચલ ચિહ્ન જ ત્હેનું ભલે રહે.’

૧૩

ફેખતો.

સુણી હેવી મધુરવાણી
રસિક ઓ મનોહર યુવાની
રગેરંગ જો ! રુધિર ઊછળ્યું,
હૃદય ધબક્યું,—ન મ્હેં કંઈ કળ્યું.

૧૪

ક્યું વિષપાન અમી માની,
યુવકની ઠગાઈ ન પિછાણી;
વિષજ્વાળ આ હૃદય માંહિ
ઊંડી રેડી ગયો ક્યાંહિ.

૧૫

* * * *
તદપિ આ બાળકી મહારી
હૃદયને કંઈ ઠારનારી;

મૂઠ અભાગણી તુજ માત-

કેરી ગૂઠ કાળી વાત.

જગમાં કોઈને કો કાળ

ના કહો દઈશ, બહાલી બાળ ! ”

૨૮

૫૫. ભીંતમાં પેટો રાખેલી બાળ હેમાં મૂકી દોધું;

મૂકતાં મૂકતાં માતે એક ચુંબન જો ! કોધું.

૨૯

અશેડી પેટો એ દીધી, ઘંટનાદ થયો તહિં;

અંધારે યુવતી ચાલી, જોયું પાછું ફરી નહિં.

૩૦

કગાયલી વિધવા અને હેનું માંદું

બાળક.

પાંચણાની “મહારો બાળકો અમરભૂમિથી આવી રે બાઈ,
આલ. સંદેશા કાંઈ લાવી ઝળકતી આશના

કહેવા !

૧

જાડે અંધારે ફૂંચી તહારી માડી રે બાઈ,

આવી હું હેને તારાકણી આશ્વાસના

દેવા.

૨

આ હમડાને ઉઝડ કરી જોણે મૂક્યું રે બાઈ,

કાંટાલરેલાં કડવાં વાવ્યાં અંખરાં

માહિં,

૩

તહેણે અન્નણ્યે એ આંખરાંમાં ઉગાડી રે બાઈ
મધુર એકે કળી; નસોળ ખુલ્યાં મુજ રાંકનાં
કાંઈ.” ૪

દોહરા. આમ મધુરવગાનથી હાલેડાં એ ગાય

સિન્ધુતટે એકાન્તમાં પર્ણકુટીની માંદા. ૫

ગર્જતો અટકી રહે ઘડો ઘડો સિન્ધુ મહાન.

ઉંડું, મધૂરું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન. ૬

ખાંચણાંની “મોંઘી કળી એ કષ્ટ કરી મહે ઉછેરી રે બાઈ,—
ચાલ. આવ્યો લેવા ઉખેડી આ રાક્ષસ કારમો

કોણ ?— ૭

વસંતતિલકા. રેહા રાક્ષસયાં કરાલ પસારો પાખો

મહે વ્યોમમધ્ય ઉડતો હમણાં જ આંખ્યો;

આવી અહિં ક્ષણ જ દારમહિયો નાઠો;—

ઓ બાળકી ! નહિ જ નિર્ભય સ્થાન આ તો. ૮

અનુક્રૂપ. છાનો રહે, છાનો રહે, બેટી ! પીડા કોણે તહેને કોંધી ?

મુવા તાવે કદી સુવા નિરાંત્યે ના તહેને દોંધી. ૯

*ગરબી. ભૂંડા જગત થકી હું ત્રાંસી આવી એકાન્તે રે

બની ઘોર-અરણ્યનિવાસી રહી મન શાન્તે રે. ૧૦

બોઈ, બાળકો ! તુજ મુખ રહામું મહે મન વાળ્યું રે,

તુજ જનકનું કપટ નકામું મનમાં ન આવ્યું રે. ૧૧

* ‘જમનાંજળ ભરવું મહારે કુંવર કનહૈયા રે’—એ ચાલ.

હવે તું મુજ એક આધાર ફરી રોગ ભૂંડે રે,
કીધા ઔપધના ઉપચાર સૂઝ્યા જે મુને રે. ૧૨

હવે સૂઝે ન કાંઈ ઉપાય કોને પૂછું રે ?
મુજ બાળકોને શું થાય ? ભયે કંપું છું રે.— ૧૩

સાબી. ઓ રે ! પેલો આવિયો રાક્ષસ પાછો આમ !—

બા ભૂંડા ! તું બા ! અહિં ત્હારું કાંઈ નથી રે કામ.—૧૪

મૂળની ચાલ. હવે કોણુ થશે રે સહાય મુજને આ વનમાં રે ?

મ્હારો કળીને જો ! લઈ જાય રાક્ષસ કાણુમાં રે. ૧૫

તહને પૂછું પાય પડીને, વસે તું ક્યાંહિ રે ?

શિદ લેવા કુમળી કળીને આવ્યો તું આંહિ રે ?” ૧૬

અનુક્રમ. ધીર ગંભીર નાદે ત્હાં દીધો ઉત્તર રાક્ષસે ;

કંપતી સુવતી ઊભી સુણતી ગૂઢસાધ્વસે. ૧૭

વસંતલિલકા. “ઓ બાળકી મનુજની ! હજી અત્ર તું છે !

શો પ્રશ્ન આ સરલભાવભરી તું પૂછે ?

આ ભૂમિ ને અમરભૂમિતણે સિમાડે

છે વાસ ગૂઢ મુજ, ત્હાં વસું સર્વ કાળે; ૧૮

નિત્યે કરું મનુજલોકનો વાડો માંહિ,

ચૂંકું કળી કુમળો લાંહિ અસંખ્ય કાંઈ,

ચૂંકું વળી કુસુમ કાંઈ ખીલ્યાં ન ખીલ્યાં,

ને કો પ્રકુલ, વળી કો કરમી ગયેલાં; ૧૯

તહેણે અન્નણ્યે એ અંખરાંમાં ઉગાડી રે ખોઈ
મધુર એક કળો; નસોળ ખુલ્યાં મુજ રાંકનાં
કાંઈ.” ૪

દોહરા. આમ મધુરરવગાનથી હાલેડાં એ ગાય
સિન્ધુતટે એકાન્તમાં પર્ણકુટીની માંહ. ૫
ગર્જતો અટકી રહે ઘડો ઘડો સિન્ધુ મહાન.
ભાંડું, મધૂરું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન. ૬

ખાંચણાંની “મોંઘી કળાં એ કષ્ટ કરી મહે ઉછેરી રે ખોઈ,—
ચાલ. આવ્યો લેવા ઉખેડી આ રાક્ષસ કારમે
કોણ ?— ૭

વસંતતિલકા. રેહા રાક્ષસયાં કરાલ પસારો પાંખો
મહે વ્યોમમધ્ય ઉડતો હમણાં જ અંખ્યો;
આવી આહિ ક્ષણ જ દારમહિયો નાઠો;—
ઓ બાળકી ! નહિ જ નિર્ભય સ્થાન આ તો. ૮
અનુષ્ટુપ. છાનો રહે, છાનો રહે, બેટી ! પીડા કોણે તહેને કોંધી ?
મુવાતાવે કદી સૂવા નિરાંત્યે ના તહેને દોંધી. ૯

*ગરબી. ભુંડા જગત થકી હું ત્રાસી આવી એકાન્તે રે
બની ઘોર-અરણ્યનિવાસી રહી મન શાન્તે રે. ૧૦
બોઈ, બાળકો ! તુજ મુખ સહામું મહે મન વાળ્યું રે,
તુજ જનકનું કપટ નકામું મનમાં ન આણ્યું રે. ૧૧

હવે તું મુજ એક આધાર ફરી સેમ કરે રે,

કાધા ઔષધના ઉપચાર સૂઝવા ને કુને રે. ૧૨

હવે સૂઝે ન કાંઈ ઉપાય કોને પૂછું રે!

મુજ આળકોને શું થાય? ભયે કુંપું રે— ૧૩

સાળી. ઓ રે! પેલો આવિયો રાક્ષસ પાછો આમ!—

જા ભંડા! તું જા! અહિં તહારું કાંઈ નથી રે કમ—૧૪

મૂળની ચાલ. હવે કોણુ થશે રે સહાય મુજને આ વનમાં રે!

મહારો કળીને જો! લઈ જાય રાક્ષસ કાલુમાં રે. ૧૫

તહને પૂછું પાય પડીને, વસે તું ક્યાંહિ રે!

શિદ લેવા કુમળી કળીને આવ્યો તું આંહિ રે! ૧૬

અનુદ્યુપ. ધીર ગંભીર નાદે ત્યાં દીધો ઉત્તર રાક્ષસે,
કંપતી યુવતી ઊભી સુણતી ગૂઢસાધ્વસે. ૧૭

વસંતતિલકા. “ઓ આળકી મનુજની! હજી અન તું છે!

શો પ્રશ્ન આ સરલભાવભરી તું પૂછે?

આ ભૂમિ ને અમરભૂમિ તણે સિમાડે

છે વાસ ગૂઢ મુજ, ત્યાં વસું સર્વ કાળે;

નિત્યે કરું મનુજલોકનો વાડો માહિ,

ચૂંકું કળી કુમળી ત્યાંહિ અસંખ્ય કાંઈ,

ચૂંકું વળી કુસુમ કાંઈ ખીલ્યાં ન ખીલ્યાં,

ને કો પ્રકૃષ્ઠ, વળી કો કરમી ગયેલાં;

આ ઝોપરી પછિ જ એ કુસુમે ભરેલી
લેઈ ઊંડું અમરભૂમિ જઈ છે પેલી,
ને દિવ્ય નાથ મુજ ને તુજ ત્યાં વિરાજે
તહેને સમર્થ કુસુમો સહુ એહ સાચે; ૨૦

ને સર્વ એ કુસુમ લેઈ અપૂર્વ રૂપ
રેલી રહે વિવિધ સૌરભ જે અનુપ !—
દીસું તહેને આહિં ભયાનક કાંઈ આજે,
છે સસરૂપ તદાપિ મુજ રમ્ય સાચે. ” ૨૧

અનુક્રમ. એ ક્ષણે યુવતીકેરી દૃષ્ટિયે મૃત્યુની છાંયે
ભયદા બદલાઈને રમ્યરૂપ ધરી ઊભી; ૨૨
દિવ્યદૂત બની ઊભો તણ રાક્ષસરૂપને,
કરસ્થ ઝોપરી પેલી સ્વર્ણછાંય જ જે ! બને. ૨૩

“ ફેલે, બાલે ! મૃત્યુ હું ફેલેવો રમણીય દોસું હવે ! ”

જુણી એ યુવતી થાતી કાંઈ તત્પર બોલવે. ૨૪
* રેખતો. “ અહો મૃત્યુરાજ ! તહે આજે

બતાવ્યું સ્વરૂપ જે સાચે,
મહેને પ્રિય તે ખરે લાગ્યું;
હવે એક આખ્ય તું માગ્યું;— ૨૫
કુમળો મુજ બાળકીને તણ
મહેને તું ઉપાડો લે ને હજી.

સતી મદ્રરાજતનયાને

પાતિ સત્યવાન જીવનદાને

૨૬

દોષો પાછો સદય ત્હેં થઈ,

દયા છૂપી તદ્દય તુજ રહી;

વિનંતિ આ નથી માહરી,

કંઈ માદ્રીસમી આકરી.

૨૭

કળા મુજ બાળકી જિજ્ઞા,

અને હું તો કરમોં કંઈ ખરી;

તદપિ જગનાથ દયાનો નિધિ

સ્વોંકારે સારોં નરસી બધી;

૨૮

અને, પેલા કપટિયે પૂર્યો

મલિનકીટ એક મુજમાં જોડો,

મહને કારતો નિરંતર એ

થશે દગ્ધ નાથને ચરણે. ”

૨૯

અવુદુપ.

બોલતાં બોલતાં આમ માયાચિત્ર ગયું જોડી;

તેજસ્વી વિકસ્યાં નેનો યુવતી વિસ્મયે પડી; ૩૦

દૃષ્ટિ નાંખી પછી વેગે બાળની લણિ ખઠાવરી,

શબ્દપ શિશુ દેખી મૂર્છાએ પડી સુન્દરી. ૩૧

ઐ સ્વપ્નદર્શન.

ઉધાર.

આ સંસારદુખ-અંગાર-
કેરો હૃદય ભરિયો ભાર;
શેકે મર્મ ઊંડાં હાય !
ના હોલાય, ના ફેલાય.

૧

બળથી દાબવા મથું જેમ,
અધિકે ધૂમ ધુંધવે તેમ;
મૂઝાઈ બનું નિરુપાય,
હુછડું અધિક વિન્હુલ થાય.

૨

હેવી અવશ સ્થિતિમાં છેક
ઘેરી મધ્યરજની એક
નિકળી ચાલિયો અસહાય,
પેઠો ઘોર રજની માંદા.

૩

ભીષણ ધ્રુવડ કેરા શોર
ધરતી તરુઘટાઓ ઘોર
ભેદી ચાલિયો ગતિમંદ,
સુણતો પગતણા પડછંદ.

૪

ઊંચી એક ગિરિની કરાડ
ઊભો ઝંઝૂમો સિન્ધુકિનાર,

ઊભો આવો હું એ ઠામ,
હૃદયે પીડ છે ઉદામ.

૫

ઊંચે નલગુહા ગંભીર
લીંપી તિમિર શ્યામ શરીર;
નીચે ગાજતો અવિરામ
સિન્ધુ રમે તિમિરશું આમ.

૬

નલ ને સિન્ધુ એકાકાર
કરતું ગૂંથોને અંધાર
વેરે તારલા-અંગાર
નલમાં, સિન્ધુમાં, સહુ ઠાર.

૭.

સોરઠા. જોતાં સુણતાં આમ નિદ્રાતિમિરે ઘેરિયો;
કાલત્રય તે ઠામ લુપ્ત થયું ક્ષણવારમાં.

૮

અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર અનુભવતો મુજ આત્મ ત્યહાં;
દિવ્યપુરુષ તે વાર ઊભો કો મુજ આગળે.

૯

ઉધાર.

દીહું દિવ્યસરિયું રૂપ;
માયા મોહનીનો રૂપ;
કોમળ સાન્ધ્યઘનના રંગ-
કેરું વસન વીંટયું અંગ.

૧૦

ઝીણી પાંખ યે ઝળકંત
રંગ ગુલાબો મન્દ ધરંત;
માંહિં વેરિયા ચમકંત
ઝીણા તારલા શું અનંત ! ૧૧

શિરપર ઇન્દ્રધનુષ સુહાચ,
કેમળ ઉષા સરિખી કાચ.
વીણા કરવિશે અહ્લુત
ઊભો દિવ્ય ધરો એ દૂત; ૧૨

તુંખી કટુતણી બનો જેહ,
રંગી ચન્દ્રિકાથી તેહ;
તન્ત્રી શશિકિરણની બાંધો
વીણા મોહજનની સાધો. ૧૩

નલમાં શ્યામ મેઘનો માળ,
ચન્દ્રે રંગો જેનો કિનાર,
હેવા મેઘગિરિને શૃંગ
ઊભો દૂત ઉજ્જવલ-અંગ. ૧૪

સોરઠા.

નિરખીને નિર્વેદ વદને મુજ ઇચ્છો ઘણો,
અતિશય ધરતો હેત વદિયો દિવ્યપુરુષ ત્યહાં. ૧૫
દિવ્ય મધૂરે કંઠ કરતો અહ્લુત ગાનં એ,
વીણામાંથી અનંત સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. ૧૬

*ગરબી.	“ઊઠ્ય, ઊઠ્ય, મનુજના બાળ ! કાં તું સૂતો રે ?	
	હોલવવા તુજ દુઃખઝાળ આબોધું હું તો રે.	૧૭ ૧
	સંસારદુઃખ-અંબાર તુજને પીડે રે,	
	ધારી એ શિરપર ભાર દબાયો શું હીંડે રે ?	૧૮ ૨
	નાંખી દે એ કંટકપુંજ, તજ નિઃશ્વાસો રે .	
	થા તું સજ્જ જવાં સુખકુંજ, જ્યાં દિવ્ય વાસો રે.	૧૯ ૩
	જો તું, દેખાડું અમૃતદ્વીપ તુંને કાંઈ રૂડા રે;—	
	પેલા દિવ્ય જો તારકદીપ નભમાંહિ ઊડા રે.	૨૦ ૪
	તુંને ભાસે એ તેજબિન્દુ નિરર્થક પડિયા રે,	
	પણ એ તો આનન્દસિન્ધુ સુખદ્વીપ જડિયા રે.	૨૧ ૫
	મર્ત્યજીવનકેરો પંથ કંટકભરિયો રે,	
	હેતો નાવે સુખમય અંત કેમે કરિયો રે.	૨૨ ૬
	એહ કંટકપ્રણના ઉપાય ધર્મ બતાવે રે	
	વ્યર્થ એ, આ જીવનમાંહી કામ ન આવે રે.	૨૩ ૭
	‘એહ કંટક પૂરા ચીરે ચરણો જ્યાંહારે રે,	
	પછિ જાજો ધીરે ધીરે દિવ્યકિનારે રે !’	૨૪ ૮
	એમ ધર્મ તુંને તો ફસાવે દીર્ઘ આશ દેતો રે;	
	શીઘ્ર પંથ ન એકે બતાવે અંધ ધર્મ એ તો રે.	૨૫ ૯
	અને વીંધાયા ચરણે પેલા દિવ્યકિનારા રે	
	થાશે કનકવાળુએ ભરેલા છતાં એ અકારા રે.	૨૬ ૧૦
	ત્યાંહારે થા તું ઝટ આરઠ આ મુજ પાંખે રે,	
	લઈ જાઉં જ્યાં પેલા ગૂઢ દ્વીપો અંખે રે.”	૨૭ ૧૧

* ‘અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે-સાડું રે’—એ ચાલ.

ઝીણી પાંખ બે ઝળકંત
રંગ ગુલાબો મન્દ ધરંત;
માંહિં વેરિયા ચમકંત
ઝીણા તારલા શું અનંત !

૧૧

શિરપર ઇન્દ્રધનુષ સુહાસ,
કેમળ ઉપા સરિખી કાચ.
વીણા કરવિશે અહલુત
ભિભો દિવ્ય ધરો એ દૂત;

૧૨

તુંખી કટુતણી બનો જેહ,
રંગી ચન્દ્રિકાથી તેહ;
તન્ત્રી શશિકિરણની બાંધો
વીણા મોહજનની સાધો.

૧૩

નલમાં શ્યામ મેઘનો માળ,
ચન્દ્રે રંગો જેનો કિનાર,
હેવા મેઘગિરિને શુંગ
ભિભો દૂત ઉજ્જવલ-અંગ.

૧૪

સોરઠા.

નિરખીને નિર્વેદ વદને મુજ છાયો ઘણો,
અતિશય ધરતો હેત વહિયો દિવ્યપુરુષ ત્યહાં. ૧૫
દિવ્ય મધૂરે કંઠ કરતો અહલુત ગાનં એ,
વીણામાંથી અનંત સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. ૧૬

હેવી દિવ્યરચના નેઈ

વિન્હળ હું બન્યો, શુધં ખોઈ;

નેવા દ્વીપ એ અનવદ્ય

કુદકો મારિયો મ્હે સદ્ય.

૩૩

સોરઠો.

ને ને ! કુદતાં વાર સહસાધબકારો કરી

પડિયો ઉદધિ-કિનાર, ખડક ઉપર હું નાગિયો. ૩૪

ઉપનતિ.

ગયા ભેડી ઉજ્જવલ દ્વીપ સર્વે;

ગાજી રહ્યો અંબુધિ પૂર્ણ ગર્વે;

માયાવો પેલો કહિં દૂત નાઠો,

અંધાર કાળું ફરો રેલ્યું આ તો.

૩૫

અંરણ્ય ભેડાં ઉપકંઠ ભેડાં,

ગંભીર જે યોગસમાધિ દૂષ્યાં;

સંમાધિનો એ કરતા જ ખંડ

શા ધૂધવે આ અનિલો પ્રચંડ !

૩૬

પ્રમત્ત એ મારુત ગર્જનાને

ભેળી ગભીરી નિજ ઘોષણાને,

સુણી રહે અંબુધિ ધીર ધ્યાને

સંમિશ્ર એ ગર્જન એકતાને.

૩૭

અને સુણે તારકવૃન્દ પેલું

ભાંચે ચઢ્યું ને જળમાં ડૂબેલું.—

ઉધાર.

ગાઈ એમ મીઠું ગાન
 દૂતે લીધું હરો મુજ ભાન;
 કાંશયું રજતરશ્મિ આંધો
 નાવડું અર્ધચન્દ્રનું ત્યહાંથો.

૨૮

ચઢિયો નાવ હું ધરો પ્રેમ,
 દૂતે ખેંચો લીધું ક્ષેમ;
 ઉજ્જવલ દૂત કેરી પક્ષ
 ચઢિયો ધારો નિશ્ચલ લક્ષ.

૨૯

ઊડ્યો દૂત ત્યહાં ધરો વેગ;
 દીઠા કનકદ્રીપ અનેક;
 ધરતો દિવ્યકુસુમસુગંધ
 સેવ્યો મહે અનિલ કંઈ મન્દ.

૩૦

ને વળો દ્રીપમાંથી ંહેતું
 અમૃતશું ગાન લહરી લેતું,
 હેવું દિવ્ય અદ્ભુત ગાન,
 હેનું શ્રવણ કીધું પાન.

૩૧

હેવા ગાનસૌરભંધારો
 તારાદ્રીપ નભસંચારો
 ચરણનિ સંગ મુજ ઘસડાય,
 વેગે દૂત ઊડતો જાય.

૩૨

હેવી દિવ્યચયનાં જોઈ

વિન્હુળ હું બન્યો, શુધં જોઈ;

જોવા ક્ષીપ એ અનવદ્ય

કુદકો મારિયો મ્હેં સદ્ય.

૩૩

સોરઠો.

ને જો ! કુદતાં વાર સહસાધ્યજકારો કરી

પડિયો ઉદધિ-કિનાર, ખડક ઉપર હું જાગિયો. ૩૪

ઉપજાતિ.

ગયા ભેડી ઉજ્જવલ ક્ષીપ સર્વે;

ગાજી રહ્યો અંબુધિ પૂર્ણ ગર્વે;

માયાવૉ પેલો કહિં દૂત નાઠો,

અંધાર કાળું, ફરી રેલ્યું આ તો.

૩૫

અંરણ્ય ભેડાં ઉપકંઠ ભેડાં,

ગંભીર જે યોગસમાધિ દુષ્ટ્યાં;

સંમાધિનો એ કરતા જ ખંડ

શા ધૂધવે આ અનિલો પ્રચંડ !

૩૬

પ્રમત્ત એ મારુત ગર્જનાને

ભેળી ગંભીરી નિજ ઘોષણાને,

સુણી રહે અંબુધિ ધીર ધ્યાને

સંમિશ્ર એ ગર્જન એકતાને.

૩૭

અને સુણે તારકવૃન્દ પેલું

ભાગ્યે ચઢ્યું ને જળમાં ડૂબેલું.—

દુખ્યો હું પ્રાછો ઘનચિન્તને જો !
નિર્વેદ ને ખેદ થકી ભરેલો.

૩૮

*રેખતો.

સુખદીપો ગયા ઊડી !

થઈ લુપ્ત કપ્પાં, છાંયે રૂડી ?

ફરી આ ઘોર અંધારે

પડ્યો હું દુઃખ-અંગારે.

૩૯

અરે અંગાર આ કાળાં,

ન અંધારે દોસે જવાળા.

ધરી ઊડી તદ્દયમાંહે

કંઈ કારમી જ જવાળા એ,

૪૦

ફૂટું એકલો મનુજલોકે;

અરે કાણુ આ જ્વલન રોકે ?

તદ્દય-ઉદ્યાનભૂમિમાં

પૂરી એ જ્વાળા નિઃસીમા.

૪૧

તદપિ ઉદ્યાન કુસુમહાસે

હસતું સર્વ લોકને ભાસે;

ન દેખે કો દોષી પૂરી

ધગે જ્વાળા તદ્દય ઊડી.

૪૨

અને તોય કોઈ દિન એ તો

પ્રખળ વેગે ગતિ લેતો

થશે જ્વાળામુખી કારમો

હૃદય ભેદતો, ન જશે શમ્યો.

૪૩

* 'અહા પૂરી ખિલી ચંદા'—એ ચાલ.

બન્યા અંગાર ભવદુઃખના,
નાહિ જે થશે કદી એ કુના.
જીવન આ ભર્યું જ અંગારે,
ગણ્યા જે જશે કહો કચ્છારે ?

૪૪

પ્રિય જનોનો વિરહ ભૂંડો,—
દહે અંગાર એ જીંડો.

ખરે જેમ પાનખર પાનડાં,
હરે તેમ મોત પ્રિય જે બધાં;

૪૫

અને પ્રિય કો હૃદય વશિયાં
પ્રતિધ્વનિ દે ન તે રસિયા;
કહી ' પ્રિય ' નાહિ બોલાએ;—
ન એ અંગાર હોલાએ.

૪૬

પ્રિયજનોને દુખે ડૂબ્યાં
નિરખવાં રહી તટે ઊભાં;
જવાં ઝંપલાવો તહેનિ કને
હૃદય ઉત્કંઠ યદપિ જે ! અને,
તદપિ ના જવાય ન થોભાએ,
મદદ નૌકા ન નંખાએ;
થવું એમ વ્યર્થ દુખભાગી,—
હૃદય દૂડો ઝાળ એ લાગી.

૪૭

૪૮

સરિત શારીર સૌન્દર્યની
દુરાચારપંડકલુપા બની;

સુંજનતા વિનીત અથડાએ;
અને ધૃષ્ટ દુષ્ટ ઊંચે જાએ;

૪૯

કપટ, દ્વેષ, ને કલહ કૂરા
જગતમાં અરે! વશ્યા પૂરા;
હોણી ઈર્ષ્યા વિષેથી ભરી,
અને અકૃતચતા આકરી;—

૫૦

બધા એ દહે જ અંગારા,
હૃદય રેલતા હૂંતી ધારા.—
સુખદ્વીપો ગયા ઊડી !
રહ્યો અંધાર હું બૂડી.

૫૧

સોરઠો. કરતો ચિન્તન એમ હું નિદ્રાખોળે પડ્યો;
નિદ્રાએ ધરો પ્રેમ વિસ્મૃતિપટ હોરાડિયું.

૫૨

ઉધાર. નિદ્રાવસ્થ સૂતાં આમ
ચિતરાયું ફરી અભિરામ
બીજું ચિત્ર અદ્ભુત એક
મુજમનનયન આગે છેક.

૫૩

પેલી પૂર્વભૂતિયોં લિન્ન
દીઠો દિવ્યપુરુષ જ અન્ય;
ગંભીરી ઘણી મુખકાન્તિ,
નયને શી ભરી શોળોં શાન્તિ !

૫૪

મુખપર શાન્ત સ્મિત લહેરાય,
 ઝળકે દિવ્ય ઉજ્જવળ કાય;
 ભૂયુગ ચિન્તનોનો ભાર,
 ધારે તોય કંઈ ઝળકાર !

૫૫

ઝળકે ઉષાસરિખા કેશ,
 ચુમ્બે ભવ્ય સ્કંધપ્રદેશ;
 ઊજળું દૂધસરિખું જ્યહાંય •
 કોમળ પદ્મયુગ સોહાય.

૫૬

તેજસ્વી વિપુલ વળાં ભાળ,
 તેપર દિવ્ય પુષ્પનોં માળ;
 મધ્યે શુકતારક રમ્ય
 ચુમ્બે ભાળમાં પ્રતિબિમ્બ.

૫૭

ચળકતાં વસન શુભ કાંઈ;
 કરમાં સ્ફટિકદંડ સુહાય;
 ખીજે કર ધર્યો દવજ એક
 ‘ શ્રદ્ધા શાન્તિ ’ નો જહિં લેખ.

૫૮

ઉજ્જવલ રજતપુંજસમાન
 તરતું ધૂમકેતુ વિમાન,
 ચામર ધવલ જે’નું ભવ્ય,—
 તેપર દૂત બેઠો દિવ્ય.

૫૯

સોરઠો. કોમળ કર મુજ અંગ ફેરવોને કંઈ પ્રેમથી,
વહો માધુર્ય અલંગ ગાવા દૂત જ લાગિયો:—૬૦

“દશી. “જાગી જો તું મનુજના આળ રે, પેલા દિવ્ય કિનારા !
ઝળકે જ્યોત્સ્નામય શા વિશાળ રે, પેલા દિવ્ય કિનારા ! ૬૧
દૂર પડ્યા દિવ્ય દેશ એ રે, મધ્યે ગાઢાં અરણ્ય;
કંઈક કરાડો ચઢવી ઊતરવી, ત્યાં જાવાનો માર્ગ ન અન્ય રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા ! ૬૨

જાંચા આ ગિરિશૃંગથી રે દીસે કિનારા એ દૂર,
જાળે જ્યહાં ગંભીરું મધૂરું પેલું અમૃતત્વસિન્ધુનું પૂર રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા ! ૬૩

પંથ અરણ્ય ચીરી જતો રે અંતે જાંચી જ્યાં કમાન,
દ્વારપાલ મૃત્યુનામક ઊભો; જાવું તે મહિંથી અવસાન રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા ! ૬૪

માર્ગ દીસે આ શિખર થકી રે શીઘ્ર જવાના અનેક,
તે સર્વ શુભ જ ગર્ત વિશે જઈ અટકે; સાચો ન એ તો એક રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા ! ૬૫

માટે તું થા સજ્જ ધૈર્યથી રે દીર્ઘ પ્રયાણને કાજ;
કંટક ચરણે પથમાં સરે તો પાછો ન વળ્ય તું સહસા જ રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા ! ૬૬

* “ત્યાં જોડાણ જોવાને આવ્ય રે મથુરાના રે વાસી, ”—એ ચાલ.

એહ કિનારે દિવ્ય વાલુકારે ધારે અદ્ભુત પ્રભાવ;—
સ્પર્શતાં વાંત જાય રઝાઈ ભવકંટકના સહુ ધાવ રે.

પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૭

ધ્વજપટ મુજ આ શીતળું રે અદ્ભુતગુણનિધાન,
હૃદય વિશે વિસ્તારી પાથરતાં ભવ-અંગાર પામે નિર્વાણ રે.

.. પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૮

ભસ્મ થઈ એ અંગારની રે વેરંતાં હૃદય-ઉદ્યાન,
પુણ્યતરુ ઝટ કુસુમિત થાશે, થાશે ફલિત જતાં અવસાન રે.

પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૯

ઉપજાતિ.

હેવું વદી દિવ્યપુરુષ થોભ્યો,
મુખે દૃઢાસ્થાગુણ દીપ્ત શોભ્યો;
જાયો કરી સ્ફટિક દંડ વીંઝયો,
અને દિશા સર્વ પ્રકાશતી જો !

૭૦

જાયી કરાડો, વર્ણો ખીણ નીચી,
અરણ્ય ગાહું સૂતું નેન મીંચી,—
સમસ્ત વસ્તુ ડૂબી દિવ્ય તેજે,
દીઠો મહામાર્ગ પછીથી સહેજે.

૭૧

ટૂંકા પથો તે ભ્રમમાત્ર દેતા,
અંધારકૂપો મહિં જેહુ ઝહેતા;

સુશુભ તે કૃષ હવે જણાયા;—
એ જ્યોતિયે સર્વ વિલોપો માયા.

૭૨

અંતે વદ્યો દિવ્યપુરુષ વાણી,
લંબાવતો ઉજ્જવલ દીર્ઘ પાણિ,
અતાવતો સ્ફટિક દંડથી તે
છળિ અમોલી ક્ષિતિજે બની જે.—

૭૩

સાચા. “ જો રચના કંઈ દૂર દિવ્ય આશ દર્શાવતી !
ઉજ્જવલ તેજઃપૂર ઉષા સનાતન ઊગૌં જો ! ”

૭૪

રેખતો. . . સુણી વેણુ હું ઊઠ્યો જાગી,
નજર પૂર્વવ્યોમમાં નાંખી;
સુરભિગંધિ કુસુમ ચૂમતી
ઉષા આવીજ રુમ ચૂમતી !

૭૫

જલધિજલમાં દોઢી નહાતી
ગગનચુન્દરી શૌં મસ્લાતી !
મધુર ગાન ભાવિનાં ગાતી
ઉષા આવી અમી પાતી !

૭૬

મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.

- *ગરબી. “ સન્ધ્યારંગિતસરિતા-ઉર સ્વચ્છન્દમાં
નાચી રમતી લહરી છું હું વિલોસિની રે લોલ ;
રમતી નાચતી કાલ્યે સિન્ધુતરંગમાં
ગૂંથાઈ સૂઈશ ગાતી શુચિહાસિની રે લોલ. ૧
- વિશાળ બ્યોમજળે તરતી આનન્દમાં
મુગ્ધ કપોતી છું હું ઉચ્ચવિહારિણી રે લોલ ;
ચિન્તા નવ ધરું જરી એ શું ક્ષણ અન્યમાં
શિકારી કે મુજને કરશે ક્ષતધારિણી રે લોલ. ૨
- લીલાં વનમાં મનમાં આવે તેમ હું
દોડી રમતી મૃગલી છું જ મનોહરી રે લોલ ;
સ્વચ્છન્દવિહારરતા કદિ એ કેમ હું.
પારધિના પાશ વિશે પ્રહું મુદ્દ તેદે ધરી રે લોલ ?” ૩
- અનુક્રુપ. ગીત ગાતી મોંહું મુગ્ધા સુન્દરી માછીની સુતા
નચાવી નાવડું આવે, એકલી એહ કન્યકા. ૪
- વસંતતિલકા. કેા કેાકિલાં વનવને ઊડતી જ હુર્ષે
માધુર્ય કંઠ મહિથી અવિરામ વર્સે ;
હેવો ભર્યો મધુર આ રવ આમ રેલે,
માધુર્ય આ સરિતના જળમાંહિં રેડે. ૫

* ‘આસો માસો શરદપુન્યમનો ચાંદ જો, કાગળિયા લખતાં રે
ચંદન ચોક્કમાં રે લોલ.’—એ ચાલ.

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઈ ઝાંણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે સ્વ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપ્યો શાન્તનુ પાન કર્તો.

કુતવિલંબિત.

કુદતું નાયતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અનુક્રુપ નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી.
લંબળાએ રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં.
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ ખાલા તુચ્છકારી સકી નહિં.
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે.

શિખરિણી. “કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘાણું;
વહેછે આજે ત્યાં ઉછળ્યો મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાયતા ઝરણુતાણું તું પાન કર્ય ને !

કપોતી ! આકાશે ઊડતો મનમાની તું ભમતી;
 પરંતુ ત્યાં ગાળ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
 ખરે તે વેળા તું થરથરો જઈ દીન બનશે;
 ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩
 રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરીઓ મધુરો તું !
 અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું ?
 અહિં આગ્યો પોતે કુદો ઉદધિમોળે તુજ કને,
 ભળી જાને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. ” ૧૪

અનુક્રૂપ. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
 ક્યહાં ? કેણ ? શું ? આ બોલે, નાણે નાહિ લગાર એ. ૧૫
 વસંતવિલકા. નીચું નિહાળતો રહી જળમાંહિ ખાંલા;
 શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
 આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
 મુગ્ધાની આંખસર્મોપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુક્રૂપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;
 પોતે નાહિ જુવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
 સ્થિતિ આ નિરંખી રાજ અર્ધમીલિત લોચને
 મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

કૃતવિલખિત. “ અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
 હૃદયની કહું વાત તહને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાંજળમાં પૂરાયું,
ચંદ્રાનું તે ઉપર કાંઈ ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપી શાન્તનુ પાન કર્તો.

કુતવિલંબિત.

કુદતું નાયતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અવદુષ નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સંહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુગ્ધા થોલી જ ગુંજતી. ૮
લંબાએ રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિ. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી: “કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું;
વહેછે આજે ત્યાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાચતા ઝરણુતાણું તું પાન કર્ય ને ! ૧૨

કપોતી ! આકાશે ઊડતો મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ ત્યાં ગાજ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
અરે તે વેળા તું થરથરો જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩

રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી.ઓ મધુરો તું !
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળો જવું ?
અહિં આજ્યો પોતે કુહો ઉદધિમોળે તુજ કને,
ભળી જ ને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. "૧૪

અનુષ્ટુપ. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અખોલા ક્ષણવાર એ;
ક્યહાં ? કેાણ ? શું ? આ ખોલે, જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫

વસંતલિલકા. નીચું નિહાળતો રહી જળમાંહિં ખાંલા;
શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
મુગ્ધાનો આંખસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;
પોતે નાહિં જીવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
સ્થિતિ આ નિરંખી રાજા અર્ધમીલિત લોચને
મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

કૃતવિલખિત. " અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
હૃદયની કહું વાત તહને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઈ ઝાંણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપી શાન્તનુ પાન કર્તો.

કુતવિલંબિત.

કુદતું નાયતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુચ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અનુક્રુપ નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુઝા થોભી જ ગુંજતી.
લજ્જાએ રંગ પૂરીને ગુલાંથી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં.
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં.
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે.

શિખરિણી. “કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું;
વહેછે આજે ત્યહાં ઉછળાં મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાચંતા ઝરણુતણું તું પાન કર્ય ને !

કપોતી ! આકાશે ઊડતો મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ ત્યાં ગાળ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું થરથરો જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩

રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી.ઓ મધુરો તું !
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળો જવું ?
અહિં આગ્યો પોતે કુદો ઉદધિમોળે તુજ કેને,
ભળી જાને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. ” ૧૪

અનુષ્ટુપ. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અખોલા ક્ષણવાર એ;
ક્યહાં ? કેણ ? શું ? આ બોલે, નાહિં લગાર એ. ૧૫

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતો રહી જળમાંહિં ખાંલા;

શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?

આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે

મુગ્ધાનો આંખસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;

પોતે નાહિં જીવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭

સ્થિતિ આ નિરંખી રાજ અર્ધમીલિત લોચને

મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

દ્રુતવિલંબિત. “ અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !

હૃદયની કહું વાત તહને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઈ ઝાંણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપો શાન્તનુ પાન કર્તો.

કુતવિલંબિત.

કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અનુક્રમ. નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએ રંગ પૂરીને ગુલાંબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિ. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. “કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીધું મુજ ઘણું;
વહેછે આજે ત્યાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાચતા ઝરણુતાણું તું પાન કર્ય ને ! ૧૨

કપોતી ! આકાશે ઊડતો મનમાની તું ભમતી;
 પરંતુ ત્યાં ગાળ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
 ખરે તે વેળા તું થરથરો જઈ દીન બનશે;
 ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩
 રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી.ઓ મધુરો તું !
 અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળો જવું ?
 અહિં આવ્યો પોતે કુદો ઉદયિમોભે તુજ કને,
 ભળી જ ને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. ” ૧૪

અનુક્રુપ. મુગ્ધા મૂઠ બની ઊભી અખોલા ક્ષણવાર એ;
 ક્યહાં ? કેાણ ? શું ? આ બોલે, - ભણે નાહિં લગાર એ. ૧૫
 વસંતલિલકા. નીચું નિહાળતો રહી જળમાંહિં બોલા;
 શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
 આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
 મુગ્ધાનો આંખ્યસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુક્રુપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના ભેડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ ભે ! ઊભી;
 પોતે નાહિં બુવે હેવા વિચારોદયિમાં ડૂબી. ૧૭
 સ્થિતિ આ નિરંખી રાજ અર્ધમીલિત લોચને
 મધુરું મધુરું ભેતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

કૃતવિલખિત. “ અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
 હૃદયની કહું વાત તહને ખરી:

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાંજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઈ ઝાંણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે સ્વ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છૂપી શાન્તનુ પાન કર્તો.

કુતવિલંબિત.

કુદતું નાયતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અગ્રદુપ નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સંહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુઝા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લંબળાએ રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિ. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. “કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું;
વહેછે આજે ત્યાં ઉછળાં મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાયંતા ઝરણુતાણું તું પાન કર્ય ને ! ૧૨

કપોતી ! આકાશે ઊડતો મનમાની તું ભમતી;
 પરંતુ ત્યાં ગાળ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
 ખરે તે વેળા તું થરથરો જઈ દીન બનશે;
 ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩
 રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી.ઓ મધુરો તું !
 અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળો જવું ?
 અહિં આગ્યો પોતે કુદો ઉદયિમોજે તુજ કને,
 ભળી જ ને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. ” ૧૪

અનુક્રમ. મુગ્ધા મૂઠ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
 ક્યહાં ? કેણું ? શું ? આ બોલે, - જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫
 વસંતવિલકા. નીચું નિહાળતો રહી જળમાંહિં બોલા;
 શું એ ગણતો તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
 આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
 મુગ્ધાનો આંખસર્મોપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુક્રમ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;
 પોતે નાહિં જીવે હેવા વિચારોદયિમાં ડૂબી. ૧૭
 સ્થિતિ આ નિરંખી રાજ અર્ધમીલિત લોચને
 મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

કૃતવિલખિત. “ અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
 હૃદયની કહું વાત તહને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઈ ઝાંણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે સ્વ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપાં શાન્તનુ પાન કર્તો.

કુતવિલંબિત.

કુદતું નાયતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ શાન્તનુને લલચાવતું.

અવધુપ નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સંહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી.
લંબળાએ રંગ પૂરીને ગુલાંબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં.
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સહી નહિં.
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે.

શિખરિણી. “કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું,
વહેછે આજે ત્યહાં ઉછળાં મધુરું પ્રેમઝરણું;
કરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાયંતા ઝરણુતણું તું પાન કર્ય ને !

લક્ષ્મણરેખા કપોલે જો ! મધુરી મધુરી પડે;
એ જ સંમતિ માનીને નૃપ સુન્દરોને અડે. ૨૫

દ્રુતવિલંબિત. હૃદય સુન્દરોનું ધબકી રહ્યું,
ઉછળ્યો લોહિ રગેરગમાં વહ્યું;
અનુભવી જ નવી સ્થિતિ સાધવસે,
જહિં કુતૂહલ હર્ષ વળી વસે; ૨૬
વિકસો રોમ રહ્યાં મૃદુ ગાલમાં,
અધર કાંઈ સમીપ જ આવતાં;
સ્મિત મનોહર સુન્દરિયે કર્યું;—
નૃપતિ શાન્તનુનું ચિત્તકું ઠર્યું. ૨૭

ઉત્તર. અને અભિમન્યુ.

અનુક્રુપ. “ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી.”
લવતી ઝબકી જાગી નવોંઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

વસંતતિલકા. “મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મહારી !
કોણે તહને મધુર નીંદરમાંહિં ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રયંડ
તે ભૂલ્યો કોણુ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?” ૨
હોયું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
દાખે ધોરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;

હૃદય આં ઉછળી ઉછળી દમે,

તુજ કૃપા વિણુ એહ નહિં શમે. ૧૭

આંબુગણ્યા નલતારકે આ બધા,

વળી સનાતન ઓમ ઉદાર આ,

સ્થિર. ઊંડો મુજ પ્રેમનો સાક્ષી દે;—

સુખનું પાન હવે મધુરાક્ષિ ! દે. ૨૦

અલિ ! તું જો, — મુજ પ્રાર્થનને પૂરું

દઈ રહી અનુમોદન ઊજળું

વિમલ ઓમ ફરંતો અતન્દ્રિતો

સ્મરસખી હસતી નવઅન્દ્રિકા.” ૨૧

વસંતતિલકો. શીકી ઊડી જઈ જ આંદનો ઓમમાંથી,

આવે ઉષા મૃદુ કપોલ ધરી ગુલાબી;

હેવી મનોર લહરી સ્મિત કેરો ઝીણી

મુગ્ધાતણા વદનમાં ઊગી જો ! નવીની. ૨૨

મીઝ્યાં કંઈ, કંઈ ખોલ્યાં નયને અતન્દ્ર

મુગ્ધા જુવે જળ વિશે તરતો જ અન્દ્ર,

ને દર્શનો વિવિધ જાગૃત-સ્વપ્નકેરાં

જોતી તરંત જળમાં કંઈ ચીતરેલાં. ૨૩

અહમ્ પાસે પાસે જતો રાજ, સ્પર્શિયો, સ્પર્શિયો નહિં;

ખોલી ખોલ ન મુગ્ધાએ, સ્વસ્થાને જ ઊભી રહી: ૨૪

લજ્જારેખા કપોલે જો ! મધુરી મધુરી પડે;

એ જ સંમતિ માનીને નૃપ સુન્દરોને અડે. ૨૫

દ્રુતવિલંબિત. હૃદય સુન્દરોનું ધબકી રહ્યું,

ઉછળી લોહિ રંગેરગમાં વહ્યું;

અનુલવી જ નવી સ્થિતિ સાધ્વસે,

જહિં કુતૂહલ હર્ષ વળી વસે; ૨૬

વિકસી રોમ રહ્યાં મૃદુ ગાલમાં,

અધર કાંઠે સમીપ જ આવતાં;

સ્મિત મનોહર સુન્દરિયે કર્યું;—

નૃપતિ શાન્તનુનું ચિંતકું ઠર્યું. ૨૭

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુક્રમ. “ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિજાળથી.”

લવતી ઝળકી જાગી નવોંઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

વચંતતિલકા. “મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મહારી !

કોણે તહને મધુર નીંદરમાંહિં ડારી ?

સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ

તે ભૂલો કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?” ૨

હિંવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ

દાખે ધોરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;

ખીલી ગુલાબકળાં આકળખિન્દુ ધારે,
હેવાં કપોલપર આંસુ ધોરે સમારે; ૩

ને સ્પર્શીં ત્યહાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;—

“શું છે ? મોઠી ! થયું શું ? આવડો કેમ કાંપી ?”

મુઝાં ફરી હૃદયસાથ ધોરેથી આંપી. ૪

અનુષ્ટુપઃ ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પદ્મોમાં આંસુડાં ગૂંથીને નવાં. ૫

કરી કંઠ ઉચો કાંઈ અખોલા ક્ષણ એ રહે;

પછી દીન બની સ્વપ્નાંતણી વાર્તા બધી કહે.— ૬

ઉદ્ધાર.

“આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,

તહમને તે કહું શી રીત ?

જાણે પુરુષવેશ જ ધારો

મહે અશ્વે કરી છ સવારો; ૭

ધારી ધનુષબાણ હું ચાલો

મૃગયાકાળ વનપથ આલો;

સુંદર એક ત્યહાં સહકાર,

તેપર બેઠુંછે સુકુમાર. ૮

બુગલ કપોતકેરું મીઠું,

કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.

મૂખી હું ખરે ખર્નો કાંઈ,
ખીનું કાંઈ સૂઝયું નહિ;

ને શર ફેકો નર તરુડાળ-
પરથી પાડિયો તત્કાળ;
સહસા ત્યાંહિં અશિન્વાળ
ઉપનો કપોતો કેરે ભાળ;

૧૦

કુદતો એહ અશિ કરાળ
આવ્યો મુજકને ભરો કાળ;
જિહ્વા તીવ્ર નયવો અનેક
મુજને વીંટો વળિયો છેક.

૧૧

છોડી સર્વ ખીન અંગ
અંખોડોં ધર્યો નિઃશંક;
છળોંને એકદમ પછોં જાગોં
કરવા રુદન હું તો લાગોં.”

૧૨

સારલા. એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—

“સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ આ ? ૧૩

અભાગણી હું મોઢોં ! ઊંધી મતિ શાણું સૂઝી ?

ખીનું જડયું નહિ કોઈ ? કપોત પ્રેમી શો હણ્યો ?” ૧૪

વસંતલિલકા. “શાને મોઢી ! તું ગલરાય અરે અંતીશે ?

આ સ્વપ્નમાંહિં નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે.—

ને ! પેલો વાગો રણદુંદુભિ રમ્ય ઘોર !—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડ્ય.” ૧૫

ઉધોર.

“ બહાલા ! નહોય દુંદુભિનાદ,
એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
અંધન કંઠનું કયમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઈ થોડું; ” ૧૬

પેલી અગ્નિકેરી આંખ
આવે ઓ ! બુઝો, શો કરાળ ! ”—

શિખરિણી.

“ અરે વેલી ! એ શું બકતો ?
બધો એ સ્વપ્ન ભ્રમણા.— ” ૧૭

કૃતવિલંબિત.

તુરગ ને ! મુજ કાંઈ ખુંખારતો,
‘ રણચઢો ’ કંઈ એમ પુકારતો;
નહિં વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે !
કદિ જ ધર્મ તન્યો નથી ક્ષત્રિયે. ” ૧૮

ઉધોર.

“ ક્ષત્રિયધર્મ ને પ્રિય થાય,
તો તો કરી કેટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અળખા રક્ષવી એ રીત્ય; ” ૧૯
પેલી તીવ્ર અગ્નિજવાળ
મુજ પૂંઠળ ભમે ચિરંકાળ,

તહેનાથી ખચાવો નાથ !

અખળાનો તને નવ હાથ. ”

૨૦

વસંતતિલકા. “છે એક ને ! સખળ નિર્મળનો જ પાતા;

બહાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધર્ય ચિત્ત શાતા.—

ને ! દેખું આ અસિ જહણે અમકે અનંત,

ને ચિત્ત આ અમકોને અન્યું વેગવંત.” ૨૧

કૃતવિલંબિત. અધર વેગથકી અધરે અડી,

નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,

ત્વરિત અથ પલાણું પળ્યો રણે;—

તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે.

૨૨

અવુટ્ટપ. દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો કુખી;

ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી.

૨૩

રમણીયતાજનિત શોક.

વસંતતિલકા. એકાન્ત આ ગિરિતણા ઉદરે પડેલું,

સૂતું જ જાગતું સરોવર સ્વચ્છ પેલું;

આકાશ ભૂરું જળ નિર્મળમાંહિ ડૂબ્યું,

ઉર્ધ્વેમુખે લટકતું તંત્રવૃન્દ ઊભું.

૧

ડૂબ્યું સમસ્ત પ્રતિબિમ્બજગત સુરેખ;

હા! કેણ એહ પદશે અતિ ગૂઢ લેખ ?

ગંભીર આ તટતરું નિજ ણિમ્મસાથ
પ્રેમેયકી કરો રહ્યાં કંઈ ગૂઢ વાત. ૨

સૂતું સરોવરહૃદે નભ ઊંડું પેલું
ઊંચે રહ્યા નભનિ સાથ હુશી રહેલું.
દીસે શું ઊંડું જળમાં જગ અન્ય એક,
જે'નું સ્વતંત્ર રહ્યું જીવન ભિન્ન છેક. ૩

ગંભીર મૌન ધરોને તટવૃક્ષ પેલાં
ઊંડી અલૌકિક સમાધિવિશે ફૂળેલાં
શાં ઘોળતાં હૃદયમાં કવિતાવિચારો !
ને દેખતાં અનુપભૂમિતાણા ચિતારો; ૪

ઊંડું નિહાળો જળમાં સ્થિર લોચનેથી,
તેજસ્વી વિશ્વ પ્રતિબિમ્બતાણું જ લેદી,
તહેની પંછાડિ રહ્યો આંખતો દિવ્ય ભૂમિ
તે દેખતાં તરુવરો તટ આ અઝૂમી. ૫

ગર્જત ઘોર કંઈ અમ્બુધિ ઉત્તરંગ
તહેનો કદી નવ સુણ્યો ધ્વનિનો જ જંગ,
હેવું સરોવર સદા રમણીયમૂર્તિ;—
તો કેમ આ હૃદય શોકનિ થાય સ્ફૂર્તિ ? ૬
જેતાં જ રમ્ય છળિ આ હૃદયે શું ઊંડા
કાં શોકના પ્રગટતા ધબકાર ગૂઢા ?

હા, જાણ્યું, આ સરતણી મૂઢહાસમાંહિ
છૂંપ્યા અનેક અતિઘોર નિસાસ કાંઈ. ૭

આ વારિને તટ રહી હૃદયે નિહાળું
આ મર્ત્ય જીવનનું વાદળ કાંઈ કાળું;
ને કારમી થતો ખડી લવડુઃખ કેરી
નેનો સમીપ જ ભુતાવળ કાંઈ ઘેરી. ૮

જે ! આ છળિ સરતણી રમણીય એક,
તો છે છળિ દુખંભરી જગમાં અનેક.
ને કોઈ કાળ વળો આ છળિ તો મધૂરી
થાશે વિનાશકરથી જ વિલુપ્ત પૂરી. ૯

માટે જ આ મંધુર મૂર્તિ પછાડિ છૂંપ્યા
ઘેરા અનેક દુખરંગ દોસે જ દૂખ્યા;
સૂતું મનોહર સરોવર આ સુણાવે
ગંભીર ગાન લયકાળનું ઘોર ભાવે. ૧૦

શુકતારા.

વસંતતિલકા. દીધી ગુમાવો સુરસુન્દરોને પ્રમાદે,
ઘેલો બન્યો પછિ પુરૂષ તો વિષાદે,
સોધી વળ્યો વનવને ભમો ઉર્વશીને,
નહાતી દોઢી સુરસરે પછિથી હશીને; ૧

सङ्कोचः सङ्कोचायुं सङ्कोच, पर्वणाम् पर्वणायुं पर्वणायुं, स्तम्भः स्तम्भायुं स्तम्भ, अस्थनायुं अस्थनायुं अस्थनायुं, पर्वणाम् अपि अने पर्वणायुं और पर्वणायुं, मेदः मेदः मेदः, पीडा, लोमहर्षः इवाडां गिलां थवां रोमहर्ष, प्रलापः प्रलाप प्रलाप, पाणि-पृष्ठ- हाथ, अरुओ हाथ, पीठ, शिरोग्रहः च अने माथुं अरुओ अरुओ और शिरका जकडा जाना, खाज्य- लंगडापुं खंजना, पाङ्कज्य- पाङ्कज्य- पाङ्कज्य पंगुता, कुब्जत्वम् कुब्जत्वम् कुब्जत्वम्, अङ्गनाम् अङ्गनाम् अङ्गनाम् अङ्गनाम् अङ्गनाम्, शोषः शोषः शोषः, अनिद्रा अनिद्रा अनिद्रा, गर्भ-शुक्र- गर्भ, शुक्र गर्भ, शुक्र, रजःनालः अने आर्तप्रेतः नाश और रजका नाश, स्पन्दनम् स्फुरण, गात्रोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता- शान्तुं न रहेपुं गात्रोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता, नाश शिर, नाक, अक्षि अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता, जन्मनाम् हासडी जन्म, प्रीतिपायाः च अपि अने डोडा पङ्क और प्रीतिपाया मी, हुब्जन्म अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता जाना, मेदः लोदार्तिः लेद, लेद, पीडा मेद, लेद, पीडा, आक्षेपः अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता, मोहः च मोह मोह, अङ्गनाम् एव च अने श्रम और शकान, एवंविधानि अङ्गोत्पत्ता अङ्गोत्पत्ता इस प्रकारके, रूपाणि इषो लक्षण, कुपित जनितः इषो लक्षण वायु कुपित वायु, करोति इरे अ करता है, हेतु-स्थान- निदान अने स्थानना हेतु और स्थानके, विशेषात् च लेदधी मेदसे, रोगविशेषकृत् लुप्त लुप्त रोगो इरनार भिन्न भिन्न रोगोको करनेकाल, मवेत् अने अ होता है ॥ २०-२३३ ॥

હવે અંધકાર જે ઠ્યાપ્યો
જશે ક્ષણવાર તે કાપ્યો,

ઉપા હસતી જહિં જાગશે;—

હૃદય અંધકાર પણ ભાગશે.

થઈ ક્ષણવારમાં આછી

ભેડી જશે ઉપા પાછી;

સૂકું રેતોરાન નલ થાશે;—

હૃદયવેરાન બળી જશે;

પાછી સાન્ધ્ય વ્યોમજળથી ફરી

નિકળશે હસતો ગગનસુન્દરી

મધૂરી શુકતારા એ;—

ફરે આમ સુખદુઃખમાળા એ.

વસંતતિલકા.

છે માનવીજીવનની ઘટમાળ હેવી,

દુઃખપ્રધાન, સુખ અલ્પથકી ભરેલી.

તો એ કટુત્વ હરતાં સુખબિન્દુયોગે

થાયે જ સદા કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે.

અંધારકેરો ઘનશામળો પાંખ એક,

તારાતણી ઝળકતી વળો અન્ય છેક;—

એ પાંખ એહ ધરતો મુજ આત્મચંપી

ભિડ્યો જશે અમરભૂમિ સુદૂર અંખી.

તે ઉર્વશીસમો મનોહર શુકતારા
 જો ! નીકળી વરસતી સ્મિતકેરો ધારા,
 આ સાન્ધ્યવ્યોમસરમાં કરો સ્નાન રૂડું,
 નારંગરંગ જળ જગ્ગું ભરિયું જ ઊડું. ૨
 ખેલંતો એ કનકવાળુભર્યા કિનારે
 ઠારંતો આ હૃદય કાંઈ સુધાનો ધારે;
 ને ખેલો આમ ક્ષણવાર જ એહ ત્યાંહિં
 હા ! ડૂબો જો ! ગગનસુન્દરો વારિમાંહિં. ૩

રેખતો.

ગઈ ડૂબી ગગનસુન્દરી,
 નહિં શું દોસે હવે એ ફરી ?
 થયું લુપ્ત દિવ્ય સરપેલું,
 અને અંધાર આ રેલ્યું. ૪
 ભમું અંધકારવનમાં હવે,
 ગગનસુન્દરી ન કેા મેળવે.
 ધરું અંધકાર હૃદય ઊંડો,
 અલૌકિક દુઃખ હું બૂજ્યો. ૫
 જગતની અસહ્ય દુખઝાળે
 હૃદય મુજ દાઝયું જે કાળે,
 કોંધા ઉપચાર ત્હે રીઝી
 મોઠી તારા ! અમી સીંચી. ૬

ગિરિ એહવોં મૌક્તિકમાળ વહે,
ધન તે રમતો કરમાંહિં ગ્રહે.

ગિરિરાજ અને ધનરાજતણા

અહિં ખેલ અલૌકિક આજ બન્યો;—

ગિરિવૃન્દ અહો ! ધનરાજ અહો !

મુજને તમખેલ વિશે જ ગ્રહે !

જગતના વિષનો ઉતાર.

ઉધાર.

જો ! જો ! પેલોં પર્વતમાળ

ધરતી તરુજટાનીં જાળ !

હેનાં શિખર એ ગંભીર

લેટીને જિભાં શાં ધીર !

મસ્તકે ખેડુનાં જો પ્રૌઢ

ધનધુમ્મસપટે છે ગૂઢ,

જિંચે લોક કાંઈ અગમ્ય

તહેમાં વાસ કરતાં રમ્ય.

અદ્ભુત એહુ ગૂઢ પ્રદેશ—

કેરા લાવતો સંદેશ,

જો ! આ ધોધ જળનો આમ

હસતો ઊતરે અલિરામ;

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

તોટક.

નલમંડળ ધુમ્મટઘેર રચ્યો,
ધનરાજ અહિં રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ લમતો.

૧

ગિરિરાજ અસંખ્ય અહિં ભળિયા,
ધનનો અનુકૂળ સખા મળિયા;
ધરો ધુમ્મસનું પટ પર્વતને
ગુંગળાવો દિયે ધરો મોહ મને;

૨

પછિ પર્વતના ઉરનિ ઉપરે
નવલું કંઈ વર્ષણનૃત્ય કરે,
વળો ઝમર ઝમર ગાન ઝીણું
કરતો ધનરાજ મધૂરું ઘણું.

૩

પટ ગાહું ગૂંથ્યું તરુવન્દતાણું
ધરિયું ગિરિયે હરિયાવરાણું,
સહુ તે પટનાં પડમાં પડતો

ધન સર્વ સ્થળે જઈને અડતો;

૪

ઝરણાં ઊંજળાં જળ નીતરતાં,
કંઈ શ્વેત જ સર્પસમાં સરતાં,

ભારધાટ ઊતરતાં, વર્ષા ઋતુમાં.

- ગરબી.* આ અદ્ભુત ગિરિનો વ્યૂહ વૃષ્ટિમાં સ્નાન કરે,
શિખરો નભમાં સંતાઈ ધ્રુમસપટ ગાહું ધરે; ૧
- ગઢ રાજમાર્ગોનો મેઘઘટામાંહિં ડૂબ્યો,
નવ દીસે ઊંચો દિવ્યભૂમિમાં શું ઊભો ! ૨
- હેને તટથી જો ! એક જોડું જળધોધતાણું
ઊંતરે શું જોડાજોડ ! દોંસે પ્રેમાળ ઘણું. ૩
- હસતું નિરખતું નીચે ખન્યું ઉત્કંઠ કઈ
ભેળવવા નિજ જળપૂર અટળ આશ્લેષ મહિં. ૪
- ગિરિ-ઉરપર ધોધ અનેક ખોળા ઊંછળે જોરે,
લઢતા મહિં મહિં તરંગ જવા આગળ, દોડે; ૫
- સુખ વર્તમાનમાં ગૂંથ્યા હાસ ફેનિલ કરતા,
નવ ભૂતભાવિનો ભાર હૃદય ક્ષણભર ધરતા. ૬
- બાલિશ એ ઝરાણુસમૂહ થકી અળગો રહેતો,
ગિરિ-ઉદર મહિં ગંભીર ગતિ ધારી નહેતો, ૭
- જળધોધ ખુણે જો ! ધીર રહ્યો શો સંતાઈ !
તજવા નિજ ઉચ્ચસ્થાન અનિચ્છુ દોંસે કાંઈ; ૮
- અજ્ઞાત નીચે જે ગર્ત લ્હાવિસમ ગૂઢ પડ્યો,
ત્યહાં પડવાને અચકાય, અનિશ્ચયક ચઢ્યો; ૯

* ‘ધતિહાસનો આરશો સાહો મ્હેં જોયું માંહિં’—એ ચાલ.

લેદી શિખર કેરું દ્રન્દ
નાચંતો વહે સ્વચ્છન્દ,
ઠહેતો ગાન ગાંતો જાય
સૂતો જો ! જલાશય માંહ;

૪

પાછો ઊઠો આગળ જાય,
શૈલશિલાપરે અથડાય;
રચતો ત્યહાં કુંવારો રમ્ય
રમતાં ફેરકુદડો સદંભ.

૫

પેલું લીલું તૃણનું વૃન્દ,
ત્યહાં શો રેલિયો આનંદ !

નાચંતાં તૃણો ભરરંગ,
દહેરાવી લોલા સુતરંગ.

૬

ભૂલી ભૂતભાવિવિચાર
ઊભો હું અહિં આ વાર;

નિરખું નયનથી સસ્તંભ,
હૃદયે ધારતો પ્રતિબિમ્બ.

૭

પડિયા જગતકર્દમ માંહિ
જન આ ! એકક્ષણ અહિં આવી

આખો અમૃતબિન્દુ એક,
જગવિષ જાય ઉતરી છેક.

૮

હોસે પ્રતિબિમ્બ એ મહારું,
હૃદય જ્યહાં રેલ્યું અંધારું,
અલૌકિક તે મહિં બૂજ્યો
ધીકે અંગાર કંઈ ઊડો.

૨

ન દીઠાં કેાઈયે ખંને
બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ પ્રચ્છન્ને.
ઘટા ઘેરી નિરખતાં આ
હૃદય કારમા ધ્વનિ થાતા.
ધ્વનિ થાતા વળી આંહિં
સરોવરશ્યામ-ઉરમાંહિં.
પડી સરમાંહિં ઘનછાયા,
ભાવ કારમા મહિં સમાયા.

૩

૪

બિહામણુ આ ઘનઘટાએ
સરોવરના હૃદયમાંહે,
હૃદયમાં વળી રેડી મહારા
ગભીરી ઘોર કંઈ ધારા.

૫

પણ બે આનું આ સરકાલ્ય
કહેવું હસતું હૂતું રસાળ !
રજનીસંગ રમતાં ચંદ,
સરવર નાચતું સ્વચ્છન્દ.

૬

- કંઈ મલિનફેન ધરો અંગ હસ્તિદંતશું પીળું
 શોકે ભરિયું જડ હાસ કરંતો ગંભીરું. ૧૦
- નવ ગણકારી એ ધોધ ગભીરો જળઝરણાં
 નાચે કૂદે સ્વચ્છન્દ ખોળે સ્થળ જેહ ઘણાં, ૧૧
- તહેને નિરખંતું ઊભું ગિરિતટ તરુટોળું .
 આશ્ચર્યભાવથી ભર્યું;—ભાવ હેનો ખોળું. ૧૨
- નિરખે એ તરુનિ ભણી ઝરણુગણુ ઝણુઝણુતો;
 ને ઊંચે મેઘસમૂહ નિરખતો એ પાણુ જો ! ૧૩
- અહિં ગૂઢ ભેદ કંઈ મિશ્ર થયા ગિરિમંડળમાં;
 તે કોણુ ઉકેલી સકે અંધ અવનીતળમાં ? ૧૪
- એ ગૂઢ ભેદ જો ! ભણું પહોણું ગિરિકંદરમાં
 ધૂધવતો ઘેરો પવન ગૂંથાયો તરુવરમાં ! ૧૫

યેવતી.

ફેળતો.

ઘટા કાળી ઊંડી ઘનની
 ઊંલી પેલી તટ ગગનનિ;
 મહિંથી દોંસે રુધિરરંગનું
 નિકળ્યો આબુનું શકલ ચંદનું.

૧

રેખતો.

અહા ! એ આ સરોવર આ,
રજનિયંદ્ર ઊતરી જતાં,
થયું ઘેરું મેઘશોકે;—

અવશ્યંભાવિ કો રોકે ?

૧૨

અને રોકે હૃદય કેમ આ

ધ્વનિ કારમા ઊંડા જે થતા !—

અહા ! પણ ને ! પહોળું પેલી

ઉપાં નિર્મળી આવી વહેલી;

૧૩

થઈ સ્નાનશુદ્ધ મકલાતી,

ધરી આછો સાડો કંઈ રાતી.—

સરોવર આ ઊંઠયું હસતું,

પિરોળ રંગ જળ લસતું.

૧૪

જઈ ડૂબી ઘટા ઘનની,

ડૂબી ઘેરી છાય જળની,

અને આ ઊંડા હૃદયમાંહિ

ગઈ શ્યામ છાય સંતાઈ.

૧૫

ભોરધાટ.

તોરક.

બહુ વેળ દોંઠું ગિરિમંડળ આ,

સહુ વેળ દોંઠાં રૂપ મહે જુજવાં;

કદિ રમ્ય હશ્યા, કદિ ઘોર બન્યા,

કદિ શાન્ત સૂતા, કદિ ક્રુણ્ધ ઘણા.

૧

મૂકયું નાચતું સરમધ્ય
પેલું નાવડું પછિ સઘ;
માંહિં બેરો આપણુ બેય,
પ્રિય ! કંઈ સાંભરેછે તેહ ?

૭
૨

તહારા હૃદયમાં તે વેળ
કૌતુકમિશ્ર લય શું મચેલ !
ને જો ! પહોણે સરવરકંઠ
ચંદા ચઢી અમ્બુતરંગ

૬
૩

વાંકીચૂકીં શી લહેરાય !
તટશું રંગ રમવા જાય;
તટને રજતચુમ્બન મન્દ
કરોને નહારી જતીં સ્વચ્છન્દ.

૬
૪

ને આ નાવડું સરો જાય,
ઝીણું ગાન જળ ત્યહાં ગાય;
ઝીણું નૃત્ય કર્યું તું નાવ !
ધરોને સરલ હર્ષસ્વભાવ.

૧૦
૫

તરતું નાવડું મકલાય,
તરતી ચાંદની જળમાંહ્ય,
ને પ્રિય ! આપણાં પણ ત્યહાંય
તરતાં હૃદય આલ્યાં જાય.

૧૧
૬

કદિ શુષ્ક સૂનાં શિખરો ઉપરે
રવિરાજ સુવર્ણનો વૃષ્ટિ કરે;
ગિરિમંડળ કાંન્તિ અવલ્ય ધરે,
રમણીયપણું વિરલું ઉભરે.

૭

કંઈ રૂપ દોઢાં બહુ એહુપરે,
ન દોઢાં તદાપિ બહુ અન્ય અરે !
નિરખું પણ એ કંઈ લાવબળે,
વળુ બિમ્બ મને પ્રતિબિમ્બ પડે.

૮

જનસૃષ્ટિ સુવે ધનનિદ્ર બની,
ગિરિરાજ ! તહમે સઘળી રજની
રહો જાગૃત ચાંદનો માંહિ વસો,
નભતારકશું કરો વાત હસો.

૯

સહુ ખેલો જોડે હસતી શો ઉષા !
રવિરાજનો લાડકવાર્યો સ્વસા;
મૃદુરંગ ગુલાબો વડે ચિતરે
ગિરિરાજ તણાં મુખ પ્રેમભરે.

૧૦

પછિ વન્હિભર્યો રવિગોળ કુદે,
ઊંઠો જ્યોતિનદી પ્રસરે જ બધે;
ગિરિરાજ ! તહમે કંઈ લાવભર્યા
નિરખો સહુ એ વિરલા રચના.

૧૧

અવલંબ વિના રહું જે લટકી,—

લઈ શું લઇયે કરથી અડકી ?—

ગિરિશૃંગાનિ મધ્ય ખોળો ઉપરે

કંઈ અદ્ભુત ઇન્દ્રધનુષ્ય તરે !

અતિભવ્ય મહીધર એ ધનુને

શું રમાડી રહે ઉરની ઉપરે !

અહિં ભવ્ય વિશે રમણીય શમે;

રચના નિરખી મન તો વિરમે.

ઘનધુમ્મસમાંહિં લપાઈ કદી

ગિરિયૂથ ડૂબે ઊંડો મૌનનદી;

ઝરણાંતણી અંગ વિભૂતિ ધરે,

ગિરિરાજ તપસ્વિસમા શું ઠરે !

કદિ મેઘજળે ઊંડું સ્નાન કરે,

ગિરિવૃન્દ અલૌકિક ધ્યાન ધરે,

શિખરોખિયં મેઘસમૂહ તરે,

હૃદયે પછિ ભાવનદી ઉભરે.

તૃણભૂમિ અનેક લોલાવરણી

હસતી નિરખી હસતો તરણિ;

પશુવૃન્દનો તે કંઈ માળ ધરે

ભરો જે વિવિધા વરણોથો ખરે.

વળી શૈલે પાછું ધુમસપટ ઢાંક્યું મુખ પરે,
 વળી નીચે નાંખ્યું, રમત કંઈ હેવી બહુ કરે. ૨
 વહી ચાલ્યું ધીરે ધુમસદળ ઘોળું દૂધસમું,
 ગિરિ સિન્ધુ વચ્ચે મદલર નિરાલમ્બ તરતું;
 ઠથું અંતે સિન્ધુપટ પર ઊંચે વ્યોમવચમાં,
 રચી લાંબી ખેડાળી ઘનદળતણી વ્યૂહરચના. ૩
 પછી સૂર્યે જાગી કનકપોંછો સ્પર્શી જરો જરી,
 અને વાંકીચૂંકી શિખરરચના ધૂમનો કરી;
 અને શૈલે શૈલે મૃદુ મૃદુ ગુલાબી મુખ કર્યા;
 અને પૂર્યો ઊંડો મુજ હૃદય એ રંગ મૃદુ ત્વહાં. ૪

એક દિવ્ય બાલક.

મન્દાકીન્તા. જો ! જો ! પેલાં ગિરિશિખરને વાદળે વીંટી લીધાં,
 ને જાગતાં રવિકિરણનો રંગ લે બન્દિ કીધાં;
 શૈલાત્રે આ તિમિર કુહરેથી ઊઠેલું પ્રભાત
 ઊભું જોતું કુતુકનયને સૃષ્ટિને પ્રેમ સાથ; ૧
 જોતું સિન્ધુ ઘુઘુ ઘુઘવતો ઓઢીને ધૂમવ્યૂહ,
 ને જોતું એ લસલસો રંધો નાલિકેરીસમૂહ;
 શૈલપ્રાન્તે ધુમસદળ જે પોઢિયું આખો રાત્ર;
 તે આકાશે તરતું નિરખે આ, ઊભેલું પ્રભાત. ૨

કદિ ગાઠ ભયંકર ગર્જનથી
 ગગડે ધન વિદ્યુતતર્જનથી
 ચમકાવિ જ વાંકોચૂંકી લોંટિયે,
 તિમિરે નભ શ્યામળું વીંટો લિયે; ૧૨
 અતિ ભવ્ય ભયંકર ખેલ વિશે
 ગિરિરાજ ! તહમે રમતા જ રસે.—
 અતિ અદ્ભુત હેવો અનેક છબિ
 હ્રદયે મુજ ભાવવડે જ લખી. ૧૩
 ભુજવાં રૂપ આમ બધાં વિલસે,
 તદાપિ સહુમાં કંઈ એક વસે
 ઊંડું સત્ત્વ અગમ્ય સુભવ્ય ખરે,
 ગૂંથો જે સહુ રૂપ જ એક કરે. ૧૪

તરતું ધુમ્મસ.

શિખરિણી. હજી સૂર્યે શૃંગે કનકકપરેખા નથી કંપી,
 અને જો આ શૈલે ધુમ્મસપટ નાંખી દોધું હશી,
 અને ઊંચી ડોકેં નિરખી રહિયો જો ઉદધિને,
 જગાડ્યો જેણે એ ઊંડું ઊંડું દઈ ગાન ચરણે. ૧
 ન દીસે એ સિન્ધુ, ધુમ્મસદળમાંહિં ડૂબી ગયો,
 રહ્યો ગાજે ઘેરું, શ્રવણ કરતો તે ગિરિ રહ્યો.

૬૦. હા ! કરોં રહું ચિરવાંસ દિવ્ય આળાનિ સાથ હું,—
એ મહોદી મુજ આશ કોણ કરે પરિપૂર્ણ એ ! ૮

વહાય.

વસન્તતિલકા; હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્તકેરોં ચિરશાન્તિ હરી જ લેતો;
ચાલી હવે સખિ ! તજ મુજને વિદેશે,
શોકે ભર્યું હૃદય આ ક્યમ ભાર સહેશે ? ૧

સંધ્યા સલૂણોં થઈ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદપિ રંગ રુડા બધા એ,
આનંદ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય બા ૨

ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યહાં
તો એ સુગંધ મનમાં કરોં વાસ મહા
હા ! તેમ આજ તુજદર્શન લુપ્ત થાએ
તહારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદા ૩
થાને પ્રયાણ સુખરૂપ તુને સખી એ
નિદ્રા મોઢી જ વસને મૃદુલોચનને
સ અલૌકિક રસે ભરિયાં મધૂર

મહારી ભેંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે
 ગંભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,—
 હા! તહેવૌં તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
 માં રેલશેા અસહ શોકતાણી નદી એ. ૫
 દેઈ વદાય સખિ ! આટલું ચાચતો હું,—
 થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટથોં ને હું,
 કર્ણે પડે ખખર એ તુજ કોઈ કાળે,
 ખેં આંસુડાં મધુર નેનથકી તું ઢાળે. ૬

એક બાળકીના મરણ વિશે.

*દેશી. દિવ્ય લોકની કોકિલા બાળકી ! તું આંહિ
 આવી જીવન-ઉપવન વિશે, ઝટ ભેંડોં ગઈક્યાંહિં? દિવ્ય
 ઘનગિરિમાળ સુવર્ણની જે માં તહારો નિવાસ,
 ભેંતરોં આવી તું ત્યહાંથકી મન્દભાગ્યનિ પાસ. દિવ્ય
 નવ જાણ્યો મન્દબુદ્ધિ મહેં તહારો અમૃતાધિકાર,
 તે થકોં શું તું રિસાઈને ચાલી ગઈ નિજ દ્વાર? દિવ્ય
 અથવા ઘડી ઘડી સાંભરી ભૂમિ ઉજ્જવલ તહારોં,
 કરવા નિરંતર ગાન ત્યહાં ચાલી કોયલ મહારોં? દિવ્ય
 લોક લવે મુજ કોકિલા ! ક્ષુદ્ર પંખીડું હૂંતું,
 શી હાનિ? શોક શો? એ જતાં; છો ને નિદ્રામાં સૂતું. દિવ્ય

* ‘પહેરે પોપટ રાજ રામના.’—એ ચાલ.

યણુ મુજ હૃદયમાં ઊંડી વશી ગાયાં તું ગાન,
 જે શ્રવણે પડી મહેં મોંધાં કંઈ અમૃતનાં પાન; દિવ્ય ૬
 એ ઉપકાર આ કોકિલા ! કેમ વૉસરે આ વાર ?
 એહ સ્મરી નવ ઢાળું શું ઓળાં આંસુ ખેચાર ? દિવ્ય ૭
 અમરભૂમિને આંગણે દિવ્યગાન ગવાય,
 સુણોને તે તુજ મુખપરે મીઠું સ્મિત લહેરાય, દિવ્ય ૮
 તે સ્મિતપાન કરી કરી દિવ્ય ભૂમિ મહેં ઓળો,—
 એ ઉપકાર આ બાળકી ! સ્મરણે રહોશ હું રાખો. દિવ્ય ૯
 હાવો દિવ્ય મુજ કોકિલા જાતાં ઊંડી એકાએક
 કેમ નયનમાં ના સફેરે અમૃતાશ્રુની રેખ ? દિવ્ય ૧૦
 અંધારા આ હૃદયમાં ધ્વનિ દિવ્ય ગભીર
 ઉજળવલ તુજ ગાનના હું તો ભાવે ધારીશ ધીર.
 દિવ્ય લોકની કોકિલા ! ૧૧

કુસુમમાળાની ભેટ.

તોટક.

કુલડાં ગૂંથતાં મુજને નિરખી,
 હૃદયે તું રહી હરખી હરખી;
 મુજ સંગ રસે કુલગંધ ગ્રહી,
 અદકું દોંધ સૌરભ પુષ્પમહિં.
 પ્રિય ! તે તુજ કંઠ સમર્પી રહું
 કુલમાળ, અને ગ્રહું તે કર હું;

તુજ કંઠે અને મુજ હસ્ત વિશે
પહોં માળ મુને ચોં હસંતોં દીસે !

૨

ગૂંચોં માળ અંતુપમ દિવ્યદ્રુલે
મુજને તુજને દૃઢ બાંધોં બળે,
મૃદુ બંધન એહુ મુગંધલયું
ચિરકાળ રહોં સ્થિર ઠામ ઠરું.

૩

ઉપહારનો સ્વીકાર.

સાદક.

ચિરકાળ-વિયોગ-તપી લૂમિને
નવલો ઘન પ્રેમલોનો ચૂંમોને
ઉપજવોં રહે મૃદુ ગંધ સહરો,
ઉછળે તહિં તો મુખનો ઉલરો;
રંસ એહુ મુગંધતણો ધરતું
મોંહું પાઠવતી પ્રિય ! અત્તર તું,
હૃદયે મુજ તે મુખગંધ પૂરે,

૧

पर्वणाम् क्षपि अने पर्वणि। और पर्वोंमें, भेदः भेदः भेद-
 वत् पीडा, लोमहर्षः इवाडां तिलां तथा रोमहर्ष, प्रलापः
 प्रलाप प्रलाप, पाणि-पृष्ठ-हाथ, अरंडी हाथ, पीठ,
 क्षिरोग्रहः च अने माथुं नक्षत्रं नक्षुं और क्षिरका नक्षत्रा
 जाना, स्वास्थ्य-लंगडापक्षुं खंजना, पाङ्गुह्य-पांगुण-
 पक्षुं पंगुता, कुब्जत्वम् कृष्णपाक्षुं कुब्जपन, अङ्गुलान्
 अङ्गोना अंगोका, शोषः शोष सूखता, क्षतिग्रता धीव
 न आनवी अनिदा, गर्भ-शुक्र-गर्भ, शुक्र गर्भ, शुक्र,
 रजःनासः अने आतर्धने। नाश और रक्तका नाश,
 स्पन्दनम् इरंडपुं स्फुरण, गात्रदुस्तता अङ्गोभां रक्ष-
 शान्तुं न रक्षेपुं गात्रोंमें स्पर्शज्ञानका अभाव, क्षिरः-नासा-
 माथुं, नाक्ष क्षिर, नाक, क्षपि आंजे। क्षीर, जत्रणाम्
 क्षीरजी जत्रु, प्रीक्षयाः च क्षपि अने डोड पक्षु और
 प्रीक्षाका क्षी, हुण्डनम् अंदर पेसी नवा अन्दर क
 जाना, भेदः तोदार्तिः भेद, तोड, पीडा भेद, त्रेद,
 पीडा, आक्षेपः जेथ आक्षेप, मोहः च मोह मोह,
 आयासः एव च अने श्रम और थकान, एवंविधानि
 जीवी मतनी इस प्रकारके, रूपानि इपे। लक्षण, कुपित
 अनिलः डोपेक्षे। वायु कुपित वायु, करोति डरे छे
 करता है, हेतु-स्थान- निदान अने स्थानना। हेतु और
 स्थानके, विशेषात् च भेदधी भेदसे, रोगविशेषकृत्
 शुद्ध शुद्ध रोगो। डरना। मित्र मित्र रोगोंको करनेवाले,
 सवेष्ट अने छे होता है ॥ २०-२३३ ॥

નવા વર્ષને દિવસે.

સોટક.

મૂંકયું જીવનસ્રોત વિશે તરતું,
ચઢી હુર્ષ થકી સખિ! જે પર તું,
દૃઢ પ્રેમનું નાવડું આપણું એ,
કંઈ દિવ્ય સુવર્ણ થકી બન્યું જે;

૧

ભિગતું નવું વર્ષ જ આજ રુડું
કરતું દૃઢ નાવડું એ અધિકું,
કંઈ કીલક આજ નવીન ઘણા
જડો દિવ્ય અમૂલ્ય સુવર્ણતણા.

૨

ક્ષણવાર સખી! રહિયે નિરખી
દોધું પાછળ જીવનઠેણું મૂકી;—
કંઈ દૂર પડ્યા ખડકો જ દોસે,
કંઈ જીવનનું જળ રમ્ય હસે.

૩

ખડકે ખડકે શું બચાવો લોધું
ધરો કૌશલ તહે સખિ! નાવ મોઢું!
ચમ્યું ચાંદનિયે જળ જ્યાંહિં હસે,
નચ્યું તહિં નાવડું તહે શું રસે!

૪

તટકંટકના ત્રણ કાંઈ પડ્યા,
જળમાં થકો મૌકિતક કાંઈ જડ્યાં;—
સખિ! આપણુ બે સ્થિરભાવ ધરી
ચલ્યું દૃઢનાવડું આજ લગી.

૫

પ્રિય ! ચાલ્ય પ્રયાણ હવે કરિયે,
 કંઈ આગળ સ્રોત વિશે સરિયે; .
 નિરખે ઉપકંઠ શું દૂર રુડા,
 ચિરકાળ હસંત જ જેહુ પડ્યા ? ૬
 ચલવી સખિ ! નાવડું ત્યાંહિં જશું;
 નડશે નવ મારગ વિદ્ય કશું;
 નડશે કદિ તો તુજ કૌશલથી
 પ્રિય ! નાવ બચાવોશું જો ! જલદી. ૭
 અનુકૂલ સમીરણ શાન્ત વહો,
 નભ નિર્મળ હાસ કરંત રહો;
 રહો એમ જ નાવનિ ઉપર તું
 મૌક્ય જીવનસ્રોત વિશે સરતું. ૮

પુષ્પનો ઉપહાર.

ગરખા.* સજ્યાં ફૂલડાં મધૂરાં રે મધુર લલનાકાળે,
 નવ પુરુષને એ તો રે સુન્દરીને એ છાળે. ૧
 તો મધુરીઓ લલના રે ! લિયે આ સ્વીકારી
 ગુચ્છ ભરિયો સુગંધી રે તુજશો કળિયે ભારી. ૨
 મુજ હૃદયસુગંધે રે કુસુમગંધ એહ ભર્યો,
 અણસોલા એ ગુચ્છે રે ભક્તિરંગ દિવ્ય પૂર્યો. ૩

* શીખ સાસુજ દેહે રે કે વહૂજ રૂહો દંગે-એ ચાલ.

તો તું લે ને સ્વૌકારી રે સમર્થો તવ ચરણે,
 નવ તરછોડ્ય ન્હાલી રે પડ્યો એ તુજ શરણે. ૪
 તુજ હૃદયસુગંધશું રે મુજ સુગંધ મિશ્ર કરી,
 એકતાનતા વ્યાપો રે રહો સુખ દિવ્ય-ઠરી. ૫
 જાશે કૂલડાં સુકાઈ રે, સુગંધ ઊડી જાશે,
 ભાસે એ તો બ્રાન્તિ રે, સુગંધ ન કદિ ન્હાસે. ૬
 દીસે લુપ્ત થયેલો રે તદપિ એ જીવંત વસે
 દિવ્ય ધામ અનંતે રે, મનુજને ન એહ દિસે. ૭
 એમ પ્રેમ જ મ્હારો રે કદી લુપ્ત ને ભાસે,
 નવ ડૂબ્યો તું ગણુતી રે ઉપરના આભાસે; ૮
 એહ પ્રેમસુગંધ જ રે અનંતપણે ડૂબ્યો,
 ચિરકાળ હસંત જ રે દિવ્યધામમાં જિલો. ૯

નવીન રજની.

*ગરબી. ઊઘ્યો ધનનો ઘેરો આજ નલને દસતો રે,
 અને રજની શૃંગારસાજ સજી મનગમતો રે. ૧
 કહેવી રમતી ધરી આનંદ અંગે અંગે રે !
 ગૂંથી કેશવિશે અર્ધચંદ્ર હસતી ઉમંગે રે. ૨
 થઈ સ્નાનશુદ્ધ મેઘરજથી કહેવી સોહિ રે !
 કાંઈ શૃંગાર સુંદર સજતી મનહું મોહિ રે; ૩

*અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સારું રે—એ ચાલ.

આછી તારાટપકી વેરી ચમકચમકતી રે
 હેવો ભૂરો સાળુ રુપેરી ખેરી લટકથી રે, ૪
 આજ રજની ! અધિક રમણીય મુજને તું લાગે રે,
 હાવી દીઠી નહિં કમનીય કદી મહેં આગે રે. ૫
 દીર્ઘ વિરહ પછી કેા જેમ યુવતી આવે રે,
 ઉછળાવતી અદકેા પ્રેમ પ્રિયમન ભાવે રે; ૬
 હેવી રમણીયતર જો આજે રજની ! તું દીપે રે,
 સાદી સુંદરતામાં વિરાજે સ્વર્ગસમીપે રે. ૭
 મન્દ મધુર અનિલ-ઉચ્છવાસ રજનિમુખકેરો રે
 રેલે આનંદરસ ચોપાસ કાંઈ અનેરો રે. ૮
 કૃત્ય તિમિરસહોદર ઘોર જગસુખ હણુતાં રે
 તુજ આગે તજી નિજજોર ઉજ્જવલ થનતાં રે. ૯
 કૂર સાવજ સરિખા શોર કરતા ભાવો રે,
 મુજ હૃદયવિશે દ્વાલ ઘોર જોણું મચાવ્યો રે, ૧૦
 તેહ સર્વે તુજ એક હાસે, રજનિ ! આ રૂપાળી રે,
 થયા લુપ્ત હવે જો ! ભાસે, અહો દિવ્ય આળી રે ! ૧૧

અલૌકિક રજની.

*ગરબી. ફેહેવોં સૂતોં શાન્ત જો ! આજ અલૌકિક આ રજની !
 ફેહે હૃદયદ્વાલ સહસા જ અલૌકિક આ રજની.

રજનિશ્રવણમાં મન્દસમીરણ વાત કરે કંઈ છાની રે
રસભર આવી, તે નિરખી રહી ચંદા છાનીમાની.

અલૌકિક આ રજની ! ૧

ગૂઢ વાત એ રજનિહૃદયમાં કેરી રાખી ઊંડી રે,
મુજ હૃદયે પણ ધ્વનિ તહેના કંઈ થાતા જાતા ખૂડી.

અલૌકિક આ રજની ! ૨

મન્દ હસંત પડયું સરવરજળ તહેમાં પૂરી આજે રે
ગૂઢ વાત એ પ્રેમભરે કંઈ રમ્ય ગભીરી ગાજે.

અલૌકિક આ રજની. ૩

એહુ ગૂઢ કંઈ વાર્તા કળવા જો ! આ તારકવૃન્દ રે
સરવરહૃદયે ઊંડું પેહું ભેદી તિમિર અનન્ત.

અલૌકિક આ રજની ! ૪

તટતરુમાંહિં લપાઈ અનિલ કંઈ કલરવ કરતો ધીર રે
તારકજડિતસરોવરહૃદયે પ્રેરે ધ્વનિ ગંભીર,

અલૌકિક આ રજની ! ૫

ઓ રજની ! તુજ હૃદયવિશે મુજ હૃદય તણો લય થાજે રે,
આ સરવરજળમાં તારક બની જીવન મુજ સહુ જાજે,

અલૌકિક આ રજની ! ૬

દિવ્યગાયકગણ.

- *૨૬. રમણીય આજ પ્રભાત આ સિન્ધુતટ શું સુહાય !
નિરખતાં વાંત જો ! શો ઊંડો દિવ્ય રોમાંચ થાય !
રમણીય૦ ૧
- ગંભીર આનંદગાનમાં ડાલે સિન્ધુ અનંત,
તહેને નિરખતો ભાવથી પેલો રૂપેરી ચંદ.
રમણીય૦ ૨
- ચન્દ્રભિમ્બથી નીકળ્યો ધોધ રજતનો કાંઈ,
પ્રતિભિમ્બચંદ્રશું જઈ મળ્યો ઊંડા સિન્ધુની માંહિ;
રમણીય૦ ૩
- પ્રતિભિમ્બચન્દ્રથી ઊછળ્યો પૂર્ણજ્યોતિપ્રવાહ
એ ધોધમાં ભળીને ગયો નલચંદ્રની માંહિ;
રમણીય૦ ૪
- ધૂમકેતુ કે અપૂર્વ શું ભૂલીને નિજ પંથ
આ સૂર્યમાળામાં પેશિયો ચાલી ગગન અનંત;
ને આ ઉદધિમાં ઝાળતો તેજોમય પુચ્છભાર,
હેવી ઉભયચન્દ્રજ્યોતિની દીસે ઘટના આ ઠાર.
રમણીય૦ ૬
- આમ ઉભય “જ્યોતેજ્યોતથી સ્તંભ પ્રગટયો” અનુપ;
હેમાં ઊંડો રસલેદ છે, ઊંડું પ્રેમસ્વરૂપ;
રમણીય૦ ૭

* ‘પદો રે પોપટ રાજ રામના સતી સીતા પદાવે’—એ ચાલ.

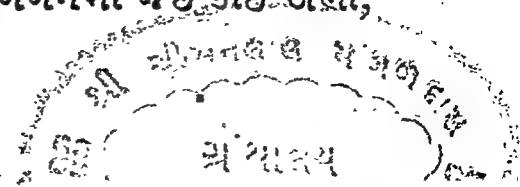
સિન્ધુમન્દિરે વશી હસે ચંદા, તે નિજ રૂપ
દેખોં વ્યોમચંદ્રહૃદયમાં ઉભર્યો પ્રેમનો કૂપ;
રમણીય૦ ૮

સિન્ધુસ્થ ચંદાના આત્મશું બનવા એકાકાર
રેડ્યું ંહેણ અંતરાત્મનું ચંદ્રે નલથી જે વાર,
રમણીય૦ ૯

જલથકોં ચંદાએ તે ક્ષણે દેઈને પ્રતિંહેણ
અંતરાત્મ. ઊભરાવિયો;—એજ તોત્તિવક પ્રેમ.
રમણીય૦ ૧૦

આ પ્રેમતન્ત્ર નિહાળતા કાંઈ વિસ્મયભરિયા
ગિરિંવર જે અર્ધચક્રમાં સ્તબ્ધ બનીને ઠરિયા.
રમણીય૦ ૧૧

વસંતતિલકા. ગાઠાં અરણ્યતરુ એ ગિરિવ્યૂહપીઠે
સૂતાં જ સ્વપ્ન રમણીય વિશે અતીશે,
તહેને જગાડોં મૃદુ ગાન સમીર ગાતો.
પ્રાર્થી થકી ઊંતરોં સિન્ધુ વિશે જ નહાતો. ૧૨
તહેને કુતૂહલ થકી નિરખી રહેલી
લાજે શુદાખોં ધરોં ગાલ ઉપા શોં પેલી.
ભાંચી થઈ ચરણ-અંશુલિયે જ ઊભી,
ને ચંદ્રને નિરખોં લાજ વિશે જ ડૂબી. ૧૩
આ દિવ્યમંડળોં નિહાળોં નિહાળોં હું તો
ભાંચે ભેડી ગગનમાં જઈ કાંઈ ઊભો;

ને ત્હાં અપૂર્વ સહસા સુણિયું મધૂરું
સંગીતગર્જન ગભીર વળીજ પૂરું.

૧૪

ગરબી. “આવો બધાં દિવ્યબાળ ! અમરભૂમિ-આંગણે આવો;
ગાઓ સંગીત રસાળ ભવ્ય ને મધૂરું ગાઓ.
આવો.”

૧૫

સાખી. પ્રકૃતિદેવીનાં બાળ સહુ આપણ મળિયાં આજ
પરમ પુરુષના રૂપની કાંઈ આંખી કરવા કાજ
દિવ્ય આંખો જ્યોતિ અનુપની.

૧૬

સિન્ધુ—

ઉપભતિ-વસંત-
તિલકા.

‘તારાગણોને મુજ યાળમાંહિ
પરોવો અંધાર વિશેજ કાંઈ,
ગાળું કરી નૃત્ય પ્રચંડગાને,—
સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ વિધાને.
આકાશમાં કજ્જલરયામ મેઘ
ચીરી કુદે વિદ્યુત ત્હાં અતેક.
તે વેળ ઝૂઝું ધનવીજસંગે,—
સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ પ્રસંગે.
ને શાન્ત સન્ધ્યા હૃદયે સુવાડી,
અને ઉષાને હસતી જગાડી,
મીઠું ધોરું ગાન જ ગર્જું જ્યહારે,
સેવું રસે પરમ પૂરુષને હું ત્હારે.
ને ચંદ્રિકા સાથે જોડી નિશીથે
અનંત વેરી સ્મિત પૂર્ણ પ્રીતે,

૧૭

૧૮

૧૯

તરંગ શૃંગારું સુદીપદાને,—

સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ વિધાને.

૨૦

સાંખી. સેવું પરમ પુરુષને, અનુભવું અવિરત પ્રેમ,

તોય હજી નવ થઈ મુને આંખી એહની ક્ષણભર કેમ ?

દિવ્ય આંખી જ્યોતિ ગહનની.

૨૧

ચંદ્ર—

‘અણુગણુતારાગણુભર્યું ધૂમું ગગન અનંત,

ને મુજ કુંભર્યો રેડોને રસું આનંદરસથી દિગંત,

અમી ઝરતા આનંદે;

૨૨

મર્ત્યલોકના કલહ ને દ્રેષ મોહ અંધાર

ફેડી નાંખી ક્ષણમાહિં રેલું શાન્તિતણી ધીરી ધાર,

શાન્તિની દિવ્ય સરિતની;

૨૩

અમીદીપ લઈ કરવિશે કરું નૃત્ય અવિરામ;—

સેવું પરમ પુરુષને પૂર્ણ પ્રેમથકી હું આમ,

અમર એ આદિપુરુષને.

૨૪

એહ પુરુષનું પ્રેરિયું અમો મુજ રગરગ આજ

વેગે કંઈ ઉછળી રલું હેની આંખી થવાને કાળ,

ભવ્ય આંખી જ્યોતિ અતુલની.

૨૫

ઉપા—

*ગઝલ. “સનાતન યૌવને રાતી હસું આનંદ હું. લહાતી;—

*સાંખી. આનંદકુસુમ વીણતી દિવ્ય ઉપવનનો માંહિં,

ને કુસુમો એ વેરતી મર્ત્યલોકમાં કાંઈ;

* ‘બુલબુલ’ની ચાલની ગઝલ-સાંખીઓ.

ગજલ. કુસુમ વેરી મનુજલોકે સુખસુગંધો ભરું થોકે;
કૃતિ એ ઉદારને યોગે મધુરગાન હું રહું ગાતી;
સનાતન૦

૨૬
૧

સાખી. મુજ પ્રિય રવિના ઉરમહિ દિનભર રહું લપાઈ,
સંધ્યારૂપ ધરી ફરી સૂઈ ઉદધિની માંહિ;

ગજલ. સૂતી રવિનાથની સંગે ભેડું જોલી કંઈ ઉમંગે,
ગગનનું આંગણું રંગે પૂરું હું કાંઈ મક્કલાતી;
સનાતન૦

૨૭
૨

સાખી મૂળ સેવું પરમ પુરૂષ જે નિશદ્દિન હું આ પેર,
ગરબીની. કરવા અંખી તેતણી આવી આજ હું તો રસભેર,
અંખી એ જ્યોતિ મધુરની.

૨૮
૩

(સિન્ધુ—ચન્દ્ર—ઉષા—ત્રણે)—

પ્રકૃતિ માતનાં બાળ એ ! આવો સત્વર આવજ,
ટોળે મળીને ભાવથી ગાન અનુપમ ગાવા કાજ,
સ્તુતિગાન પરમ પુરુષનાં.

૨૯
૩

ધૂમકેતુ ! અહ્માંડમાં ભમતા થોભો આજ;
તારાગણુ એ ચમકતા ! અને ઝગમગતા રવિરાજ !
સ્તુતિગાન ઘેરું મચાવો.

આવો બધાં દિવ્ય બાળ !

૩૦
૪

ઉપેન્દ્રચન્દ્ર. બધાંય એ દિવ્યજનો મળીને
અપૂર્વ સંગીત જ મેળવીને
મહાન ગીતધ્વનિ જે મચાવે
અખંડ અહ્માંડ જ તે ગજાવે.

૩૧

સુરો મધૂરા મહિં ભવ્ય પૂરા
 ભજો, અને જો ! ધ્વનિ થાય ઊંડા !
 અસંખ્ય આ ગાયકવૃન્દમાંહિં
 સુયોગ તૂટે સુરનો ન કાંઈ. ૩૨

(સિન્ધુ-ચંદ્ર-ઉષા-તથા રવિ-તારાગણ-ધૂમકેતુ વગેરે
 અદૃશ્ય રહેલાના અવાજ;—અધાં સાથે).

*ગરબી. “દિવ્યગણોનાં ગાન ઊંડાં આકાશે ગાજે;
 ગાજે સનાતન તાન, મુણે મર્ત્ય કો ધન્ય આજે.
 દિવ્યગણોનાં ગાન ૦ ૩૩

સાખી. અનંત કદ્યો વહોં ગયા ગાતાં હમને આમ;
 મર્ત્યલોકવાસીતણી દીડી ધૂમતી દશા અવિરામ,
 દશા ઊંચી નીચી ધૂમતી.
 દિવ્યગણોનાં ૦ ૩૪

આશા, ભય, વળોં હર્ષ ને શોક, ગાઠ પરિતાપ,
 એ ભાવતણા ચક્રમાં ધૂમતા મર્ત્ય દોડા છે અમાપ,
 ભાવના સખળ વખળમાં.
 દિવ્યગણોનાં ૦ ૩૫

ઉપન્યા, લય પામ્યા, અતે પ્રગટયા, ગયા યુગાર્થ
 અસંખ્ય ગોળા સૃષ્ટિના;—તોય ગાન ન વિરમ્યું કાંઈ,
 સનાતન ગાન હમારું.
 દિવ્યગણોનાં ૦ ૩૬

* ‘લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો’—એ ચાલ.

કાળચક્રે ધૂમતું ફરે મદભરે અવિરત જોડે,
મ્હોટી કાળો મારતું દીસે હમને શિશુસમ તેહ
સનાતન ગાયકગણને.
દિવ્યગણોનાં ૦

૩૭
૫

દેવી અનંતતાતણો પદ્મવ સાહો વિશાળ
નૃસ કરંતાં રસથકી હમે રહિયે બધાં દિવ્ય બાળ
સનાતન ગાનો ગજવતાં.
દિવ્યગણોનાં ૦

૩૮
૬

પણ જે પ્રેરે ગાન એ પરમ પુરુષ મહાન,
હેની પદરજ આગળે હમે સર્વ ખરે આજુમાન;
અકળ એ આદિ પુરુષ છે.

૩૯
૭

પ્રકૃતિમાત દોધું વચન એ-આંખો કરાવા કાજ;
માટે મળિયાં આપણે, વળી ધન્ય કો મનુજને આજ
જ્યોતિ ઝળહળ એ દાખવવા.

૪૦
૮

અનુષ્ટુપ. વિરમ્યું લવ્ય સંગીત;—ધીમે ધીમે ઢળી જતો
ઝણઝણે ધ્વનિ હેનો જો! મૂર્છામાં પિગળી જતો. ૪૧
જોડી ઓમશુદ્ધામાંહિં પડ્યા મધુરો પડી
ગંભીરતા વળી ધારે દિવ્ય એ ગાનની ઝડી. ૪૨

ઉપભ્રમિત અને
ઉચ્ચેન્દ્રવજ્રા.

અને પછી ઓમનિ પેલિ પાર
અપૂર્વગીતધ્વનિના પુકાર
ગાંજી રહ્યા ગંભીર ને મધૂર,
અવશ્ય જેના સ્વર ઉચ્ચ પૂરા.

૪૩

અસંખ્ય લેળા જળધોધ આવે
 અને મહા ગાન હુશી મચાવે;
 બ્રહ્માંડના સર્વ સમીર લેળા
 મળી ગળવે રવ એકવેળા;

૪૪

અનંત સિન્ધુ મળો ધૂમો ગાજે;
 સુમન્દ્રઘોષે ઘન સર્વ વાજે;—
 બધાં લળે આમ મહાન ગાન,
 ન તોય એ આ ધ્વનિની સમાન.

૪૫

ઢાહરા. પ્રકૃતિબાળના ગાનથી શતગુણ આ ગર્જીત
 વ્યોમપારથી ઊપન્યો ધ્વનિ રેલ્યો જ દિગંત. ૪૬

તદપિ મધુરતા અવનવી હેમાં વસે અપાર;—

જો ! આ સહસા શો થયો અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર ! ૪૭

વસંતતિલકા. જો ! વ્યોમગોળ સહસા ચળકંત ભૂરો
 ફાટ્યો વિશાળ જ, અને મહિંથી મધૂરો
 તેજઃપ્રવાહ વહિયો લહરી જ લેતો,—
 મીઠી નદી અમોતણી નિકળી જ એ તો; ૪૮

જે'વી મનોરમ રમે કદિ સિન્ધુપૂરે
 જ્યોત્સ્ના અપૂર્વ લસતી કંઈ રંગ ભૂરે,
 હેવી વહી સરિત આ અમોની અમોલી,
 જે'ના તરંગ કંઈ મન્દ રહ્યાછ ડાલી. ૪૯

ને આ અલૌકિક સુંવર્ણનો નાવપંક્તિ
જાતી સરી સરિતમાં કંઈ વેગવંતી;
પ્રત્યેક નાવ મહિં દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
ઝેઠાં હસે અમર,—કો નર, કોઈ નારી;— ૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિં
ચાલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરોં કાંઈ,
ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુખોધે;
ને જે મહર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઈ ઠારનારાં
સંદેશ દિવ્ય વહતી કલગાનધારા
રેડી સૂકા લવરણે કુસુમો ખિલાવ્યાં,
હેવા અનેક કવિકોકિલ ધન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનનો ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
જેણે ઉદાર ગુણથી ઝળકાવોં દીધી,
હેવાં અનેક કંઈ રત્ન અમોલ રંક
પામ્યાં ઊંચું પદ મહાન જ સાધુસંગ;— ૫૩

હેવાં બધાં સુજન દિવ્યગણે ગણાતાં
તેજસ્વિ નાવ ચઠોં આમ સલીલ જાતાં;
ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઈ પ્રેમમીઠાં. ૫૪

ગીતિ. જો ! સહસા આ કાંચું અપૂર્વને લબ્ય શાન્ત તેજતણું,
તદપિ નયન અંખવતું બ્રહ્માંડ જવલંત, જેહ દૂર ઘણું. ૫૫

ઉપજાતિ— અને મહિથી કંઈ ભાનુ કોટિ
વસંતતિલકા. અંખાપો દેતો જ પ્રચંડ જ્યોતિ,

તથાપિ ઊડી કંઈ શાન્તિ ધારી,
જો ! આમ આ ઝળહળ્યો શું અગાધ ભારી ! ૫૬

એ જ્યોતિના પૂર અગાધ માંહિ
અનંત બ્રહ્માંડ ડૂબ્યાં જ કાંઈ;
ડૂબ્યા બધા દિવ્ય ગણો તરંત,
ડૂબી વળી અમોતણી નહોં વેગવંત.. ૫૭

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અખંડ બહેતો
વિશાળ આ વિશ્વ વિલોપો દેતો;
ના જ્યોતિથી ભિન્ન દોંસે જ કાંઈ,—
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ડૂબો પુરુષમાંહિ. ૫૮

વાટ્ય જોતી.

વસંતતિલકા. સૂતો રવિ જલધિમાંહિ. લપાઈ રાતો,
ને શૈલની મુખછાંબિ પલટાઈ આતો;
ઊંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાળ રહેતી
આછું લોલું કંઈ અલૌકિક તેજ લેતી. ૧

ને આ અલૌકિક સુંવર્ણનો નાવપંક્તિ
જાતી સરી સરિતમાં કંઈ વેગવંતી;
પ્રત્યેક નાવ મહિં દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
એઠાં હસે અમર,—કો નર, કોઈ નારી;— ૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિ
આલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરો કાંઈ,
ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુખોધે;
ને જે મહર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઈ ઠારનારાં
સંદેશ દિવ્ય વહુતી કલગાનધારા
રેડી સૂકા ભવરણે કુસુમો ખિલાવ્યાં,
હેવા અનેક કવિકૌકિલ ધન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનનો ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
જે'ણે ઉદાર ગુણથી ઝળકાવો દીધી,
હેવાં અનેક કંઈ રત્ન અમોલ રંક
પામ્યાં જોયું પદ્મ મહાન જ સાધુસંગ;— ૫૩

હેવાં અધાં સુજન દિવ્યગણે ગણાતાં
તેજસ્વિ નાવ ચઠો આમ સલીલ જાતાં;
ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઈ પ્રેમમીઠાં. ૫૪

ગીતિ. જો ! સહસા આ ક્ષાત્તું અપૂર્વને ભવ્ય શાન્ત તેજતાણું,
તદપિ નયન અંખવતું પ્રહ્લાંડ જવલંત, જેહ દૂર ઘણું. ૫૫

ઉપનતિ— અને મહિથી કંઈ ભાનુ કેટિ
વસંતતિલકા. અંખાપો દેતો જ પ્રચંડ જ્યોતિ,

તથાપિ ઊંડી કંઈ શાન્તિ ધારી,

જો ! આમ આ ઝળહળ્યો શું અગાધ ભારી! ૫૬

એ જ્યોતિના પૂર અગાધ માંહિ

અનંત પ્રહ્લાંડ ડૂબ્યાં જ કાંઈ;

ડૂબ્યા બધા દિવ્ય ગણો તરંત,

ડૂબી વળી અમોતણી નહોં વેગવંત.. ૫૭

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અખંડ બહેતો

વિશાળ આ વિશ્વ વિલોપો દેતો;

ના જ્યોતિથી ભિન્ન હોંસે જ કાંઈ,—

આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ડૂબોં પુરુષમાંહિ. ૫૮

વાટય જોતી.

વસંતતિલકા. સૂતો રવિ જલધિમાંહિ. લપાઈ રાતો,

ને શૈલની મુખછાંબિ પલટાઈ આતો;

ઊંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાળ રહેતી

આછું લોંબું કંઈ અલૌકિક તેજ લેતી. ૧

ને આ અલૌકિક સુંવર્ણનો નાવપંક્તિ
જાતી સરી સરિતમાં કંઈ વેગવંતી;
પ્રત્યેક નાવ મહિં દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
બેઠાં હસે અમર,—કે નર, કેઈ નારી;— ૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિં
ચાલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરોં કાંઈ,
ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુબોધે;
ને જે મહર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઈ ઠારનારાં
સંદેશ દિવ્ય વહતી કલગાનધારા
રેડી સૂકા લવરણે કુસુમો ખિલાવ્યાં,
હેવા અનેક કવિકોકિલ ઘન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનનો ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
જે'ણે ઉદાર ગુણથી ઝળકાવોં દીધી,
હેવાં અનેક કંઈ રત્ન અમોલ રંક
પામ્યાં જોયું પદ મહાન જ સાધુસંગ;— ૫૩

હેવાં બધાં સુજન દિવ્યગણે ગણાતાં
તેજસ્વિ નાવ ચઠોં આમ સંલીલ જાતાં;
ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઈ પ્રેમમીઠાં. ૫૪

જોતી જ એક દિશ એ અનિમેષ નેને,

ઉત્કંઠ એક સુણવા પદઘોષ પ્રેમે;

દાખે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ ભાવે,—

“હા! કેમ આંહિ હજિ પ્રાણસખા ન આવે?”

૭

ઉન્નત પ્રયાણ.

*રેખતો.

ગગન કેરે ગિરિ ઘેરા,

મુનિવ્રત ધારતા પેલા;

૧

ઝાંણા ઘનધૂમપટકેરી

જવનિકાએ લોંધા ઘેરી;

૨

અને વચ્ચે દોંસે પેલાં

ઊંચાં તરુઝુંડ ઊભેલાં;

૩

દોંસે ઝાંખાં ધુમસગોટે,

દોંસે અધિકાં ઊંચાં જો તે !

૪

ન હાલે પાંદડાં નામે,

રહ્યાં સ્થિર નિશ્ચિનાં ઠામે.

૫

દોંસે તરુવૃન્દ એ ખડોળું

શકે ભૂતડાંતાણું ટોળું !

૬

અલૌકિક આ બધી રચના

બની અતુલા હૃદયમથના;

૭

અકથ ભાવો દિયે પ્રેરી,

હૃદયવૃત્તિ રેલતોં અનેરી.

૮

એ તેજકેરો વદને કંઈ છાય ધારી,
 ને આત્મકાન્તિતણો છાય બધે પસારી,
 જો ! સિન્ધુકંઠ ઊભો સુન્દરો કોણ પેલી
 એકાકિની ઊંડો વિચાર વિશે ડૂબેલી ? ૨

આ અર્ધચક્ર બનોને ઊભું શૈલવૃન્દ,
 ને નાલિકેરોતણું ઊભું તળે જ અંક, —
 સુન્ધ્યામુખેથી ઝરતી અમોકાન્તિ પીતાં
 શૈલોતરુ રમણોએ જ દોઢાં ન દીઠાં. ૩

એ સુન્દરીહૃદયની ઊંડો ઊંડો છાય
 આ દૃશ્યમાંહિં પ્રતિબિમ્બિત કાંઈ થાય,
 હેને ન લેખતો ઊભી લલના વિચારે,
 ને દૃષ્ટિ દૂર, કંઈ દૂર, ઝાંણી જ નાંખે. ૪

ધોળા તરંગ તટશૈલતળે નચાવે
 ને ગાય વાળુતટ ગાન જ ઊંડું ભાવે
 સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરો ઊંડું ધ્યાન
 ઉદ્બોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના, ૫
 તે સિન્ધુઘોષ સુણતી, ન સુણતો, બાલા
 ઊભી નિરીખતો અદૃશ્ય કંઈ રસાલા;
 હેને નિહાળો રહો સ્નેહથી શુકતારા,
 તે જોતો, જોતો નહિં, ભાવનિમગ્ન બાલા. ૬

જોતી જ એક દિશ એ અનિમેષ નેને,

ઉત્કંઠ એક સુણવા પદવોષ પ્રેમે;

દાખે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ લાવે,—

“ હા ! કેમ આંહિ હજિ પ્રાણસખા ન આવે ? ”

૭

ઉન્નત પ્રયાણ.

*રેખતો.

ગગન કોરે ગિરિ ઘેરા,

સુનિવ્રત ધારતા પેલા;

૧

ઝાંણા ઘનધૂમપટકેરી

જવનિકાએ લોંધા ઘેરી;

૨

અને વચ્ચે દોંસે પેલાં

ઊંચાં તરુઝુંડ ઊભેલાં;

૩

દોંસે ઝાંખાં ધુમસગોટે,

દોંસે અધિકાં ઊંચાં જો તે !

૪

ન હાલે પાંદડાં નામે,

રહ્યાં સ્થિર નિશ્ચળાં ઠામે.

૫

દોંસે તરુવૃન્દ એ ખડોળું

શકે ભૂતડાંતાણું ટોળું !

૬

અલૌકિક આ બધી રચના

બની અતુલા હૃદયમથના;

૭

અકથ લાવો દિયે પ્રેરી,

હૃદયવૃત્તિ રેલતોં અનેરી.

૮

ભેડું સહસા ભેંચે આ ક્ષણે;	
હૃદય મુજ ભાવિગાનો સુણે;	૬
અને એ ગાનમાંહિ ઝીણું,	
ગૂંથાયું ગાન બીજું સુણું;	૧૦
મધુર પ્રેમે ઘડ્યું ગાન જે	
સખી ! આપણાં હૃદય ગૂંથતે.	૧૧
અલૌકિક આ ગિરિરચના	
નિરખી ઉછળે વિચારો ઘણા;-	૧૨
ન દીઠા કેા મનુજબાળે	
દિવ્ય લોકો કદી કાળે,	૧૩
ભેડી સહસા હૃદય મુજ તે	
અલૌકિક લોકમાંહિ વસે.	૧૪
વળી સહસા હૃદય જો ! પડે,	
મૂંઝ્યાં પ્રિય પૂંઠળે ત્યહાં અડે.	૧૫
લઉં ખેચી સહુ પ્રિયને,	
અને ભેડું ફરી ગગને;	૧૬
સુણું ને સુણાવું સહુ પ્રિયને	
મધુરગાન પેલું જે ગણગણે.	૧૭
અહા ! વાઝા હૃદય ધરતું,—	
સુણું ગાન એ નિરંતર હું.	૧૮

સૂકા વેરાનમાં કોયલ.

રાગ મહાડ. આ વેરાન વિશે આ વેળ શો

મીઠો ટુહૂટુહુકાર ?

તપી સૂકી વનભૂમિ બધી, મહિં એક લોલું કુંભગાર;
ભાંડી બેઠી મહિં એકલી પેલી કોયલ અમૃતની ધાર

રેડ રેલી મીઠો ટુહુકાર. ૧

રેલાઈ રેલ અમીતણી એ ફેલી વેરાનમોઝાર;
તમ શિલાતૃણ શૈલનાં બન્યાં શીતળ ભેતાં વાર;

આ શો મીઠો ટુહૂટુહુકાર ! ૨

સૃષ્ટિ બધી અમીપૂરથી ભરી, ખાલી નહિં તલભાર,
તો કેમ, આ ક્ષણ પેસે નહિં, ભે, ભેલી આ હૃદયદ્વાર

હાવો મીઠો ટુહૂટુહુકાર ? ૩

અવિરત અમૃતની ધાર આ મહેં પીધી અણગણવાર;
ધરાઈ જઈ એહ રેલથી જડ હૃદય બન્યું શું આવાર ?

પીએ ન મીઠો ટુહૂટુહુકાર. ૪

દિવ્ય ગાન તુજ કોકિલા ઓ! સંતૃપ્તિ કેમ તે ઠાર ?

સંતૃપ્તિ લૌકિક વસ્તુમાં; અને નિશ્ચે અલૌકિક સાર

ત્હારો દિવ્ય ટુહૂટુહુકાર. ૫

* ‘મહારી બ્રમાં ત્હારે કારણે મેવાડો રે મલીર’—એ ચાલ.

તો હું માગું આંજ કોકિલા! તુજ દિવ્ય પ્રભાવ અપાર;
 તન્મય કર્ય તુજ સત્વસંગે મહારું જડ હૃદય આ વાર,
 પ્રેરી દિવ્ય ટૂહૂટ્ટહુકાર; ૬
 જેથી એ લીલું કુંજ ખની રહે સૂકા લવરાન મોઝાર,
 કવિતકોકિલા માંહિં વશી રેલે અવિરત ને સુખકાર
 તુજશે મધુર ટૂહૂટ્ટહુકાર. ૭

અજ શિશુ.

ઉપાર.

પેલું બકરોંકેરું બાળ,
 વિખૂંટું માડોંથી આ કાળ,
 ઊભું ઉચ્ચ ગિરિને શૃંગ,
 કોઈ નાહિં હેની સંગ. * ૧
 ઊંજળું બરફસમ સોહાય,
 પાછળ શિલા શ્યામ જણાય;
 કરતું કરુણરવ કંઈ મન્દ,
 વિસરી સહજ નિજ આનન્દ. ૨
 પંડઘા થાય ગિરિની માંહ્ય,
 સુણીં તે ભૂલ્યમાંહિં ભમાય;
 બાણે બોલોં મોરી માય,
 દેખે નહિં, અધિક અકળાય; ૩

કરતું અધિક ઊંચો નાદ,
ધરતું માડોંકેરી યાદ;
ચોગમ બાળ જોતું બચ,
વાંકી ધવળ ડોક સુહાય.

૪

નીચે ગાઢં ઝાડી ઘોર,
માંહિં સાવજોનો શોર;
સુણોંને બાળ શું ગભરાય !
કચ્છાંથી માડોંસોડ્ય લપાય ?

૫

“ ધીરજ ધર્ય તું, બહાલા બાળ ! ”

આ હું આવુંછું તત્કાળ. ”

બોલી એમ મ્હેં તે વેળ,

ટેકરોંટોચપર જઈ સહેલ,

૬

લીધું ગોદમાં અજબાળ,

ચુમ્બન કીધલાં દસ વાર;

ઊતરી કઠણ પર્વતવાટ

મૂક્યું બાળ જ્યહાં હતોં માત;

૭

લાગ્યું ધાવવા તત્કાળ

મ્હારું મીઠું અજનું બાળ;

ને જો ! નદીમાં અજશાવ

ધાવે માતને ધરોં લાવ !

૮

થાતાં તૃપ્ત છૂટયું એહ,
 શોભી અધિક ઊંજળી દેહ;
 નાચ્યું શિશુ ધરી ઉછરંગ,
 નાચ્યું હૃદય મુજ તે સંગ.

૬

ગભીરી રંજની.

રેખતો.*

ગભીરી, ઘોર આ રંજની

લણે ભેદો ઊંડા, સંજની !

૧

નહિં ભેદ એહ વંચાતા,

હૃદયભાવે પ્રગટ થાતા.

૨

ખિહામણું વ્યાપ્યું આ ગાહું

તિમિર કંજલોથકી કાળું;

૩

હૃદય આ ઘેરું અંધારે,

સખી ! તુજને દોંસે કચ્છારે ?

૪

વ્યથા ઊંડી અકથ રેલી,

હૃદય આ લોધું સખી ! ઘેરી.

૫

મહિં ચમકે નિરાશાતણા

કંઈ અંખા તારલા ઝાંણા;—

૬

રંજનિ-અંધકારમાંહિં જડ્યા

ઝાંણા તારલા ચમકતા પડ્યા.

૭

* અહીં ! પૂરી ખિલી ચંદા — એ ચાલ.

ચમકતા તારલા કહેવા !	
ભુતાવળ કારમી જેવા !	૮
અહો તારલા ! તહમો બાણો	
હૃદય આ વ્યથાતણી ખાણ્યો.	૯
કહું કો'ને વ્યથા આ ઊંડી ?	
રજનિમાં ઊંડી રજનિમાં બૂંડી.	૧૦
ગભીરી ઘોર આ રજની-	
તણા ભેદો કહું, સજની !	૧૧
મનોનયને જ જે ઝાંખ્યા,	
હૃદયદર્પણે જડી રાખ્યા.—	૧૨
તણ કૂર જે પતિપિશાચે	
સતી સુન્દરી વિષયકાંજે,	૧૩
હૃદય તેહનું લઈ, સજની !	
બની છે ઘોર આ રજની.	૧૪
ભૂંડા મોતે દોંધી છેદી	
લગ્નગ્રંથિ સતી કેરી;	૧૫
રઝળતી મૂંઝી પતિવિહીના,	
ન રોતી દુઃખમાં લીનાં;	૧૬
હૃદય તેહનું લોંધું, સજની !	
બની તહેની જ આ રજની.	૧૭

ન પામે પામવા ના મથે	
અલલ સુન્દરીતાણું જે હૃદે,	૧૮
તદપિ દાસ સુન્દરીના બન્યા	
નિરાશા દિવ્યમાં જે પડ્યા,	૧૯
પડ્યા ઊંડા મધુર શોકે,	
હૃદય આંસુડાં વહ્યાં રોકે;—	૨૦
અલૌકિક પ્રેમો હેવા જે,	
શોકગાન જે-હૃદય ગાળે,	૨૧
લઈ તહેમનાં હૃદય, સજની !	
રચી આ ઘોર ને રજની.	૨૨
પ્રલયગાન ઘોર ગંભીરું	
રજનિતારલા ગાય ધીરું;	૨૩
સુણું દિવ્યગાન એ હું ઊંડું,	
અને સુખદુઃખમાંહિ ખૂંડું.	૨૪
નિરખું નેને કિનારા, જ્યહાં	
ઊભાં પ્રિય સર્વ ને ! આપણાં;	૨૫
અને નિરખું તહિ આપણાં	
જીવન રમ્ય એકઠાં ને બન્યાં.	૨૬
ગભીરી ઘોર એ રજની	
ઊંડા ભેદો ભણે, સજની !	૨૭

હૃદય મુજ ને વ્યથા વ્યાપી,	
નહિ ને તુંથી જશે માપી,	૨૮
અહો ! એ કોઈ ના કળતું;	
હૃદય ઠંડો આગમાં બળતું;	૨૯
કળે એક તારલા પેલા,	
ઊંડે અંધકાર વ્યાપેલા;	૩૦
અને કળતી વળી, સજની !	
ગલીરી ઘોર આ રજની.	૩૧

ઊંડી રજની.

* રાગ મહાડ.

આ શી ઊંડી રજની આજની

ભણે ઊંડા ભણકાર !

ઘેરી ગુહા આકાશની રે

માંહિં સૂતો ઊંડો અંધકાર,

ઊંડા ડૂબ્યા નભતારલા કંઈ

ગૂઢ સંદેશ બહેનાર રે;

આ શી ઊંડી રજની ! ૧

શાન્તિપૂર રેલી રહ્યું રે

ઊંડું, અદ્ભુત, સહુઠાર,

* ‘મહારી ઝૂમાં ત્હારે ઓઢણે મેવાડો રે મલીર’—એ ચાલ.

એ પૂરને ઝીણું ઝીણું હલાવી

છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે;

આ શી ઊંડી રજની ! ૨

ડૂબી ઊંડી એ પૂરમાં રે

તરુવરકેરી હાર,

મોહમંત્રથી મૂઢ બની એ

કાંઈ કરે ન ઉચ્ચાર રે;

આ શી ઊંડી રજની ! ૩

મૂઢ બન્યો એહ મંત્રથી રે

સ્તબ્ધ ઊભો. હું આ વાર;

ગૂઢ અસંખ્ય ભેદો કંઈ

કરે યોગમ ઘોર અંકાર રે;

આ શી ઊંડી રજની ! ૪

બગી ઊંઠી એ અંકારથી રે

અનુભવું દિવ્ય ઓંથાર;

ભરાયું ભેદ અસંખ્યથી રે

મહારું હૃદય કાંટે શતધાર રે

આ શી ઊંડી રજની ! ૫

ગૂંધાયું એ શત ધારથી રે

એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર,

શાન્ત, અદ્ભુત, ઊંડા કંઈ

સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે.

આ શી ઊંડી રજની ! ૬

કોયલ.

બાપાઈ.

કોયલંડી ! તું ક્યહાં સંતાય ?

મીઠાં ગૌતડાં ગાતી જાય.

શોકથડી તું દીસે દૂર,

નિત્ય રમે હર્ષતણે પૂર. ૧

મીઠો સ્વર તુજ અનુપમ દોસે,

હું નવ જાણું તું ક્યહાં વસે.

ક્યહાંથી શીખી અદ્ભુત ગાન ?

ખરે સ્વર્ગ છે હેનું સ્થાન. ૨

કુહૂ કુહૂ કરો વારંવાર

અમી વરસતો તુજ ઉચ્ચાર;

શિખવે મુજને ગાન રસાળ,

આપું આંખામોરનો માળ. ૩

ચંદા.

બાપાઈ.

ચંદા પેલી ચઢો આકાશ,

મુજને નિરખે કરતી હાસ !

હસતી ચંદા મુજને ગમે,
નદીજળે પડીને જે રમે.

૧

ચંદા જાગે આખી રાત્ર,
દિવસે તો સંતાડે જાત્ર.
ચંદા દિવસે કાં સંતાય ?
દીસે તો કાં રોતો જણાય ?

૨

ચંદા પડીને તરુમાં રસે
હીંદોળા લેતી શી હસે !

પવન મોઢાં હાલેડાં ગાય,
ચંદા પછિ જળમાં સૂઈ જાય.

૩

માડી ! મુજને ચંદા ગમે;
ધન્ય જેહ ચંદાશું રમે.

ચંદાસંગે રમવા જાઉં,
હેની પેઠ હિંદોળા જાઉં.

૪

ગુલાબ.

ચોંપાઈ.

ગુલાબકુલ ! તું શું મકલાય ?
તુજ મન હુર્ષ ઘણો દહેરાય.
નિરખી નિરખીને આકાશ,
કાલું કંઈ તું કરતું હાસ.

૫

(૧૨૩)

પવનસંગ તું રંગે રમે,
સુગન્ધ મીઠો યોગમ લમે.
પાંખડીં તુજ કોમળ સુકુમાર
ધરે રંગ મૃદુ હસતાંવાર. ૨

હસતું રહે ઓ મધુર ગુલાબ !
લલે ખાલો રહે મુજ ફૂલધાબ;
હું તુજને તોડી નહિં દમું,
નિરખો દૂરથી સુખમાં રમું. ૩

પર્વત.

ચાપાઈ.

પર્વત ઊંચો સુંદર દોસે,
વાદળિયો હેની લેણી ધસે;
'વાદળોંશું વાતો એ કરે,'
ને ભૂરું નલ કંઈ કોતરે. ૧

રાત્રિસમે તારા અણુગણ્યા
ચમકતા આકાશે ચઢ્યા,
તે પર્વતશિખરે જઈ ઠરે,
રમવા ક્ષણભર વાસો કરે. ૨

મૌન ધરી રહે નિશ્ચલ ઊભો,
ઊંડા વિચારમાં કંઈ ડૂબ્યો;

मेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।
 एवंविधानि रूपाणि करोति कुपिलोऽमिलः ॥२३॥
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकत् ।

सङ्कोचः सङ्कोचायुं संकोच, पर्वणाम् पर्वोनुं पर्वोका,
 स्तम्भः ऋकडाधं ऋकुं स्तम्भ, अस्थनाम् डाडडा अस्थियो,
 पर्वणाम् अपि अने पर्वोने। और पर्वोमें, मेदः लेद मेद-
 वत् पीडा, लोमहर्षः इवाडां ठिलां थवां रोमहर्ष, प्रलापः
 प्रलाप प्रलाप, पाणि-पृष्ठ- हाथ, अरडा हाथ, पीठ,
 शिरोग्रहः च अने माथुं ऋकडाधं ऋकुं और शिरका नकडा
 जाना, खाज्य- लंगडापक्षुं खजना, पाकुष्य- पांगण-
 पाथुं पंगुता, कुब्जत्वम् कूथडापक्षुं कुबलपन, अङ्गाम्
 अङ्गेना अङ्गोका, शोषः शे।प सूखता, लज्जिता ठीध
 न आनवी अनिद्रा, गर्भ-शुक्र- गर्भ, शुक्र गर्भ, शुक्र,
 रजःनासः अने आतपने। नाथ और रजका नास,
 स्पन्दनम् इरकपुं स्फुरण, गात्रसुखता अङ्गे।भर् स्पर्श-
 शान्तुं न रडेपुं गात्रोंमें स्पर्शज्ञानका अभाव, शिरः-नास-
 माथुं, नाक शिर, नाक, अक्षि आंजे। आँख, जन्माम्
 हासडी जन्म, प्रीत्याः च अपि अने डाड पाथु और
 प्रीवाका मी, हुण्डनम् अंदर पेसी ऋवां अन्दर क्व
 जाना, मेदः तोदार्तिः लेद, ते।ड, पीडा मेद, तोद,
 पीडा, आक्षेपः जेथ आक्षेप, मोहः च मोह मोह,
 आयासः एव च अने श्रम और थकान, एवंविधानि

અદ્ભુત એ રચના ગિરિતાણી.
નવ વર્ણાય, ન જાણે કળી.

૩

તારો.

ચોપાઈ.

‘તારા ! ચળક ચળક તું થજે;
મુજમન કૌતુક કંઈ ઊપજે,—
કોણ હૃદયે તું ઊજળે નૂર,
આ જગથી ઊંચો અતિ દૂર;—

૧

ને ચળકંતો વ્યોમનિ વિશે
હીરા સરખો તું કંઈ દોસે.’
તુંજ સરખા નલમાંહિં અસંખ્ય

ચળકે તારા ઉજ્જવળ અંગ;

૨

આખો દિન નલમાં સંતાય,
સાંજે નિકળે ઘરથી બધાય,
એક પછી એક જ આવતા,
કૌતુકનજર નોંચે નાંખતા;

૩

કોઈ મધુર લોચન સ્થિર ધરી,
કો હસતા ચમકારા કરી,
તારા નિરખી રહે મુજ લણી,—
હ થાકું એ તો ગણી ગણી.

૪

રમિયે, રમિયે, કાંઈ અલૌકિક રાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે.

• • હાલી • • ૭

કવિહૃદય.

વસન્તતિલકા. ઇંને તટે ઘન તરુવર જો ! ઝૂમે,
ને કોઈ વેળ સરિતાજળ મીઠું ચૂમે,
હેવાં અસંખ્ય તરુવૃન્દનીં શ્યામ છાય
ધારી ઊંડા ઉરવિશે નહોં આલોં જાય. ૧

જાયા જાયા ગિરિવરો તટ યે જોલેલા
લાંબા અનંત રચોં કોટ નલે અડેલા,
એ વ્યૂહ લેહોં સરિતા સ્થિર બેઠોં આલે,
ને કોઈ વેળ સુગભીરું જ ગાતોં મહાલે. ૨

મધ્યાહ્નસૂર્યકર તીવ્ર જહિં ન પેસે,
હેવા સુશીત સરિતાતટકુંજદેશે
સૂતો સૂતો હું સુણતો સરિતાનું ગાન
નિદ્રા વિશે ડૂબોં ગયો, ભૂલોં વર્તમાન. ૩

અનુષ્ટુપ. ડૂબ્યો નિદ્રા વિશે તો એ જાણ્યું મેં જે હું જાગિયો.
શ્રવણે પડતાં ઊડાં ગીતધ્વનિ અપૂર્વ કો. ૪

(१२६)

ॐ सरवरमां स्नानं कुरंती
नयोत्सनामयं वधुवान् धरंती
दैवी ललना रमती ललित ।
विमलः

લઈ પેલો વીણા . ઊભી વ્યોમછેડે
ચઢી મેઘના હેમશૈલાગ્ર પ્રેમે;
ગુલાબી રૂડા ગાલ હાસે હસાવી,
વૌણાતંતુએ અંગુલીઓ નચાવી.

૧૧

તે ગાન જો ! મન્દ વીણા વિશેથી
આનન્દનાદી રસેથી;

અસન્તતિલકા. અંને તટે આનન્દતન્ત્રી જ છેડી,
તે કોઈ વેળ જોડની તન્ત્રી પેલી
હેવાં અસંખ્ય ઊંડું ગાન રેડે,
ધારી ઊંખીજા વળી નાદ ભેજે.

૧૨

ઊંચા કવ્ય કહે, — “જો ! પહેલે વિશ્વવન્દ્યા
લાંબા વીણા રૂડી દેવી સન્ધ્યા.”

૧૩

એ જો તહિં આવી દિવ્યસુન્દરોવૃન્દથી;
તે હસ્તેયકી લીધી વીણા વિભ્રમ મન્દથી.

૧૪

લાભાંજો એ લલિત સુન્દરો લેતો વીણા,
હૃદયોધતી રજત-અંગુલિયેથો ઝીણા
ઝીણા સ્વરો વિરલતન્તુ ધોરેથો સ્પર્શી;—
તે શાન્ત ગાનતણો હેલો રહી જ વર્શી.

૧૫

તે આ ક્ષણે પણ ઊંડાં કંઈ અન્યતન્તુ
નાચી રહ્યા ધ્વનિ ગભીર દઈ અનંત.

બોલી સખી મુજ,—“વગાડતો આ રસાલા
ફૂલેવી રહી મધુર સુન્દરો શુકતારા !” ૧૬

સોરઠો. પછિ વળો ખીજી ત્યાંહિં ચંપકવંણી સુન્દરી,
વીણા લઈ કરમાંહિં, વ્યોમ ચઢી નવયૌવના. ૧૭

વસન્તતિલકા. વેરંતો એ રજતહાસ દશે દિશામાં,
વીણાં વગાડતો, ભેલી રમણીય રામા;
ને છેડતી યદપિ એક જ તંતુ મીઠો,
તો એ ગભીરરવ તંતુ સ્ફુરન્ત દીઠો; ૧૮
ને અન્ય તંતુ સ્ફુરતા કંઈ ઝીણઝીણા,
ને મિશ્રગાન ઝરતી રહ્યો એહ વીણા.
બોલી સખી મુજ,—“અલૌકિક આ તું ચંદા !
હારી મોઠી કનક-અંગુલિયો શો ધન્યા !” ૧૯

અનુક્રમ. ખશેડી સર્વને આઘી આવી કે પ્રોઠ સુન્દરી,
તેજસ્વી ટપકીવાળું શ્યામ અમ્બર જો ! ધરી. ૨૦

*રેખતો. લોંધી વીણા પછી*કર એ,
તંતુ છેડે શો મદભર એ !
ગભીરો ભવ્ય ગીતધ્વનિ
મચાવી રહી એક અંગુલી; ૨૧
તદપિ ઝીણા મૃદુ મધૂરા,
અમીરસથી ભર્યા પૂરા,

* ‘અંહાપૂરી ખિલી ચંદા’-એ ચાલ.

તન્તુ છાના કંઈ અણુઅણુ,
ચદપિ અંગુલી ન હેને અહે. ૨૨

સખી મુજ દિવ્ય વદી ત્યાંહિં;—

“ભવ્યગાન આ ઉછળ્યું આંહિં;

ઉછળતો એ હૃદયમથની

ગભીરી દેવો આ રજની.” ૨૩

વસન્તતિલકા આ બોલતાં, ઘુઘવતો અતિચંડ વાયુ

આવ્યો, અને ઘનદળે નભ સર્વ છાયું;

ને જો ! અદૃશ્ય સઘળી થઈ દિવ્યનારી,

ને હું રહ્યો, મુજ સમીપ સખી જ મહારી. ૨૪

બોલી સખી—“આહિં ન માનવ ! થોભ્ય હાવે,

ખીજ પ્રશાન્ત વનમાં તુજને જ ફાવે.”

હેવું વદી નહોંકિનાર જ દૂર કંઈ

મૂક્યો મહંને મધુરકાનન શાન્ત માંહિં. ૨૫

બોલી ફરી,—“મરુતદેવ પ્રચંડ એ તો

આવ્યો હૂંતો ગગન ઘેરો સમસ્ત લેતો;

સ્પર્શી ધોમે ગજવશે તહિં પેઢી વીણા,

ઉદ્બોધતો સ્વર ગભીર અને નવીના. ૨૬

એ ગૂઢરૂપ કંઈ દિવ્ય અનેક ધારી,

વીણા અદૃશ્યકર-અંગુલિયે વગાડી,

કાવાર મન્દ મૃદુગાન મોંહું નચાવે,

કાવાર ભવ્ય સુગભીર ધ્વનિ અચાવે; ૨૭

કાવાર. તાન્ત્રી ઝાંણો ધીરસમીર ચૂમે,
 અંઝાનિલો કદિ વાંણા ગજવી જ ધૂમે.
 ખીજાં અસંખ્ય વર્ણો સંત્વંજ દિવ્યરૂપ
 વીણાતણા રવ જગાડો રહે અનુપ.

૨૮

#રેખતો.

વહ્નિગોળો, વાંટ્યો ધૂમે,
 ગગનમાં તરે અને ધૂમે,
 ધુમસગોટ યોગમે વેરે,—

રવિ એ વાંણાતંતુ છેડે.

૨૯

ગગન નિઃસીમમાં ધાતો,
 અનન્તત્વ માપવા જતો,

ધૂમકેતુ જરા થોભી

વાંણા ગજવે ગાનલોભી.

૩૦

ગિરે ભાંચા, ભેંડો સિન્ધુ

હલાવે વાંણાતંતુ તંતુ;

કુસુમવનવૃક્ષમાં જે વસે

દિવ્યસત્ત્વ તે વગાડે રસે.

૩૧

ઝાંણો તન્ત્રીવિશે અંગુલી

ધિવિધ રંગની નયવો ને રુડી,

મધૂરું ગાન ઉપજાવે

જઈ ત્યાં ધન્દધનુ ભાવે.

૩૨

ગભીરો મેઘ, રુડી વીજળી,

ભેંડી ગર્જના, ઉષા ભિજળી,

* ‘અહા પૂરી ખિલી ચંદા’—એ ચાલ.

શિલાખંડમાંહિ પછડાતો

મહા જળધોધ મદમાંતો,

૩૩

મધુર કોકિલા;—સહુ, એ સહુ

વૉણામાંહિ ગાન રેડે નંચું.

ગણાવું કેટલાં અણુગણ્યાં

દિવ્યજન જે વગાડે વૉણા ?

૩૪

વગાડી એહ જે જાણે,

વૉણા ગાન દેતો તહેવાને;

અને એક ગૂઢ ગુણુ ધારે

દિવ્યવીણા વિરલ તારે.—

૩૫

મનુજલોકમાં કલહ કૂરા,

લોભ, મોહ, ક્રોધ કંઈ ઊંડા,

પ્રેમ, ભક્તિ, ગભીરી દયા,

અને ભાવ એહવા અણુગણ્યા

૩૬

કરે નૃત્ય નિત્ય સંસારે,

નૃત્યનાદ તે શ્રવણુ ધારે,

અને તન્તુમાં તદ્દનુસારે

સ્વરો નચવે જ વીણા એ;

૩૭

સ્વરો એ વહી ભાવનૃત્યે

દિવ્યભવ્યરૂપ દે સત્યે.

મનુજ-અંગુલી ન વીણાને

સુખર કંઈ કરી સકે ગાને;

૩૮

અને જો કદી વગાડે જરા,
 ભેંટે સ્વર માંહિથી બેસુરા.—
 કહું એક હું તહને છાનું,—
 ‘કવિત્વદય’ નામ વીણાનું.

૩૯

તન્તુ સુકુમાર અને જીણા
 ધરે મૃદુગાત્ર એ વીણા;
 મનુજકરધૃષ્ટસ્પર્શે કદી
 મૃદુલ વીણા જ તૂટી જતી.

૪૦

ઉપાંદાન એહ તન્તુતણું
 રહ્યું ગુપ્ત મર્ત્યજનથી ઘણું;
 થઈછું પ્રસન્ન જો આજ હું,
 બધું ગૂઢ તત્ત્વ તહને દાખવું.

૪૧

સારકો. એમ કહીને નાવ રમ્ય સરિતમાં મૂકિયું;
 દિવ્ય સખી ધરો લાવ મુજને મહિં બેસાડતી.

૪૨

વસન્તતિલકા. હુંકાર્યું ત્યહાં ત્વરિત નાવડું એ સખીએ,

ચાલ્યું ગયું સરતું નાચતું એ નદીએ.
 સન્ધ્યાતણે સમય શાન્ત હતો ગભીર,
 ને શીત મન્દ વહતો સુરલિ સમીર;

૪૩

કો મુગ્ધ બાળકો પઠે ઘનમાંહિ ચંદા
 સંતાય ને વળો જણાય હસંતો મન્દા;
 ને શૈલરાજ ધ્રુમસે વીંટળાઈ ઊભા

અજ્ઞાતતા કંઈ અગમ્ય વિશે જ હૂખ્યા;

૪૪

આછી ઝાંણી જવનિકા ઘનની ખશેડી,
 ધીમે ધીમે નિકળતી સ્મિતયુક્ત પેલી
 લાજળ આવૌં સુમનોહર દિવ્ય ખાલા
 આકાશ મન્દિર ઊંડે થકૌં શુકતારા. ૪૫

ઊંચી નીચી લહરિયે સરિતા શૌં ખેલે!
 ચન્દા તહિં રજત-ઓઘ અમોલ રેહે;
 ધીમે ધીમે રજત-ઓઘ વિશાળ થાતો;
 આનન્દ-ઊર્મિ સરિતાહુદયે ન માતો. ૪૬

ઉપોદ.

હેવી રમ્ય રચનામાંઘ
 નાવડું નાચતું કંઈ જાય;
 ખોલી દિવ્યસખૌં પછિં વૈણ;—

“જળમાં નાંખ્ય ઊંડાં નૈન,” ૪૭

જેતાં દીકું અદ્ભુત કાંઈ,—

સરિતાજળનો લહરીમાંહિં

ચન્દાએ રચ્યાંછ અનેક

કંકણ કનકનાંજ સુરેખ; ૪૮

નાવડું નાચતું જ્યમ જાય,

કંકણ તેમ બહુ ઉભરાય.

ખોલી દિવ્ય સખૌં ફરૌંવાર,

“જળમાં જો તું ખીજ ઠાર.”

ભેયું;—ને દોઢી જળમાંહિં

રૂડી શુકતારા કાંઈ

ધરતી સેંકડો પ્રતિબિમ્બ

લહરીલહરિમાંહિં રમ્ય;

ને વર્ણો એહુ બીજે સ્થાન

મહોટા રજતસર્પસમાન

સળવળતી ચળકતી કાંઈ,

સરિતાજળ ઉછળતું જ્યાંહિં;

બીજે સ્થળ વળી એ વેરો

ઝીણાં સર્પશિશુ રૂપેરો

સળવળતાં મૂંડી જ અનંત,

રચનાં દાખવે ચળકંત.

વસન્તતિલકા. બોલી સખી:—“રજતસર્પ દોસેં અધા ને,

ને રમ્ય કંકણ પહણે જ સુવર્ણનાં ને,

તે સર્વમાંહિં થકો તન્તુ જ તાલે ઝીણા

બાંધી અમૂલ્યસ્વંરવાદિનો પેલો વીણા.

ને પેલો જોડો સરિતામાંહિં શ્યામ છાય

જિયા ગભીર તટશૈલતણી જણાય

તહેમાંચો કોઈ ધનતન્તુ ગભીરનાદો

‘કાવેલ્લય’ કેરો વાંણા જ બાંધી ધી.”

ને આમ અદ્ભુત વાત,

ન્તુ એ નિજ હાથ,

નાવેથી કુદી જળમાંહિં

પડિયો હું અધીરો કાંઈ.

૫૫

અવુદુપ ને હું તો અળકી બગ્યો,—સખી દિવ્ય દોંસે નહિં;
જેવા સર્વ દિશે લાગ્યો;—સ્વપ્નમાયા ભેડી ગઈ. ૫૬

એના એ જ નદીતીરકુંજમાં હું સૂતો દોંઠોં;

એનો એ જ નદીઘોષ ગાજતો ગંભીરો મોઠો. ૫૭

તર્કતુમુલ.

રેણા. અણુગણ કવિતાતર્ક ઉછળી તરતા મુજ મનમાં,

ને બુદ્ધબુદ્ધસમ કૂટી જઈ લુપ્ત થતા ક્ષણમાં;

સુઘટિત કવિતામૂર્તિવિશે પૂરવા મથું અટ કે

સઘળા બદલી રૂપ પકડમાંથી એ છટકે. ૧

અસંખ્ય તારકવૃન્દ ગગનવનમાં દઈ વેરી,

રજની અજપાલિકા નિયમમાં રાખે કહેવી !

કરતા ભંચે વ્યોમ, અને ગિરિશૃંગે ઠરતા,

ને નલછેડે જઈ સિન્ધુમાં પાન જ કરતા,— ૨

તારા ભમતા દોંસે કંઈ સ્વચ્છન્દે સરવે,

પણ રજની તહેમને નિયમ નિશ્ચલમાં ચલવે;

કે ન તજે નિજમાર્ગ, રજનિ હાકે ત્યમ ચાલે,

આજા અનુસરી રહે યદ્યપિ સ્વચ્છન્દે મહાલે. ૩

ઓં રંજની ! તુજ શક્તિ હોંસે અદ્ભુત એ સાચે,
 કચ્છાં થકોં, શીખી એહ નિયમનકલા તું આજે ?
 એ તુજ શક્તિતણે જ અંશ અદ્ય મહને દે તું,
 નિયમું કવિતાતર્ક વિચરતા મનગગને હું. ૪

સન્ધ્યાકાળના આકાશભણી જોઈ રહેતી બાળકીને.

તોટક.

ઊંજળા અતિ દિવ્ય પ્રદેશ થકી
 જડ મર્ત્યભૂમિમહિં તું ભટકી,
 અહિં નૂતન પાય હોંધો શિશુ ! તહે;
 પૂછું પ્રશ્ન ઊંડો, કંઈ ઉત્તર દે;— ૧
 નિરખી રહોં શું ધરોં પ્રીત ઘણી
 ધનરંગસુરંગિત વ્યોમ ભણી ?
 જહિં સાન્ધ્ય સુદૈવત વાસ વસે;
 શિશુ ! કાં તુજ તે સહ આત્મ હસે ? ૨

મરુભૂમિતણા રણમાં પડતી
 ધનધાર નિરર્થક જેમ અતિ,
 જગનાં જનનાં જડ નેનપરે
 મધુરી રચના સહુ તેમ ઝરે; ૩

તુજ લોચન એ ક્ષણ વાર પડી
મૃદુ સુન્દરતાતણી દિવ્ય ઝડી,
દૃઢ્યે ભિતરી નયને જ ફરી
કંઈ ભાવ અલૌકિક રહેજ તરી.

૪

મધુરી ઘનરંગનો મૂર્તિતણું
કરતી કંઈ પાન તું ભાવભર્યું;
નિરખી મુજ આ હૃદયે જુજવાં
ઉછળે કંઈ ભાવ નવા જ નવા.—

૫

અતિ દૂર મૂંઝી લૂંમિ દિવ્ય જ જે
નવલું કંઈ તે ફરી રૂપ સજે,
સર્વ નેનસમીપ જવલંત તરે;
વળી ભાવિસ્વરૂપ રુડું ચીતરે.

૬

સ્થળ સાન્ધ્યસુદૈવતખેલતણું
નભમંડળ જેહુ અનેરું બન્યું,
નિરખી અનિમેષ જ લોચનથી
રહી તું કુતુકે ભરિયા મનથી;

૭

પ્રતિમા હૃદયે તુજ તેહતણી
જુહો મૂર્તિ ધરતી અનુપ ઘણી;
જડબન્ધનપૂરિતચિત્તવિશે

નવ જે કદિ એ વિલસંતી હોસે.

૮

હુમડે મુજ આ ક્ષણ એક ઝોણી
 ઊઠતી લહરી કંઈ વાગ્છનની,—
 જડ આ હૃદયે મુજ પ્રેમરસે
 તુજ ભાવતણે શત-અંશ વસે.

કોલાહલમાં ગમ્ભીર ધ્યાન.

*ગરબી. જનકોલાહલ ચામેર રહ્યોછે ગાળ રે,
 અતિ કર્કશ ભૂંગળભેર રહ્યાંછે વાળ રે; ૧
 અને નગરમાર્ગ પર ઘોર રથ ગડગડતા રે,
 યોગમ આખ્યા શોરણકોર શ્રવણે પડતા રે;— ૨
 એ કોલાહલ નવ લેખે સરોવર સૂતું રે,
 ઊંચે નિર્મળ નલ ભણિ દેખે શાન્ત અદ્ભુતું રે. ૩
 કદિ મન્દ પવન સવિલાસ સરને ચુમ્બે રે,
 તો સ્મિતનો કરીને વિકાસ જળલહરિ કમ્બે રે. ૪
 અને ધારી હૃદય રસભેર મૂર્તિ રસીલી રે
 તટ-ઉપવનનાલીકેરતણી જે ગમ્ભીરી રે; ૫
 અને ગઢ જે ઊભો કિનારે ભવ્ય પુરાણો રે
 રચી વ્યૂહ ધુરજનો ભારે મેઘ જેવો જાણ્યો રે, ૬

* ‘અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સારું રે’—એ ચાલ.

ઊભો ગમ્ભીર મૂર્તિ ધારી ધરે ધ્યાન ધીરું રે,
 ત્હેની અચળ છાંયે શાન્ત વારિ ધરેછે ગભીરું રે. ૭
 એમ હું પણ આ સંસારકોલાહલમાં રે
 દીસું ગૂંથાયો અતિશ અસાર માયાવમળમાં રે, ૮
 તેહ ક્ષણ પણ મૂર્તિ નિહાળું અનન્તત્વકેરી રે,
 અને અન્તર છાંયા ધારું ઊંડી લાવઘેરી રે. ૯

પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.

સ્થવંગમ.

ધુમ્મસ ગાહું આમ છવાયું ચોગમે,
 વ્યોમસરોવરવૃક્ષતાણું જીવન દમે;
 અન્તર કંઈ ગુંગળાય લરાયું ધૂમથી,
 ઊંડો નિરાશાનદી અહિં આ ધૂમતી. ૧
 ને ને ! એકાએક ધુમસપટ આ ખશી,
 આનન્દછાંયે આજ ઊભી ને ! શી હુશી !
 સૂર્ય સ્પર્શી પીંછો કનકની જેટલે,
 આલેખાઈ મીઠો છાંયે અહિં તેટલે. ૨
 ભૂરું હસતું વ્યોમ, સરોવર નિર્મળું,
 ને ઊંચું તરુવૃન્દ, અને નલવાદળું,—
 સર્વેકેરી રેખ ઝાંણી ઝાંણી આંકતો
 એક પછી કંઈ એક રવિ ને ! આંખતો. ૩

હા ! મુજહુદયે શોકધુમસ વ્યાપે જ્યહાં,
 ને થાયે સહુ લુપ્ત મનોહર ભાવના,
 તે વેળા, મુજં બહાલિ ! તવ સ્મિત સ્પર્શતાં
 છેદાએ એ ધુમસ, અને પછિ હર્ષ ત્યહાં ૪

આલેખે બહુરૂપ સુરેણિત કંઈ છળિ;—
 હેવી રચના આજ નયન આગે ઊભી.

સંશયધુમ્મસ રેલોં હૃદયને કંઈ દમે,
 ને પછિ એકાએક ઝળકતું કેાં સમે ૫

જ્ઞાનકિરણ દે ફેંડોં ધુમસનું પૂર એ,
 ને દીસે પછિ દિવ્ય કિનારા દૂર જે,
 ને ત્યહાં પ્રિયજન રમે છળિ તહેની દોંસે;—
 રચના હેવી આજ નંયન આગે હસે. ૬

આ જગધુમ્મસ વિશે હૃદય કદિ ડૂબતાં,
 ને સહસા કંઈ દિવ્ય ભાવના ઊગતાં,
 ધુમ્મસ જાએ ઊડી, કવિતછળિ ઊઘડે;—
 હેવી આજે મૂર્તિ ઊભી મુજ આગળે. ૭

સાગરકિનારાનું સત્ત્વ.

ઉપોર.

આ ગમ્ભીર કાળી સાંઝ
ધારે મૌન કારમું આજ;
ઊંઠો સિન્ધુરવ પણ શાન્ત
ખનિયો જોઈ ઊંડું ધ્વાન્ત.

૧

હેવા શ્યામસાગરકંઠે
ઊભો હું કંઈ સોતકંઠે,
જોતો શ્યામ જળની માંદા
તટપર્વતતણી ધનંધાય.

૨

હેવા શ્યામ જળપર ઘેરું
પડિયું શુકતારાકેરું
કારમું તેજ કાંઈ વિશાળ;
હેને નિરખો રહો ગિરિમાળ.

૩

કરતું શ્યામ જળને શ્વેત
એ તારાનું ઊજળું તેજ;
કરતું તેજને કંઈ શ્યામ
જળ એ તિમિરવૈર્યુ આમ.

૪

સાગરતટ ખુણે ગિરિ હેઠ
ઝબુકે વળી એકાએક
થાએ લુપ્ત જો ! પળમાંહિં
ભડકા ભૂતડાંના કાંઈ.

૫

અવુંદુપ્પ સહસા કોણ આ દેખું સત્ત્વ કારમું આ પળે ?
 તારાતેજપટે અંખા સિન્ધુમાંહિં થાં નીકળે. ૬
 નીકળી અન્તરિક્ષે જો ! ઊંભું સત્ત્વ મહાન એ,
 તેજસ્વી શીર્ષ છે જો'નું સ્પર્શ્યું વ્યોમકમાનને. ૭
 પસારી પાંખ એ મહોટી શ્યામળી સત્ત્વ એ ઊંભું;
 દીસતું અંખું એ, તો એ શબ્દ હેના પૂરા સુણું. ૮

વસન્તતિલકા. “આ સિન્ધુમાં ધર્શો જતો! ગિરિ આ મહાન
 અર્ધાન્ધકારમહિં છાંય પસારો શ્યામ
 આ એક તારકનું તેજ વિલોપો નાંખે
 જે શ્યામ. સિન્ધુપટમાં કંઈ મન્દ અંખે; ૯
 એ આ નિગૂઢ સ્થળની અધિદેવતા હું
 ઊંડું રહસ્ય કથવા તુજને હું આણું;
 આ સ્થાનમાં પૂરી મૂંઝાં કંઈ તત્ત્વ ગૂઢાં;
 દીસે ન એ મનુજને જળમાંહિં બૂઝ્યાં:— ૧૦
 દુઃસ્વપ્નદર્શનથકી ધડકંતો છાતી
 દાખે, અને ભુજવડે પતિકંઠ સ્થાતી,
 હેવી પ્રિયા મધુરોત્તો ભુજઅન્ધ તોડી
 સૂતો રણે રમણ મૌન અલેખ જોડી; ૧૧
 ના જાણતી પતિદંશાં લલના લગારે,
 અંધારભાર દમતો હૃદયે જ ધારે,
 ને માંહિ આશ અમકે કંઈ અંખો, અંખે
 લેને ઊંડું તિમિર કંઈ વિલોપો નાંખે; ૧૨

તો એ સુદૂર ઝળઝી વળી જ્યોતિ આધી
જોતી રહે જ લલના નયનો વિકાસી;—

એ સુન્દરીહૃદયની કંઈ આશ ઝાંખી

આ સ્થાનમાં જળ વિશે ઊંડો પૂરો રાખી. ૧૩

સૂતો પતિ પ્રજાળ આધિ અસાધ્ય માંહિ

તહેને નિરીખતો રહી અનિમેષ કાંઈ,

સેવાપરા યુવતિને હૃદયે ઉઘાળા.

ઊઠ્યા દ્યાર્વો દઈ રોતો ન રોતો બાળા; ૧૪

હેના ઊંડા હૃદયમાં ભય-આશકેરું

થાતું મહાતુમુલ જે ન દોસે ગભીરું;—

એ સુન્દરીહૃદયની કંઈ રયામ આંશ

ઊંડે જળે કરી રહ્યો અહિં ગૂઢ વાસ. ૧૫

હાવાં અનેક અહિં તત્ત્વ રહ્યાં લપાઈ,

પ્રેલક્ષ તે કરતું સત્ત્વ વસું હું આંહિં;

ચંદ્રા અને રવિ ચઢે ગંગને જ જહારે,

આ સ્થાન છોડી ગળી જાઉં શીઘ્ર ત્હારે. — ૧૬

સાંરઠા. વહી વેણુ આ પેર સત્ત્વ વિરમ્યું એ બોલતાં;

પ્રાચીમાં એ વેણ ચંદ્રતેજ કંઈ ચળકિયું; ૧૭

ને જો ! થઈ આરૂઢ સહસા શશિરશ્મિ પડે

સત્ત્વ સરો ગયું ગૂઢ ચંદ્રાભિન્નમાં જઈ શમ્યું. ૧૮

જળધોધ.

વસન્તસિલકા. લીલી હસંતો રૂડો આ વનભૂમિમાંહિ

ગંભીર શો ધ્રુવતો જળધોધ આંહિ !

ધારે મનોહર કંઈ મૃદુ ફેનહાસ;

તો એ દોંસે કંઈ ઊંડો ધરતો નિસાસ. ૧

થોભે જરાક સુણવા નિજ ઘોષ ઘેરો;

પાછો કરે દ્વિગુણ તે ધ્વનિને અનેરો.

ને વાગતાં હૃદય આ સ્વ એ ગંભીરો,

ઊંડો પ્રતિધ્વનિ થતો કંઈ શોકધીરો. ૨

આંધોધ ને હૃદય આ સમભાવ કૂંડેવાં !

એનાં ગૂંથ્યાં નિકટ જીવનતત્ત્વ જેવાં;

સંસારના અનુભવો સુખદુઃખકેરા

અંને વિશે વશોં રહ્યા કંઈ રમ્યઘેરાં. ૩

નિર્દોષ બાળકોં ફરી પડોં પાપજાળે;

ને જાગતાં જ અનુતાપજ આંસુ ઢાળે;

હેનાં નિગૂઢ રુદનોતર્ણો છાય ઊંડી

આ ઘોરનાદોં જળધોધ વિશે જ ખૂડી. ૪

આનન્દવાડોં રમતાં હુશોં પ્રેમોંજેડાં;

ઈર્ષ્યાકટારોં થકોં તે સહસા જ તોડ્યાં;

તે પ્રેમોંનાં હૃદયનાં કંઈ શોકગાન.

ઊંડાં સૂતાં જ જળધોધ વિશે મહાન. ૫

આશાતણાં મૃગજળો પૂંઠ દોડો દોડી,
 આ મર્ત્યજીવનનો ભૂમિ વિલોડો કોરી,
 આનન્દસિન્ધુ કંઈ ભાવિતણો નિહાળે;
 ને માનવી-હૃદય અશ્રુ-અમોલું ઢાળે; ૬
 એ અશ્રુકેરું દોસતું પ્રતિબિમ્બ ગુપ્ત
 ગમ્ભીરનાદો જળધોધ વિશે સુપુત્ર;—
 હેવા સુપુત્ર કંઈ ભેદ અનેક ધારી
 વેરું જ ગાય અહિં આ જળધોધવારિ. ૭
 હેવા સુપુત્ર સ્વર ધારતો કાંઈ ઝીણા
 અદ્ભુત આ હૃદયકેરો સુવાદ્ય વીણા;
 વીણાતણા પ્રબલ તન્તુશું ધોધકેરો
 જેવેળ નાદ સહસા અથડાય વેરો, ૮
 તે વેળ થાય સમભાવળે પ્રબુદ્ધ
 સર્વે સુપુત્ર સ્વર વેગથડી વિશુદ્ધ;
 ને વર્તમાન વર્ણો ભાવિતણા ગમ્ભીર
 થાએ અલૌકિક ઊંડા ધ્વનિ કાંઈ ધીરા. ૯
 ત્યહારે તું ગાન કંઈ શોકભરેલ ગાતો,
 રૂહેજે ભલે જ, જળધોધ ! ન મૂક થાતો;
 ગમ્ભીર આ હૃદયવાદ્ય ભલે જગાવે,
 આ વાદ્યને કરુણગાન વિશેષ ભાવે. ૧૦

સિન્ધુઘોષને સંબોધન.

*ગરબી. આ સવ્ય ઘોષ અતિગૂઢ, પડતાં જે શ્રવણે,
 કંઈ ભૂતભાવિના ધ્વનિ ઊંડા હૃદયે ગગણે, ૧
 એ ઘોષ ગભીરો સિન્ધુ-ઊંડાણુ વિશે જનમી
 કંઈ અનન્તતાના પૂર વિશે રહેતો જ રમી; ૨
 એ ઘોષ ફરીથી આજ મળ્યો જ અનેક દિને,
 ને મુજ હૃદયું સહસા જ વિકસી કંઈ શાન્ત બને; ૩
 જે'વું આ સિન્ધુનું પૂર નદીમુખમાં પસરે,
 ને ખાડી ખાડી ઊંડી બધે પેશી જ ફરે, ૪
 તહેવું મુજ રગરગ પૂર શાન્ત આનન્દતાણું
 ફરી વળિયું સુણી આ ઘોષ;—અને પછી હું ગગણું. ૫

*રાગ મહાક. અતિ ગૂઢ ઊંડા ઊંડા ઘોષ ઓ !

તહારો ઊંડો ઊંડો શો પ્રભાવ !

રેડે હૃદયનાં ઊંડાં મૂળમાં

કાંઈ ઊંડા ઊંડા દિવ્ય ભાવ. ૬

સ્થાવર જંગમ વિશ્વ આ સહુ સુવે અંધારી રાત,

તેહ વેળા તારાગણને સુણાવે તહારું ગાન ગંભીરું અગાધ રે,

ઊંડા ગૂઢ ઊંડા ઓ ઘોષ ! ૭

* 'ઇતિહાસનો આરશો સાહો મહે જોયું માંહિ'—એ ચાલ.

† 'મહારી જૂમાં તહારે ઓઢણે મેવાડોરે મલીર'—એ ચાલ.

ચક્રિત બની રહી તારલા એ સુણી રહે એકતાન;
અનન્તતાનાં ઊંડાં સ્વપ્નાં વિશે તારાગણને ધુમાવે તુજ ગાનરે,
ઊંડા દિવ્ય ઊંડા ઓ ઘોષ ! ૮

કલહ, કપટ, દ્રેષ, કૂરતા,—હેવા કર્કશ નાદ અનેક,
એ સહુ તુજ ઘેરા ગાન વિશે કંઈ જાય ડૂબી એકાએકરે,
ઊંડા અદ્ભુત ઓ ઊંડા ઘોષ ! ૯

તત્ત્વ ઊંડું કંઈ સોઘતા મ્હોટા કવિવર ગાએ ગાન,
તે ગાન તુજ લવ્ય ગીતધ્વનિનો નવ અંશ બને અણુમાનરે,
ઊંડા હૃદયમયન ઓ ઘોષ ! ૧૦

તોય હૃદય મુજ ઘેલું બની કંઈ મારે ઊંચી ઊંચી ક્ષણ;
મર્ત્ય પામર કેમ પામી સકે તહારી શક્તિ ઊંડી ને વિશાળરે,
ઊંડા દિવ્ય ઊંડા ઓ ઘોષ ! ૧૧

મર્ત્યજીવનમાંહિં વ્યાપી રહી દુષ્ટભાવતાણી વિષરેલ,
તુજ બળે ટાળી જાય ખરી, તે હું ટાળી સકું શી પેરરે ?
ઊંડા દિવ્યપ્રભાવ ઓ ઘોષ ! ૧૨

સોય યાચું દીનભાવથી હું, રાખી ઊંચી ઊંચી આશ,—
એકજ અંશ તુજ શક્તિતણા આપ્ય, મુજને ન કર્યું તું નિરાશરે,
ઓ તું ઊંડા ઊંડા લવ્ય ઘોષ ! ૧૩

તિમિરનું ગાન.

વસન્તતિલકા. ગરભીર આ રજનિના કુહરે નિહાળું,
 તારાગણે તિમિર સુદ્રિત જ્યહાં વિશાળું
 ઊંડું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન.
 ગાંધ સુણાવતું મહને, સુણું ધારીં ધ્યાન. ૧
 ને મન્દ નિર્ગલ કવિત્વસ્વરો જ મહારા,
 તેમાંહિં એ ગહનગાનસ્વરો વિશાળા
 હું રેડવા મથું જ યદ્યપિ પૂર્ણભાવે,
 એ ભવ્ય ગાનતણીં છાય જ અદ્ય આવે. ૨
 નાચે ભુતાવળસમા પ્રતિબિમ્બતારા,
 તે નૃત્યને ધ્વનિ દઈ હૃદયે જનારા,
 સિન્ધુ પુરાણ ગજવે કંઈ ઉચ્ચ ગાન,
 ને ભૂતભાવિતાણું દર્શન દે મહાન; ૩
 એ સિન્ધુગાન સઘળું ડૂળીં જાય ઊંડું,
 જે વેળ આ તિમિરગાન જ થાય ગૂઢું.
 ઝંઝાનિલોં અચલશૈલ હલાર્વો દેતા
 ઉન્નતગાન ગગને જ ગળેવો રહેતા; ૪
 ને વજ્રનાદ કરીં મેઘ ધ્વનિ મચાવે;
 ગાદાં અરણ્યતરુ ગાન ઊંડું ગજવે;—
 એ સર્વ ગાન લય પામીં જઈ વિરામે,
 જે વેળ આ તિમિરગાન જ પૂર્ણ જામે. ૫

એ ગાનના સ્વર અન્યા વિવિધસ્વરૂપે,
 જે'નું નિદાન રહ્યું છે હજી અન્ધકૂપે:—
 લક્ષ્મી-પ્રેમિ-હૃદયે ઉછળે ઉછાળા
 તહેના અન્યાં તિમિરગાનસ્વરો જ ગાતા. ૬

માતાપિતા વિણ થયાં શિશુ જે અનાથ,
 ઠેશે ચંદ્યાં જગતની જનમ્યાં નિ સાથ,
 એ બાળનાં તદ્દયનિઃશ્વસિતો જ ઊંડાં,
 તહેના અન્યા તિમિરગાનસ્વરો જ ગૂઢા. ૭

કો દુષ્ટના વિષવિલોભનમાં ફસાતી
 નિર્દોષ બાળવિધવા ઝટ ચેતી જતી,
 ને જગતાં હૃદયમાં ધબકાર થાતા,
 તહેના સ્વરો તિમિરગાન વિશે ગવાતા. ૮

અંજાતતાકુહરમાંહિં થયા વિલીન
 જૂનાં અસંખ્ય જનવંશ, વળી નવીન
 ઊઠ્યા, ડૂબ્યા, સહુ જ તેતાણું ઘોર નૃત્ય
 બમી રહે, તિમિરગાન થતાં પ્રભુદ્. ૯

ઊંચું ચઢે તિમિરગાન જ ભવ્ય રૂપે
 તે વેળ આત્મ મુજ તેમહિં પૂર્ણે રૂપે,
 રૂપી સુણે કંઈ અવર્ણ્ય ધ્વાનિ ગભીર,
 જે શબ્દમાં કંઈક આમ ધરે શરીર:— ૧૦

“બ્રહ્માંડગોળ ચળકંત અસંખ્ય કાંઈ
 જિંયા ઉછાળતો જ, ફેંકતો શન્યમાંહિ,
 હુંવી કરે રમત દેવો અનન્તતા જે,
 તહેના ધ્વનિ મુજ શરીર ધરી જ ગાજે. ૧૧
 એ દેવો ગર્વ ધરો મર્ત્ય ભણી જ બોલે;—
 ‘તું કીટ માનવ ! ખરે આણુકેરો તોલે !’
 ને તોય એ પરમતત્ત્વમહાન આગે
 દેવી ખરે શિશુસમાન જ નહાનો લાગે.” ૧૨.

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.

મન્દા-
કાન્તી. જો ! જો ! પેલો ધુધુધુધુધૂ નાદ ગમ્ભીર બોલે,
 ઊંડો પેસે મુંજ હૃદય, ને શાન્તિનું નીર ડાલે;
 ને થાયે ત્યહાં પ્રતિરવ કંઈ ઊપની ઊર્મિમાળા;
 ક્યહાંથી પામ્યો અતિગહન આ શક્તિ એ સિન્ધુ કાળા ! ૧
 અનુદ્યુષ. ઊંડા એ નાદના અર્થો ઉકેલી ના સકું કંઈ;
 છાયા માત્ર દોસે ઝાંખી, સ્પર્શતાં તે ઊડી ગઈ. ૨
 સ્વપ્નસંસ્કાર એ સર્વે વાંકા ચૂંકા ગૂંથી રમું;
 હૃદયોર્મિતણા ઊન્દુ ઉછાળું સ્વદય એમ હું. ૩
 ઉપભતિ-
વસન્તતિલકા. ધરા-ઉછંગે, લવો મન્દ વાણી,
 મનુષ્ય જાગ્યો નવજન્મ પામી,
 તે કાળ પૂર્વે પણ નાદ આ તો
 ગાજી રહ્યો ગહન ગાન અનાદિ ગાતો. ૪

ધરા વિશે માનવકેરો વાણી
 વિલુપ્ત થાશે સ્થિર મૌન પામી,
 રહેની પછી એ ગુરુ નાંદ આ તો
 જો ! ગાજશે ગહન ગાન અનન્ત ગાતો. ૫
 તથાપિ સિન્ધુ જનમ્યાનિ ખેલાં,
 અને લયે સિન્ધુ વિલુપ્ત થાતાં,
 ગાજ્યો હતો ને વર્ણો ગાજશે જો !
 સિન્ધુ સનાતન તણો ધન નાદ થીજો. ૬

*ગરબી. ઓ ગિરિકોકિલ તું !

શું અદ્ભુત રેલે ગાન ઓ ગિરિકોકિલ ! તું,
 તુજ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન પામું ન કેા દિન હું. ૭

મેઘશિખર છૂપ્યો ચંદ્ર વરસે સ્મિત-અમોઘાર અનન્ત રે,
 ને ગિરિ, તરુ, જળ મત્ત જ ધૂમે,—હેવું ગાન રેલંત
 ઓ ગિરિકોકિલ ! તું. ૮

લતામાધવી-ઉછંગ ઉછળી કળી રમે લાલજન રે,
 સુગન્ધ ને સ્મિત યોગમ વેરે,—હેવો મધુરરવધાર
 ઝરે ગિરિકોકિલ ! તું. ૯

*‘અલખેલોરે અખે માત જોવાને જાયે’—એ ચાલ.

ટિટ્ઠુ ટિટ્ઠુ ગાન કુંડાળે ભમતું નભમોઝાર રે;

ગિરિશૃંગોમાં ધ્વનિ મધુરો દઈ રમ્ય રજતરણુકાર

કરે ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૦

મધ્યરજનિ ચાંદનીમાં ચળકે, સાગવને શુંચવાંચું રે

ધ્રુમસ રુપેરી, તેપર તરતું ગાન ચમકતું આબ્યું

જે ! ગિરિકોકિલનું. ૧૧

પ્રિયસહચરોને શું તું સોધે ગાન ગાઈ વનવનમાં રે ?

તેથકો શું કંઈ મધુર ગાનને રંગે ભાવકરુણમાં

ઓ ગિરિકોકિલ ! તું ? ૧૨

અવિરતમધુરા ગાનતાણી તુજ કવિતા કદિ ન સુકાય રે,

એ અદ્ભુત ગુણ કચ્છાંચો સાંપડયો ?—મધુરજ મધુરજ ગાય

ઓ ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૩

માનવજીવનના સુર ઊંડા, પ્રકુલને વળો ઘેરા રે,

તે સર્વેનાં રહસ્ય સાચાં વાંચો સકે જ અનેરાં

તે ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૪

નતનઘનરંગે રંગીલી સન્ધ્યા લટકે આવે રે,

મધુર અનિલ-ઉચ્છ્વાસથી કરતી અધરસ્પર્શો ભાવે

ઊંચા ગિરિવરને; ૧૫

તોય અંડગ ગિરિ સમાધિ ન તજે, તે ગિરિપંથુ દ્રવધારે રે,

જેહ વેળ સુરસુન્દરો સન્ધ્યા લલિત સુરો લલકારે

ઓ ગિરિકોકિલના. ૧૬

(૧૫૫)

ગૂઢ શક્તિ ને ગૂઢ અર્થ તુજ કળી સકું શી પેર રે ?
મૂઢ બને ગિરિવર જ્યહાં પીતાં અવિરત અમોરસસેર
તુજ ગિરિકોકિલ ઓ ! ૧૭

*રાગ મહાડ. ભૂરા ઓમ વિશે ગિરિરાજ ઓ !

છાના લેખ લખે શા આજ ?

મેઘમાળ તુજ કંઠ વળગતી

તહેને ન જોતો લગાર ;

ઊંચા ઊંચા ભૂરા ઓમ વિશે તું

લેખ લખે શા હજાર રે ?

છાના લેખ લખે શા હજાર ? ૧૮

આવી પડંતી ઉછંગમાં રે

કાંઈ હસતી ધુમસની હાર,

પ્રતિહાસ તહેને ન દેતો તું તો ઊંડા

મૌનતણા ધરો ભાર રે

છાના લેખ લખે શા અપાર ? ૧૯

નાદ સનાતન સિન્ધુતણા રેડી.

રેડી હૃદયમોઝાર,

ઘોળી ઘોળી ગાન અંતરમાં રચ્યું

તહેનો કરે ઉઠગાર રે

છાના લેખ લખી ગિરિરાજ. ૨૦

શ્યામ રજનિ નિજ અંગુલી નચવે

વ્યોમપટે જે વાર,

તારકમય ગાનચમકો એ રહે, તો એ

વાંચો સકું ન લગાર રે

ગંડા લેખ લખ્યા ગિરિરાજ. ૨૧

ગૂઢ અર્થ તમહૃદયતણા પછી..

કેમ ઉકેલું હું બાળ ?

દીન બની લાહું આનન્દ ગંડો,

ગંડો માનું ઉપકાર રે,

સિન્ધુ ! કોકિલ ! ને ગિરિરાજ ! ૨૨

અવસાન.

દ્રુતવિલમ્બિત.

તહૃદયકુંજ વિશે વર્ષો કૂજતો

કલ અલૌકિક કોકિલ કે સુણ્યો;

૨૪ મનોરમ એ મન રચતો

વહો રહે દ્વનિ કુંજ વિશે ઝાંણો.

(૧૫૭)

મનુજ જીવનનાં મનનાં વળી :

કંઈ રહસ્ય ઊંડાં ઝળકાવતું

અનુપ ગાન હું એ ન સકું કળી,

તદપિ એ મુજને મન લાવતું.

૨

વિમલ કેાકિલગાન તણા ધ્વનિ

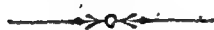
સ્મરણમાં લમતા ઝડપ્યા કંઈ,

કવિતરૂપ રહ્યા ઝટ તે યની;

રસિક ! તે તુજને અરધ્યા અહિં.

૩

ટીકા.

મંગળાચરણ—પૃ. ૧. શ્લોક ૨. ચરણ.—

વિપ્રલંભી—(૦ • સિતી)=ઠગનારી. વિષયમોહની=વિષયસુખની
લાલચ આપનારી મોહક શક્તિ, મૂઢ બનાવનારી માયા.

તાત્પર્ય—દ્વિયધામ જવાને રસ્તે જતાં વચમાં મોહની આવીને
મધુ જેવા સ્વરથી, હાથમાં વિષ ધરીને, લલચાવીને આડે રસ્તે
દોરવાને મથે, તે કાણે, હે દયાના નિધિ! તું હમારો હાથ પકડી
(સહાય થઈ) એ મધુરગાન કરતી મોહનીએ ધરેલી સુરા (મધ)
પરિહરવા (પાછી ઠેલવાને). હૃદયમાં બળ આપજે.

પૃ. ૨. શ્લો. ૩. ચરણ ૪. તમને=અંધકારને. સદયમને=સદય
(દયાયુક્ત) મનથી.

અસાતત્ત્વદયશોભ—પૃ. ૨. શ્લોક ૩. ચરણ ૧. શિલાપ્રબંધે—
પથથરના ચણેલા બંધ ઉપર. ફેનિલ=ફીણવાળું.

વાદસમૂહ—Band નું વાળું; વાળનું band.

શ્લો. ૪. ચરણ. ૧. બે ગાન—એક પ્રકૃતિનું રચેલું, —નદીનું ગાન;
બીજું મનુજ (માણસ) નું રચેલું, —વાળનું.

શ્લો. ૪-૫-૬. કલ્પના હાવી છે;—ગાન વસ્તુતઃ એક જ સ્વર-
માધુર્યનું પરિણામ છે. તેથી નદીનું ગાન અને વાળનું ગાન મૂળ એક જ
કુળમાં બેસેલાં; અને ઘણું ફરી બંને દૂર દૂર વશેલાં. અહિં જ માત્ર
નદીકિનારે બાગમાં વાળું વાગતું હવું તેથી અકસ્માત ઘણે કાળે બંને
ગાનબંધુ એકઠાં થયાં, અને તેથી પૂર્વનો સંબંધ (એક કુળમાંનો)
સાંભર્યાથી અને એકબીજાને આળખીને જાણે આનંદથી બંને ભેટશે.

પૃ. ૩. શ્લો. ૬. ચરણ ૪. ઠરણભારભરેલ=શોકરસના ભારથી
ભરેલો.

શ્લો. ૮. ચરણ ૪. નાણે = ન આણે.

અકાલમરણ.—એક મિત્રની મુઘ્ધા પત્નીના મરણે આ કાવ્ય પ્રેર્યું છે.

પૃ. ૪. શ્લો. ૧. ઉત્તરાર્ધ. ‘શશિકેરો પ્રકાશો લગાર કળા નયમ ઓજતણી’ એ રા. લીમરાવે ગાયકવાડની રાણીના મરણવિશે કરેલી ગરબીમાંની પંક્તિમાંની કલ્પના આ કલ્પનાથી કાંઈક ભિન્ન અને કાંઈક મળતી છે. પણ હેમનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું તે પહેલાં, એટલે આ કાવ્ય મહે રચ્યું તે પહેલાં, હેમનું કાવ્ય મહારા જોવામાં નહોતું આવ્યું.

શ્લો. ૪. ચરણ ૧. સ્નેહકૃતુકમોદ-એ ત્રણે ભાવનું મિશ્રણ અંગ્રેજીમાં admiration એ એક શબ્દથી યથાર્થ બતાવાય છે.

પૃ. ૪. શ્લો. ૫. ચરણ ૨. જવનિકા = પડદો.

પૃ. ૫. શ્લો. ૬. ચરણ ૪. ઝળકી = ઝળકાવી.

,, શ્લો. ૭. ચરણ ૧. ઝળકી-(અહિં અકર્મક છે) = પ્રકાશ પામી.

,, શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. દિવ્યજનસાથ.—નીચે ઉદ્દિષ્ટ કરેલાં તારાકણી, માધવી, ઉષા, ચંદા એ સર્વ દિવ્યજનોનું ટોળું.

પૃ. ૭. શ્લો. ૧૬. ચરણ ૪. શોકમોદ-શોક અને આનન્દ, અને સંમિશ્ર.

વથા અન્વેષણ—પૃ. ૧૧. શ્લો. ૨. ચરણ ૪. ખેલવે = રમાડે.

ફૂંટી પડેલી બાળવિધવા.—

કોઇ દુષ્ટે ફોસલાવી લગ્નનું વચન આપી લાલ લઈને પંખી તજ દીવેલી બાળવિધવા ફૂળી મરી આપઘાત કરવાને અંધારી રાત્રે નદી-કિનારે ભેલેલી છે. આમ કાવ્યનો આરંભ છે. આપઘાતમાંથી રોકવામાટે કોઇ અદૃશ્ય દિવ્યવાણી હેને ઉપદેશ કરે છે (શ્લો. ૯, ૧૩, ૨૦-૨૨, અને ૨૫ નું પ્રથમ ચરણ—એ દિવ્યવાણીનાં ઉપદેશ વચન છે). છતાં હેનો દઢનિશ્ચય ફરતો નથી અને અન્તે નદીમાં પડતું મૂકે છે.

પ્રથમ પાંચ શ્લોક, શ્લો. ૧૪ મો, ૨૫ માનોં ચરણ ૨,૩,૪, અને શ્લો. ૨૬ મો એ કવિનાં વચન છે.

પૃ. ૧૩ શ્લો. ૧. ચરણ ૧. ધર્ધર—ધુધુધુધુ એમ ઘોઘરો; રવ=અવાજ.
ચરણ ૨. આપઘાત થવાનો છે એ કરુણ અને ભયાનક બનાવની અગાઉથી જ ભણે ખબર હોય એમ નદી અંધારાની સાથે કંઈ (અગમ્ય, અજ્ઞેય) ઊંડી (ગમ્ભીર, છાની) વાતો કરે છે.

શ્લો. ૨. પૃ. ૧૩-૧૪.—‘કરે છે,’ ‘કરે છે,’ અને ‘ભણે’ એ ત્રણ ક્રિયાનો કર્તા ‘સમીરણ’ (=પવન) છે.

પૃ. ૧૪. શ્લો. ૨, ૩.—નદીની અન્ધકાર સાથેની ઊંડી વાતની પેઠે જ પવનનું ઘોર ગાન, તમરાંનો નાદ, ધ્રુવડોનો ધ્રુવવાટ, અને દેડકાંનો અવાજ, તે સર્વ ભાવિ (આત્મઘાતરૂપ કરુણ બનાવ) ના પૂર્વધ્વનિ છે; ભલે ભાવિ ભણનારના જ ધ્વનિ છે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧ તમતમે=તમ તમ તમ અવાજ કરે છે.

ચરણ ૨. અશંક=ભય વિના. (રાત્રીનો વખત તેથી).

શ્લો. ૪. ચરણ ૧. અંધારું નયનમાં (આંખમાં, —જોનારાની આંખમાં) કાળું કાળળ આંજે છે. અર્થાત્ એટલું બધું ગાઠું અંધારું છે.

ચરણ ૩. ‘નિહાળે’ નો કર્તા ‘તું’ (૪ થા ચરણમાંનો) છે.

શ્લો. ૫. ચરણ ૧. સરિતા (નદી) પોતાના તરંગશિખરે (મોલની ટાચો ઉપર) તારા (તારાઓને—પ્રતિબિમ્બ પડેલાં તહેને) નચાવે છે.

શ્લો. ૨. ચરણ ૪માં તથા શ્લો. ૫. ચરણ ૨માં વર્ણવેલી સ્થિતિ એ સ્ત્રીની અગમ્ય વ્યગ્રતા અથવા એકાગ્રતા બતાવવા માટે જ છે. પવનનું ગાન એ કાંઈ સાંભળવા માટે સાંભળતી નથી; તેમ જ નદી-જળમાંના પ્રતિબિમ્બ તારા એ કાંઈ ખરેખરી ગણતી નથી.

પૃ. ૧૫. શ્લો. ૧૦—૧૨. અહિં એ વિધવા અદશ્યવાણીના ઉપ-દેશના જવાબમાં કાંઈક બોલે છે, છતાં સ્વગત જ, સ્વતઃ ઉત્પન્ન થયેલા

ભાવજ, પ્રકાશ કરેછે. એ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ અદૃશ્યવાણીનાં વચન પછીનાં વિધવાનાં વચનમાં જોઈ લેવું.

શ્લોક ૧૧. ચરણ ૧-૩.—ઇતર(ખીજ)ના-અર્થાત્, મહને ફસાવનાર પુરુષના—હાથે લીંપાયલો કાજળ (પાપરૂપ કલંક). હૃદયે વળગેલો ધારણ કરતી હું એ કાજળને નદીના ઊંડા પાણીમાં ઘોઈ નાંખું (આત્મઘાત કરીને).

શ્લોક ૧૨. પૂર્વોર્ધ—જીવીને આગળ જે ભવિષ્ય છે તે કરતાં ડૂબી મરી આપઘાતથી થનારું ભાવિ આછું દુઃખકારક છે—આમ ખોટી દલીલ અન્ધકારથી ઘેરાયલા હૃદયવાળી ખોલેછે.

ઉત્તરાર્ધ—ખીજ દલીલ એ આપેછે કે—ભૂત (અત્યાર પહેલાંની દશા) અને વર્તમાન (હાલની દશા) બંને મહારી દશા ભયંકર છે તો પછી ભાવિ દશાથી શું કામ ડરું ?

પૃ. ૧૬. શ્લોક ૧૩. આ શ્લોક ખીજ (દમાવગેરેની) માફકનાં ટાંપપમાં જોઈતો હતો;—છાપનારની ચૂક છે. અદૃશ્યવાણીનું વચન છે માટે હેવાં ટાંપપ રાખવાં જોઈયે.

ચરણ ૧. નદી ખરેખરા રુધિરથી નહિ, પણ જે આપઘાત કરે તો પાપપરિણામરૂપ રુધિરથી, ભરેલી કહેવાનો હેતુ છે.

ચરણ ૪. અટ્ટહાસ=ખડખડાટ હસવું.

પાપ (મૂર્તિમાન પાપ જ) તહને,—તહારા આ આપઘાતના મૂર્ખાઈભરેલા વિચારને—જોઈને ખડખડ હસવું રહ્યું છે. તું જાણેછે કે આમ ડૂબી મર્યાથી તહને—તહારા આત્માને—લાગેલું કલંક ઘોઈ નંખાશે. પરંતુ એથી તો વળી આત્મઘાત (અને આગળ ઉપર જણાશે તેમ ગર્ભસ્થ બાળકના પરંપરાએ ખૂન)નું પાપ વધશે. તેથી જ કરીને પાપ તહારી મૂર્ખતાયુક્ત દલીલને અને વૃત્તિને હશી કાઢેછે.

આ ચરણમાંની કલ્પનાનું અજ્ઞાત ખીજ Tennyson (ટેનિસન) ના Forlorn નામના કાવ્યની નીચેની કડીમાં કાંઈક છે:—

Catherine, Catherine, in the night
 What is this you're dreaming?
 There is laughter down in Hell
 At your simple scheming.....
 In the night, in the night,
 When the ghosts are fleeting.

મૂળમાં આ—ફરી પડેલી બાળવિધવા વિશેના—કાવ્યની પ્રથમ સ્કુરણ એ Forlorn કાવ્ય વાંચ્યા પછી જ પણ સ્વતન્ત્ર રીતે થયેલી છે.

શ્લો. ૧૪. આ શ્લોકમાં કાવ્યના આરમ્ભમાંનું જ વર્ણન ફરી અણિલું બે અર્થ સારે છે. એક તો આ ચિત્રની મધ્યમૂર્તિરૂપ વિધવાની આસપાસનાં ઉપાડ્ગ (તમરાં, ધુવડ, દેડકાં, પવન હેના નાદ) ફરીથી વાચકની નજર આગળ આણીને એક જાલની શૃંખલા દેઢ બાંધવી; ક્ષણવાર ઉપાડ્ગ તરફ નજર ફેંકાવીને. અને બીજું પાપના અટ્ટહાસનું ઇન્દ્રિયગમ્ય પૂર્વરૂપ ધ્વનિદ્વારા (બજ્ય તરીકે) બતાવવું. તમરાં વગેરેનો નાદ તે જ પાપનો અટ્ટહાસ છે એમ સૂચવાય છે.

શ્લોક ૧૫ વગેરેમાં વિધવા પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં જ—જાણે અદૃશ્યવાણીનું (શ્લો. ૧૩ માનું) વચન સાંભળ્યું જ નથી એમ— પોતાનો ઇતિહાસ કહે છે. છતાં પોતાનું નિર્દોષત્વ અહિં ખરેખરું સ્થાપિત કરીને એ જ (શ્લોક ૧૩ માના) વચનનો આડકતરી રીતે ઉત્તર આપે છે.

શ્લોક ૧૫. પૂર્વાર્થ.—હેને ફસાવનારના કપટને ઉદ્દેશીને કહે છે.
 ચરણ ૪. તુજ—અર્થાત્, હેને ફસાવનાર પુરુષનું.

શ્લો. ૧૬. લગ્નનું વચન આખ્યાયી ફસાઈ તેથી નિષ્પાપ; પણ લગ્નની પવિત્ર મુદ્રા મળ્યા પહેલાં પતિવત્ આચરણ કરવા દેવા જેટલી લાલચને વશ થઈ તેટલે દરજ્જે પ્રાપ્ત. પણ બાકી નિર્દોષ જ

પોતે છે તેથી પોતાના નિષ્પાપત્વનો સાક્ષી સ્મરણતા, નિર્દોષ ભોળ-
પણાની વૃત્તિ, તે જ છે, બીજું કોણ હોય ? હેવા કપટમય અને ગુપ્ત
વૃત્તાન્તનો સાક્ષી અંતર્વૃત્તિ શિવાય કોણ ?

આ પાપ અને નિષ્પાપત્વના મિશ્રણને લીધે જ, આગળ જૂદે જૂદે
કેટલાં ‘નિર્દોષ દોષિત,’ ‘મલિન નિર્મલ’ એમ વિરોધાભાસિ
વિશેષણો આવ્યાં છે.

પૃ. ૧૭. શ્લો. ૧૮. ચરણ ૩. મનોહર રૂપ—પોતાને ફસાવનારના
સૌન્દર્ય (શારીરસૌન્દર્ય) ને વિશે કહે છે.

શ્લો. ૨૨. ચરણ ૨ જગલોકતણી.—‘ભીતિ’ એ અધ્યાહાર્ય છે.

ચરણ ૪. મહાનુકમ્પી=મહાદયાવાન.

પૃ. ૧૮. શ્લો. ૨૫. ચરણ ૩. બૂડી.—અંધારમાં બૂડી તે માત્ર
નદીના પાણીમાં અંધારામાં બૂડી એમ નહિ; પણ નદીમાં બૂડી તે
અંધારામાં હોવાને લીધે અન્ધકારના ઊંડાણમાં પણ ગુપ્ત થઈ; તેમ જ
આત્મઘાત અને ગર્ભસ્થ શિશુઘાતને લીધે આધ્યાત્મિક અન્ધકારમાં,
પરમાત્મવિમુખતાનાં નરકાન્ધકારમાં, પણ બૂડી.

ચરણ ૪. કેટલાક લોક આ પાપ રૂઢિને માથે ન મૂકતાં પુનર્લેશ
કરવાને ઉત્તેજન આપનારા સુધારાને માથે મૂકશે—એમ કરીને કે એ
સુધારો કરાવા માંડ્યો છે તેથી લગ્નની આશામાં પડીને વિધવા ફસાઈ.
પણ વાસ્તવિક જોતાં એ ભૂલ્યું છે. લગ્ન થઈ સકે છે તેથી નહિ, પણ
લગ્ન ન થવા દેનારી રૂઢિના બન્ધનને લીધે બાળવિધવાની વૃત્તિયો
અવશ રહેવાનો સંભવ વધ્યો; (સ્વાતન્ત્ર્ય હોય તો લગ્નની સહજ
સ્મરણતાને લીધે વૃત્તિને અકાલ ઉત્તેજન ન થાય; લગ્નસમાપ્તિ સૂઝી
ધૈર્ય રહી શકે જ.) તેમજ, પુનર્લેશ કરનારાં જોડાંનો ત્યાગ કરાવનારી
રૂઢિના ભયથી જ પુરુષે વિધવાને આખર તજી દીધી. એટલે ખરો
દોષ રૂઢિને માથે જ યથાર્થ રીતે નાંખ્યો છે.

શ્લો. ૨૬. અહિં વળી ચિત્રનાં ઉપાડ્ગ તરફ કટાક્ષ ફેંકાવીને સૂંખલાં-
બન્ધન દઢ કર્યું છે. તેમ જ, વિધવા બૂડી સુવા પછી આ શ્લોકમાં વર્ણ-

વેલા પ્રકાર તરફ સહજ લક્ષ્ય જઈને બનેલા 'કરુણ' ભયાનક બનાવનો એક જલ્પનો પડવા પડે છે. તેથી જ હવે નદીનું કદ્દવું, તારાનું તરંગ-માં ઊછળવું, પવનનો સુસવાટ અને વિશેષે કરી નદીની અન્ધકાર સાથેની વાત, તે પ્રથમના તે જ બનાવોથી ભિન્ન છે; આ કરુણ બનાવ બનેલાની છાયાથી અંકિત છે. પ્રથમ એ બનવાના બનાવની પૂર્વસૂચના આ બધાં કરતાં હતાં; હવે ભૂતવૃત્તાન્તની—થયેલાની—ગમ્ભીર ભયશોકથી વાતો કરે છે. આ બે કારણથી શ્લોકો. ૨૬ મો પણ આરમ્ભમાં વર્ણવેલા વૃત્તાન્તની પુનરુક્તિ સહેતુક આણે છે.

કુલમણિ દાસીનો શાપ.—પૃ. ૧૮.

આખા હિંદુસ્તાનમાં અજ્ઞાન, ભણેલાઓના મંડળમાં ખળભળાટ કરી મૂકનારો સંમતિવંચનો કાયદો ૧૮૯૦-૯૧ માં જે કેસ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો તે પ્રસિદ્ધ કેસ (હરિમોહન મૈથીનો કેસ) હજી સર્વેના સ્મરણમાં હશે. તોપણ આંહિ હેનો સારાંશ સગવડને અર્થે આપવો ઠીક છે.

કુલમણિ દાસી, નાત્યે ઉરિયા કાયસ્થ, ૧૦મી માર્ચ ૧૮૭૬ એ જન્મી; ૧૧મી મે ૧૮૯૦એ (૧૧ વર્ષની ઉમરે) હરિમોહન મૈથી નામના મ્હોટી ઉમરે પ્હોચેલા પુરુષ સાથે હેનું લગ્ન થયું. લગ્ન પછી સાત દિવસ, રિવાજ પ્રમાણે, એ સાસરે રહી હતી; પછી, પાછી માને ઘેર આવી. પછી વળી બે દિવસ પછી એક દિવસ સાસરે ગઈ હતી, પણ રાત્રે જ પાછી માને ઘેર આવી. પછી ૧૫મી જૂને હરિમોહન આવ્યો, અને તે રાત્રે તે સાસુની જોડેની ઓયડીમાં સૂતો હતો; કુલમણિ અને હેની બે ન્હાની બહેનો માવાળી ઓયડીની બહાર ઓશરીમાં સૂતી હતી. મધ્યરાત્રે શુમારે કુલમણિની આસો-થી મા જગી ઊઠી, અને જઈને જુવે છે તો હરિમોહનવાળી ઓયડી-માં પથારીમાં કુલમણિને રુધિરધ્વાવિત દશામાં દીઠી, અને હેની થડમાં હરિમોહનને ઊલેલો દીઠો. ઘરનાં બીજાં બેરોને ખોલાવ્યાં.

કુલમણિની વડિયાઇયે હરિમોહનને હેના કર્મ માટે ગાળો દીધી; પણ એ ચૂપ બેસો રહ્યો. કુલમણિએ થોડુંક પાણી માગ્યું. તે શિંવાય કહ્યું, પણ એ બોલી નહિ. દાક્તરને બોલાવ્યો, તે સહવારે આવ્યો. તે વખત કુલમણિ મરણસમીપ હતી; નાડી બંધ હતી; શ્વાસ થયો હતો. દવા આપી. સાંજે ત્રણ વાગ્યે એ મરણ પામી. તે પછી હરિમોહન દાક્તરને મળ્યો; તેણે પૂછ્યું:—“આ અકસ્માત શાથી બન્યો?” હરિમોહને કહ્યું:—“સમાગમને લીધે.”

બચાવમાં હેતું બતાવવામાં આવ્યું હતું કે આ બનાવ પહેલાં સમાગમ થયેલો હતો. આ વાત સંદિગ્ધ હતી. વાત ખરી હશે તો વળી સાબીત થાય છે કે લગ્ન પછી તરત જ એ દુરાચાર થયેલો. નાત્યની રૂઢિ પ્રમાણે (કુલમણિની માના કહેવા પ્રમાણે) રત્નેદર્શન પહેલાં મેડી થતી નહોતી. આ ખરું, હોય તો,

“તહે દુષ્ટ રૂઢિતણું દાસપણું સ્વીકારી”

એ પંક્તિ નિરર્થક જેવી કોઇને લાગશે. પરંતુ રૂઢિના જ બળને લીધે હાવાં અસમાન અને બાહ્યકાળમાં લગ્ન થાય છે, તેમ જ તહેને લીધે જ હાવા અકાલ સમાગમનો પ્રસંગ આવે છે; એ બેતાં એ પંક્તિ સંગતાર્થ રહે છે. તેમ જ એ કેસમાંની હકીકતથી લાગે છે કે કુલમણિની માનું કહેવું પોતાના બચાવ માટે હશે.

પૃ. ૨૦. શ્લો. ૮. ચરણ ૧. અવદ્ય=બોલી ન સકાય હેતું. નિન્દવા લાયક.

શ્લો. ૯. ચરણ ૨. ચાણ્ડાલ=ચાણ્ડાલે. (તૃતીયાનો પ્રત્યય હ્રસ્વ છે.) આ અધમ ચાણ્ડાલ—અર્થાત્; પોતે.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. ધૃણા=pity; એક નાત્યના તિરસ્કારથી મિશ્રિત દયા.

પૃ. ૨૨. શ્લો. ૧૮. ચરણ ૩. ‘જે’—હાનો સાપેક્ષ રાખ્દ ‘આર્યભૂમિ’ છે.

શ્લો. ૨૨. ચરણ ૧. તિમિરાવૃત=અંધારાથી ઢવાયેલી. શર્વરી
=રાત્રિ.

ચરણ ૨. સંહરી=સામેટી લઈને.

ચરણ ૪. એ ઉધાને જોતો નથી પણ જુવેછે હેવી ચિત્તની અંત-
તા અને એકે જાલની શૂન્યહૃદય એકાગ્રતા પણ છે તેથી “ ઉધાને
નિરખતો ” કહ્યોછે.

કારાગૃહમાંની વિધવા.—પૃ. ૨૩.

કાનડા જિલ્લાની જેલમાં (કારવારમાં) એક ગૌડ સારસ્વત
બ્રાહ્મણ નાલની રૂપવતી વિધવા યુવતીને જોયા પછી આ કાવ્યની
પ્રેરણા થઈછે. દુરાચારથી જન્મેલા બાળકના રાખને છુપાવી અવસ્થા
કરી દીધા માટે હેને સજા થયેલી હતી. આટલું જ બીજું છે, બાકી
સર્વ વાર્તા આ કાવ્યમાં દ્રષ્ટનાથી જ રચેલીછે.

પૃ. ૨૩-૨૪. શ્લો. ૬-૭. સાગર અને વૃદ્ધ વિપ્ર (પિતા),
લહરી અને બાળકી, વડવાનલ અને પિતાની હૃદયની પીડા
(પિતાહૃદય-અંગાર), એ ઉપમાન ઉપમેયનાં યુગ્મ છે તે સહજ
જણાશે. લહરીનું સાગર-ઉર ઉપર ઉઠીસંથી બિછળવું અને બાળકીનું
પિતાને કંઠે હસતે હસતે વળગવું એ બંને પણ સમાન ક્રિયાઓ છે.

પૃ. ૨૪. શ્લો. ૮ ચરણ ૨. બાળ=બાળા. અને તૃતીયાનો પ્રત્યય
લુપ્ત છે. બાળાએ.

પૃ. ૨૬. શ્લો. ૨૧. ચરણ ૪. અન્યથા=ગીજ રીતની. અર્થાત્
સ્વપ્નથી ભિન્ન, જાગતી વખતની જ (સ્થિતિ).

શ્લો. ૨૪. આ પહેલાંના બધા બનાવ ઓળંગી જઈને ઠગાઈને
કરેલા દુરાચારથી જન્મેલા શિશુનું રાખ દરિયામાં નાંખી દેવાને
દરિયાકિનારે વિધવા આવી તે વાતથી આરમ્ભ કર્યોછે.

ચરણ ૩. અધોત=આગિયા.

શ્લો. ૨૫. ચરણ ૩. સુણી રહે.—પોતે કરેલા પ્રતિજ્વનિને જ પોતે
સાંભળી રહે.

શ્લો. ૨૬. ચરણ ૧. તુમુલ=તોફાન (પવન વગેરેનું).

પૃ. ૨૭. શ્લો. ૨૬. ચરણ ૩. સિન્ધુના ધ્વનિના યુગલ (જોડા) ની મધ્યે (જ=) જન્મેલા મૌનમાં. પાછલા (૨૫ મા) શ્લોકમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે સિન્ધુ એક વાર ધ્રુવે, પછી બંધ રહે, પછી પાછો ધ્રુવે, તે બે ધ્રુવવાટની વચ્ચેના મૌન (સિન્ધુ ધ્રુવવતો બંધ રહે તે વખત) માં.

શ્લો. ૨૭. ચરણ ૧. આ ચરણમાં ‘ઓ’ એ શબ્દ આવીને ત્રીજા ચરણના કરતાં બે માત્રા વધેછે; તેથી વિષમ હરિગીતનાં માપમાં ફેર પડેછે. પણ ત્રીજામાં બે માત્રા ઓછી છે એટલે વિષમત્વ રહ્યું જ ગણાય. ‘ઓ’ એ સંબોધનદર્શક અહિં આવીને બે માત્રાથી લંબાણુ પ્રારમ્ભમાં થાયછે તે અર્થને ઉપયોગી છે. સંબોધનની સાથે લાવપ્રબલતા આમ લંબાતા ઉદ્ગારથી સૂચવાયછે.

વિષમ હરિગીતનું માપ ‘કુસુમમાળા’માં બતાવ્યુંછે. પ્રથમ તથા ત્રીજા ચરણમાં બીજા તથા ચોથા ચરણ કરતાં બે માત્રા ઓછી; પ્રથમ તથા ત્રીજા ચરણમાં તાલ પ્રથમ માત્રા ઉપરથી જ શરૂ; બીજા તથા ચોથામાં ત્રીજા માત્રાથી તાલ.

માત્ર આ શ્લોકમાં પ્રથમ ચરણમાં ‘ઓ’ ઉપર નહિ પણ ‘મત્ત’ના ‘મ’ ઉપર પ્રથમ તાલ.

ચરણ ૪. પવનના ધ્રુવવાટમાં પોતાના હૃદયમાં રહોળાતા ગુસ્સા પણ પ્રબળ ક્ષોભનું પ્રતિબિમ્બ પોતે દેખેછે; અને જાણે તેથી જ કોઈક રીતે પોતાનું હૃદય ખાલી થતું લાગેછે તેથી પવનનો ધ્રુવવાટ હેને આ વખત ગમેછે. વિશેષરીતે એ કારણ શ્લો. ૨૮ના પૂર્વાર્ધમાં બતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૨૮. પૂર્વાર્ધ.—અન્વય:—ને ત્હમારા ધ્રુધુરવમાં બધા મહારા હૃદયરવ સુણી સુણીને, ત્હમારા ઘોરરવમાં ફૂળી જતા મહારા હૃદયરવ વીસરી જઈ.

શ્લો. ૨૯. ઉત્તરાર્ધ.—બાળકના ખૂનમાં સાક્ષાત્ પોતાનો હાથ નંધી

છતાં હેને વિપથ દોરનારે બાળકું ખૂન કર્યું હોના શખને સંતાડવાં
જેટલી સહાયતા કરવાને લીધે, હાથ લોહીથી નથી ખયડાયા છતાં
પાપભાગને લીધે હૃદય પાપના ઝુઘિરથી જ ખયડાઈને કલંકિત થયું છે જ.

શ્લો. ૩૦. ઉત્તરાર્ધ.—તારા તે રાત્રિનાં નયન.

શ્લો. ૩૧. પૂર્વાર્ધ—એટલામાં એકાદ તારો વાદળામાં પડેલા
બાકોરાંમાંથી જણાયછે હેને સંખોધીને કહેછે.

પૃ. ૨૮. શ્લો. ૩૧. ઉત્તરાર્ધ—હારા તેજથી આપેલા, તરંગના
(મોજના) શીકર (ફેરાં, જલકણ) ઉછાળીને આ કાળો સિન્ધુ
કરાલ હાસ કરી મહારા કર્મને જ નિદેછે.

શ્લો. ૩૨. ચરણ ૨. લઘુ=હલકી. અક્ષર ફલંગો મારે તેથી
હલકી ફલંગો.

શ્લો. ૩૬ વગેરે. સ્વપ્નામાં પોતે વેલી બની ગઈ હતી તે વખત
જે ભમરાએ દંશ લીધો હતો તે ભમરા માણસ બનીને હેને ફસા-
વનારો પુરુષ થયો એમ કલ્પના કરેછે.

પૃ. ૨૯. શ્લો. ૪૨, ૪૩. અહિં ખરેખરા ભમરાનો, તેમ જ ફસા-
વનાર પુરુષનો, બંનેનો ઉદ્દેશ છે. પુરુષથી ન ઠગાવાની વાસ્તવિક ધ્રુષ્ટા
છે; તેમ જ પરિતાપના ભેસમાં ને ભેસમાં વસ્તુસ્થિતિ અને પોતાના
સ્વપ્નની વચ્ચેની મર્યાદા ભૂલી જઈને (શ્લો. ૩૬ વગેરેમાં ભૂલી ગઈ
છે તેમ જ) ખરેખરા ભમરાને પડછાયે પણ ન જવાનો નિશ્ચય કરેછે.

શ્લો. ૪૫. ઉપાલમ્ભ=ઠપકો; મહેણું.

દિવ્યસુન્દરીઓનો ગરબો.—પૃ. ૩૧.

એક વખત સાંઝે કારવારના અર્ધચન્દ્રાકાર દરિયાકિનારે ફરતાં
એ અર્ધચન્દ્રાકાર કિનારાને અન્તે ભેભેલાં જાયા અને ઝાડીથી ભર-
પૂર પર્વતની ટોચથી થોડે જ જાએ ચન્દ્ર, શુક્ર, અને બીજાં એક તારો
(ગ્રહ, —શુક્ર અથવા રાત્રિ હશે) એમ ત્રણે પાસેપાસે ખૂબ આવેલા
ઘીકા; ભેતાં ભેતાં પર્વતના શિખરની ટોચને બાજે અંકડીને ગૂમ

થયા. (જાણે પર્વતની ઝાડીમાં જ ગયા.) એ ઉપર આ કાવ્યની કલ્પના ચાલી છે.

ઉપર પંકે જોતાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એ બે એકબીજાની સ્વ-તન્ત્ર, અસંબદ્ધ, એકની બીજા ઉપર કાંઈ અસર નહિ હેવાં જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ બંને ગૂઢ અને નિકટ સંબંધમાં જોડાયેલાં છે; પ્રકૃતિ મનુષ્યની સર્વ ઘટનાનું મૂળ છે, હૃદય, આત્મા, સર્વના બંધારણ ઉપર પોતાની છાયા સૂક્ષ્મ રીતે પાડે છે, એ કવિત્વ-મત આ કાવ્યમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન છે. ચંદાં, શુકંતારા, અને બીજા તારાસખી આ લોકથી અપ્રાપ્ય રહી ગગનમંડળમાં ભમતાં છતાં આ પ્રસંગે એકાએક છેક મનુજભૂમિમાં તો નહિ પણ પર્વતટોચે રમતી વનદેવી કને આવીને મર્ત્યભૂમિ સમીપ (ઉપમર્ત્યભૂમિમાં) આવ્યાં છે અને પોતાનાં તત્ત્વનો માનવ જોડે સંબંધ બતાવનારાં ગીત ગાય છે. વનદેવી તે મનુજભૂમિથી એટલી બધી (ચંદા વગેરે જેટલી) દૂર નથી વસતી; પરંતુ મનુષ્યથી અદૃશ્ય (અને માત્ર કાલ્પનિક) હોવાને લીધે માનવમંડળથી બિચા ચક્રમાં ફરનારી છે. તે ચંદા વગેરે દિવ્યમંડળ અને માનવમંડળની વચ્ચે, બેને જોડનાર, અંકોડારૂપ છે. ચંદા, શુકંતારા, તારાસખી, વનદેવી દરેકને પોતા પોતાના ખાસ ગુણધર્મ આરોપ્યા છે તે હેમની ગરબીઓમાં જણાવ્યા છે. આ ત્રણ ગગનસુન્દરીઓ અને ચોથી વનદેવી મળી ચાર દિવ્યસુન્દરીઓ સાથે (આ વખત પર્વત ઉપર મળીને) ગરબાં ગાતી કલ્પી છે. એ ગરબા માનવમંડળથી સંભળાય એમ નહિ જ, પણ આ પ્રસંગે કોઈ અજ્ઞેય દિવ્ય કૃપાના પ્રતાપે માત્ર કવિ આ ગરબા સંભળવાને જઈ સકેયો છે; એ ગરબા “ સુણે કો મનુજ ધન્ય ” હેવા છે. આમ એ તત્ત્વોનાં વચ્ચેનાં દ્વારા ઉપર કહેલો કવિત્વમત દેખાડ્યો છે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૪. ઉદામ=અનિયન્ત્રિત; અર્થાત્ જોરભેર.

શ્લો. ૨. ચરણ ૩. જો'માં=જે હૃદયમાં.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧. ગાનસંગમ—સાગરનું ગાન અને મહારા હૃદય-
નું ગાન, એ બે ગાનનો સંગમ.

પૃ. ૩૪. શ્લોક. ૩૧ વગેરેમાં ધ્રુવ (ટંકની). પંક્તિ—“તેજે ધગ્યાં”-
બેવડાં “ ” ચિહ્નમાં છે, અને ચંદ્રા વગેરે છૂટક બોલે છે તે
કડીઓ અકેકેક ‘ ’ ચિહ્નમાં છે; તહેનું કારણ એ કે ચંદ્રા
વગેરે પોતપોતાની કડીઓ એકલી ગાયછે, પણ ટંકની પંક્તિ (‘તેજે
ધગ્યાં’ વગેરે) બધીઓ સાથે લાગી ઉપાડીને ફરી ગાય છે.

પૃ. ૩૫. શ્લો. ૩૫ કવિમિત્ર—કવિતા અને ચિત્રકલા એ બેમાં
કવિત્વમૂલક ઊંડો સંબંધ છે માટે કવિનો મિત્ર ચિત્રકાર. ફલક=ચિત્ર
જેના ઉપર ચીતરવાનું તે ચોક્કું અથવા કપડું.

તત્ત્વદર્શિ=તત્ત્વ બતાવનાર; ચિત્રનાં વિષયભૂત વસ્તુઓનું ઊંડું
અને ખરું સ્વરૂપ બતાવનાર; એ ‘પ્રતિભા’નું વિશેષણ છે.

• પ્રતિભા=genius, કવિત્વશક્તિ, જે સ્વાભાવિક રીતે જ મળે-
છે-ઈશ્વરદત્ત જ છે-તે શક્તિ. પ્રતિભાનું લક્ષણ

પ્રજ્ઞાનવનવૉન્મેષશાલિની પ્રતિભા મતા

(નવો નવો ચમત્કારયુક્ત પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિશક્તિ તે પ્રતિ-
ભા.) એમ કહ્યું છે.

શ્લો. ૩૬. હર્ષરિપુ—પ્રકાશ અને આનન્દને, અનુકૂલતાનો સંબંધ
છે, તેમ અન્ધકારને આનન્દ જોડે એક જલ્પનો વિરોધ જ છે માટે
હર્ષનો રિપુ અન્ધકારને કહ્યો છે.

પૃ. ૩૬. શ્લો. ૨૭. ઉત્તરાર્ધ.—ગાન બંધ પડ્યા પછીનો ક્વચિત્,
અણકાર, સંસ્કાર રહે તેથી. સુંદર અપૂર્વ ગાન તેથી હેનો સંસ્કાર
મનમાં વધારે ભમ્યા કરે.

વનદેવીની ગરબી.—આ ગરબીનો બાંધો અપ્રસિદ્ધ છે; પણ એ
આલ ધણી મધુર સુરની હોવાથી, બાવળા લોકનાં બૈરાં કનેથી સાંભળે-

લી, સ્વીકારીછે. ગાઈ સાંભળ્યા અથવા સંભળાવ્યાથી જ જણાય
એમ છે; પણ હેતા સુર કાંઈક નીચે પ્રમાણે છે.

આ સો મા સો શ ર દ પુ ન્ય મ નો ચાં દ ને.

ગ પ પ ગ પપ પ ધ પ મ ગ સસમ ગ રિ

કા ગ જિ યા લ ખ તાં રે ચં દ ન ચો ક માં રે લોલ

રિ રિ રિ રિ સ સ રિ ગ મ પ ધ મપ મ ગ રિ સ

આ. બધા સુર શુદ્ધ છે, કોમળ કે તીવ્ર હેમાં કોઈ નથી.

આ ગરબીમાં ‘ઝે,’ ‘મી,’ ‘વે’ વગેરે દીર્ઘ સ્વરો ઉપર વળી દીર્ઘ-
તાનાં ચિહ્ન મૂકવાનું કારણ એ કે એ બધા પ્લુત સ્વર છે.

શ્લો. ૩૧. ચરણ ૪. વનદેવીને ઘેર પધાર્યાં તેથી મન્દિર અમી-
રસથી રસ્યું કહેછે.

પૃ. ૩૭. શ્લો. ૩૩. ચરણ—૧. છેડીને—તંબૂરો વગેરે તારનાં વાદ્યના
તારને આંગળીથી હલાવવું (વગાડવા માટે) તહેને ‘છેડવું’ કહેવાયછે.

શ્લો. ૩૩, ૩૪. વનદેવી તે સંગીતની અધિદેવી કહીછે; અને
સંગીતને મનુષ્યના હૃદયભાવ જોડે સંબંધ જોડો છે. માટે વનદેવીની
વીણામાં મનુષ્યહૃદયના હર્ષશોક રેડાઈ પાછા ધ્વનિરૂપે નીકળતા
કહ્યાછે. મનુષ્યના હૃદયના સર્વ જલ્પના ભાવ, હર્ષ અને શોક, એ બે
મુખ્ય વર્ગમાં આણી સંકાયછે; માટે બે જ વિભાગ બસ છે. ઉત્સાહ-
પર (પ્રવૃત્તિપર) સર્વ ભાવ હર્ષના વર્ગમાં, અને વિરજિતપર
(નિવૃત્તિપર) સર્વ ભાવ શોકના વર્ગમાં આવી જશે.

સંગીતમાં જે સુર શ્રવણે પડેછે તે બધા મનુષ્યના હર્ષશોકનું જ
(આ સંગીતદેવીની વીણામાં થઈને થયેલું) રૂપાન્તર, મૂર્તરૂપ, છે. અને
આ વનદેવીની વીણાના સુર તે તો મનુષ્ય સાંભળી સકતા નથી; પણ
મર્ત્યલોકમાં જે માનવગાન બંધું છે તે એ વીણાના જ સુર મર્ત્યલોક-
માં પહોંચીને બનેલુંછે; એટલે સુધી પહોંચતાં પહોંચતાં એ સુર-મૂળ

સુર-ઝાંખા બાંતી ગયેલા હોયછે, એટલો ફરક. અને માટે જ એ માનવ-ગાનનું આખર બિડે દૂર જતાં મૂળ વનદેવીની વીણાના સુરમાં જ છે, પણ તે કોઈ વિરલાઓને જ જડેછે. આમ કાંઈક કલ્પના છે.

શ્લો. ૩૫. ઉષા તે આ લોકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાયછે તેથી આ લોકની છે; તેમ જ આખેર અમૂર્ત ભાવના જ છે અને ક્ષણવારમાં અદૃશ્ય થઈ જનારી ઉષા દિવ્યલોકનું જ ભાન કરાવનારી છે તેથી દિવ્યલોકની છે; આમ એ બંને લોકને જોડનારી છે. તે જ રીતે સંગીત એ વસ્તુ જ મર્ત્યલોકમાં પ્રત્યક્ષ ગમ્ય. છતાં દિવ્યભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરેછે તેથી દિવ્ય વસ્તુ જ છે; અને તેથી સંગીતની દેવી એ બંને લોકને જોડનારી છે.

શ્લોક. ૩૬. એકાએક આ અદ્ભુત સ્વપ્નદર્શન લુપ્ત થયું. છતાં એ ગાનના અલૌકિકત્વને અને માધુર્યને લીધે સંસ્કારરૂપે ગાન સંભળાતું જ રહ્યું.

સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ.—પૃ. ૩૮.

પ્રિન્સ બિહક્ટર તે આપણા પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનો પ્રથમ કુંવર ઈ. સ. ૧૮૯૨ ના જન્યુઆરીમાં એકાએક ટૂંકી માંદગીમાં મરણ પામ્યો. પ્રિન્સેસ મે ઑફ ટેકની સાથે હેનું લગ્ન થવાનું નક્કી થયું હતું, તેટલામાં જ એ મરણ પામ્યો. પ્રિન્સેસ મે હેના મંદવાડમાં પ્રેમ-પૂર્વક ચાકરી કરતી હતી એ વિશે તે વખતના પ્રસિદ્ધ થયેલા વૃત્તાન્તોમાં આવેલુંછે.

શ્લો. ૨. ચરણ ૩. સુષુપ્ત=પૂર્ણનિદ્રામાં પડેલા, અર્થાત્- ક્ષણવાર લોપ પામેલા.

પૃ. ૩૯. શ્લો. ૬ થી ૧૨ એ કુંવરીના સ્વપ્નનું વર્ણન કરેછે.

પૃ. ૩૯. શ્લો. ૮. ચરણ ૧. દિવ્યપુરુષ—પ્રેમનો અધિદેવતારૂપ દિવ્યપુરુષ આ કલ્પ્યોછે.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. ‘વીંઝતો’—હેનું કર્મ ‘ઝંઝાવાત’ અને કર્તા ‘શુદ્ધરાજ’ છે.

પૃ. ૪૦. શ્લો. ૧૧. ચરણ ૩. આક્રમી=આક્રમ કરનાર; હુમલો કરનાર.

ગૃધ્રરાજ—મહાન ગીધ; તે ભાવિ મૃત્યુનો સૂચક કયો છે.

પૃ. ૪૧. શ્લો. ૨૮. ચરણ ૧. એડિ—પ્રિન્સ બિહકટરનાં નામોમાં એડવર્ડ એ એક હતું અને હેનાં ભાઈ બહેનો વગેરે તથા પ્રિન્સેસ મે એડી એ પૂંકા નામથી બોલાવતાં.

ચરણ ૩. 'ખોલી'—હેનો કર્તા 'આકાશવાણી' છે.

વિધવાખાલાશ્રમની પાસે.—પૃ. ૪૨.

પૃ. ૪૭. શ્લો. ૩૦. વિધવાઓનાં બાળકો ગુપ્ત રીતે એ આશ્રમમાં મૂકી દેવા માટે હેવી ગોઠવણ જોયેલી છે કે બહારથી જ ભીંતમાં પેટી (વખરો) ખસેડી દેતાંની સાથે પેટી જોડે સંબંધ કરેલો ઘંટ અંદર મકાનમાં વાગે એટલે રક્ષક આવીને તરત બાળકને લઈ જાય; અને બહાર આવેલી વિધવા દેખાય પણ નહિ.

ઠગાયલી વિધવા અને હેનું માંદું બાળક.—પૃ. ૪૭.

પૃ. ૪૯. શ્લો. ૧૭. ચરણ ૪. સાધ્વસ=ભય.

પૃ. ૫૧. શ્લો. ૨૬-૨૭. મંદ્રદેશના રાજાની કુંવરી સાવિત્રીને ચમરાને મુલેલો પતિ સંભવાત પાછો જીવતો કરીને આપ્યો હતો એ આખ્યાન સુપ્રસિદ્ધ છે.

માદ્રી=મદ્રરાજની પુત્રી; સાવિત્રી.

સાવિત્રીને તો મુલેલો પાછો આપ્યો હતો; અને આ વિધવાની માગણી તો જીવતી બાળકીના બદલામાં પોતાને મોતને આપવાની છે. તેથી માદ્રી કરતાં આ રહેલી માગણી કહી છે.

એ સ્વમદર્શન.—પૃ. ૫૨.

આ મનુષ્યનું જીવન અનેક દુઃખથી ભરેલું છે; પરંતુ અન્તે સુખમય પરકાળમાં જીવન છે જ; તેમ જ એ પરજીવનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ આ જીવનની કસોટીઓમાં થઈને જ છે; એ કસોટીઓનો કોઈ પણ પ્રકાર

લાગ થઈને એકદમ સુખમય પરજીવનમાં જઈ સકવાનું જ નહિ; અને હેમાં જ વાસ્તવિક સત્ય અને હિત છે; એ કરોડોઓમાંથી પાર ઊતરવા માટે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન્તિ એ બે મુખ્ય સાધન છે; દુઃખમય સંસારથી ત્રાસીને નહાસવાથી કાંઈ જવાવાનું જ નથી; એ સંસારના અંગારાથી તપ્ત થયા છતાં શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન્તિનું સેવન કરી ખરા ધર્મ-માર્ગને સ્વીકાર્યાથી ભાવિ આનન્દ અને સુખની સત્ય આશાનો ઝળકાટ અહિંથી જોઈ સકારો.—આ સર્વ સત્યોનું નિદર્શન કરવાનો પ્રયત્ન આ કાવ્યમાં છે. બે જગ્યાં જગ્યાં સ્વપ્નમાં દર્શન દીધાં; એકમાં ખોટા પણ ખડારથી લોભક ઉપાય બતાવનાર છેતરનારો દિવ્ય (દિવ્યાભાસી) પુરુષ આવીને છેતરનારો ઉપદેશ કરેછે; બીજામાં સત્ય ઉપાય બતાવનાર સાચો દિવ્યપુરુષ (anugra) સત્ય ઉપદેશ કરેછે;—આમ કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે.

પૃ. ૫૨. શ્લો. ૩. ચરણ ૨. મધ્યરજની—અહિં સપ્તમીનો પ્રત્યય લુંપ છે. મધ્યરાત્રિયે.

ચરણ ૩, ચરણ ૪. ‘ચાલિયો,’ ‘પેઠો;’—કર્તા (અધ્યાહૃત) ‘હું’ છે.

શ્લો. ૪. ચરણ ૨. ધરતી—હાનું કર્મ ‘શોર’ છે.

ચરણ ૩. ભેદી—હેનું કર્મ ‘તરુઘટાઓ’ છે. ‘ચાલિયો’—કર્તા ‘હું’ (અધ્યાહૃત) છે.

ચરણ ૪. સુણતો—કર્તા ‘હું’—ઉપર પ્રમાણે. પડછંદ= (પ્રતિચ્છંદ). પડધા. પ્રાથમિક અર્થ—પ્રતિગિમ્બ.

પૃ. ૫૩. શ્લો. ૬ પૂર્વાર્ધ.—શ્યામશરીર (કાળ શરીરવાળા) તિમિરે નભગુહા લીંપી (લીપાઈ) હતી.

શ્લો. ૭. આકાશ અને સિન્ધુને એકઠાં યૂથીને અંધારું બંનેને એકાકાર કરી નાંખતું હતું, અને એ બેમાં તારાંરૂપી અંગારા બધે વેરતું હતું. (સિન્ધુમાં તારાનાં પ્રતિગિમ્બરૂપે).

શ્લો. ૮. ચરણ ૨. ‘ઘેરિયો’—(અધ્યાહૃત) ‘હું’ ઘેરાયો.

પૃ. ૫૪. શ્લો. ૧૩. વીણા (બીન)નાં તુંબડાં તો કડવાં જ હતાં, પણ હેને ચન્દ્રકાના લેપથી ઢાંકી દઈને જાણે બીજા કોઈ અદ્ભુત પદાર્થનાં છે એમ કહ્યું હતું; એ આ દ્વિત્વ કપટમય સ્વરૂપ છે.

તન્ત્રી=તાર (વીણાના).

શ્લો. ૧૫. ચરણ ૧. નિર્વેદ=નિરાશામિશ્ર શોક.

શ્લો. ૧૬. ઉત્તરાર્ધ. “ સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. ”—

રા. હીમરાવકૃત ‘ પૃથુરાજરાસા ’ના પ્રથમ સર્ગમાંના નારદની વીણાને કરેલા અપૂર્વ અને રમણીય ઉદ્દ્યોધનમાંની.

‘ કોવાર ભાવ ધરો નાચતો મોતો વેરે ’

એ પંક્તિનો સંસ્કાર આ ઠેકાણેના રૂપકમાં છે.

પૃ. ૫૫. શ્લો. ૨૧ ઉત્તરાર્ધ. આનન્દસિન્ધુ—આનન્દસિન્ધુમાં. સમ્પ્રભીનો પ્રલય હ્રમ છે.

પૃ. ૫૬. શ્લો. ૩૨. ચરણ ૧. ગાનસૌરભધારી=ગાન અને સૌરભધારણ કરનાર. (ગાન અંદરથી આવતું; અને દિવ્યકૃસમસુગન્ધ; જે બંને ઉપરના બે શ્લોકોમાં કહ્યાં છે તે).

પૃ. ૫૭. શ્લો. ૩૭. પૂર્વાર્ધ.—ગર્જનાને અને ઘોષણાને (બંનેને) લેખીને. ‘ અને ’ અધ્યાહૃત છે. પવનનો અને પોતાનો નાદ બંને એકઠા કરીને.

પૃ. ૬૧. શ્લો. ૫૭. ઉત્તરાર્ધ.—એ માળાની વચ્ચે શુકનો તારો હતો તે દ્વિતના તેજસ્વી કપાળમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિમ્બને ચુમ્બતો હતો.

શ્લો. ૫૯. ઉત્તરાર્ધ. ધૂમકેતુરૂપી વિમાનને ધૂમકેતુનું પૂંછડું તે જ ચામરૂપ શણગાર હતો.

પૃ. ૬૨. શ્લો. ૬૪ ચરણ ૪. અવસાન=અવસાને; અન્તે. (સમ્પ્રભીનો પ્રલય હ્રમ છે).

પેલા પ્રથમ આવેલા ખોટા દ્વિતની શ્લો. ૨૪, ૨૫ માં કહેલી દલીલોનો ઉત્તર શ્લો. ૬૨, ૬૪, ૬૫ માં છે; અને શ્લો. ૨૬ માંની દલીલનો ઉત્તર પૃ. ૬૩. શ્લો. ૬૭ માં છે.

પૃ. ૬૩. શ્લો. ૬૮ લીનું લૂગડું પાથર્યાથી અંગારા હોલાઈ નય;
તેમ શ્રદ્ધાશાન્તિના ધ્વજપટથી લવ-અંગાર હોલાઈ નય.

પૃ. ૬૪ શ્લો. ૭૬ ચરણ ૨. ગગનસુન્દરી—અર્થાત્-ઉષા.

મત્સ્યગન્ધાં અને શાન્તનુ.—પૃ. ૬૫.

મત્સ્યગન્ધાનું આખ્યાન મહાભારતમાંનું સુપ્રસિદ્ધ છે. વાર્તાનો
માત્ર ઉપયોગ કરી આ કાવ્યમાં યોગ્ય લાગતો ફેરફાર કર્યો છે.

ગરબી.—ગરબીની આ ચાલ વિશે ‘દિવ્યસુન્દરી’ઓનો ગરબો
એ કાવ્યમાંની લનદેવીની ગરબી (પૃ. ૩૬) ઉપરની ટીકા જુવો.

અહિપણ ‘અ’, ‘ર’, ‘ન’, ‘અ’ વગેરે ઉપરનાં ચિહ્ન પ્લુત-
સ્વર જણાવે છે.

પૃ. ૬૬ શ્લો. ૮ ચરણ ૪. રાત્રે એકદમ અણધાર્યો આવી ચઢ્યો
તે જોઈને ગાતી ગાતી તદ્દન બંધ ના રહી પણ અડધું મનમાં અડધું
બહાર એમ ગાન ગણગણતી રહી; માટે ‘ગુંજતી’ કહ્યું છે. ગુંજતી
ગુંજતી રહીને ગાતે થોભી.

શ્લો. ૯. ચરણ ૨. મૃદુગાલમાં.—એ માછીની છોકરીના મૃદુગાલમાં.

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૩. કર્તવ્યવશ.—હોડીમાં આ કિનારેથી પેલે
કિનારે ઉતાડીએને લઈ જવાનું હેતુ કામ જ હતું માટે કર્તવ્યવશ.

પૃ. ૬૬-૬૭. શ્લો. ૧૨-૧૪ એ મત્સ્યગન્ધાએ ગાયેલી પ્રારમ્ભની
ગરબી (પૃ. ૬૫ શ્લો. ૧-૩) ના રૂપકને અનુલક્ષીને ઉત્તરરૂપ
કાંઈક છે. શ્લો. ૧૨ તે શ્લો. ૩ નો, શ્લો. ૧૩ તે શ્લો. ૨ નો, અને
શ્લો. ૧૪ તે શ્લો. ૧ નો એમ ઉત્તરરૂપ છે.

પૃ. ૬૮ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અતન્દ્રિતા=અનિદ્ર, જાગૃત.

ચરણ ૪. સ્મરસખી=સ્મર (=કામદેવ)ની સખી. મદનનું ઉદ્દીપન
કરનારી.

પૃ. ૬૯ શ્લો. ૨૬ ચરણ ૪. કુતલલ=નવાઈ; આશ્ચર્ય; કહેવું હશે?
શું હશે? એ જાણવાની ઇચ્છાની વૃત્તિવાળું આશ્ચર્ય.

શ્લો. ૨૭: ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અડકતા અડકતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનંદાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી રિમત ક્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.-પૃ. ૬૯.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને રોકે છે, પછી યુદ્ધમાં એ પડે છે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બંધો સંવાદ કદંપી કાઢેલાં જ છે.

શ્લો. ૧ ચરણ ૪. નવોડા=નવી પરેણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦ શ્લો. ૫ ચરણ ૩. પદ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પછી પહેલવહેલાં જ આ આંસુ પાડ્યાં, (પ્રેમ સંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમ જ, નવવધૂતા નવા નવાં પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. ‘સુકુમાર જુગલ કપોતકેરું’ એમ સંખન્ધ છે. ‘સુકુમાર’ પછી વિરામચિહ્ન છાપનારની ભૂલ્યથી થયું છે.

પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૧ ચરણ ૩. જિંહડા=જલ; અગ્નિની જ્વાળા; ભડકાની શિખા.

પૃ. ૭૩ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિ=તરવાર.

રમણીયતાજનિત શોક.-પૃ. ૭૩.

આનન્દ અને શોકનાં ઝરણાં મૂળ મનુષ્યના તદ્દયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેવું છે. આનન્દ અને શોક બંનેની પરિસીમાં આંસુ જ પડે છે એ હેતુ એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યંત ઠાઠચ અને અત્યંત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં જ કહેવાય છે. આ કાવ્યમાં, સુન્દર સરોવર લેવાથી આનન્દ થતાં વાંત શોક—એ આનન્દથી જ—દૃષ્ટપત્ત થયેલો તહેતું સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બતાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪ શ્લો. પં. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં ઝાડ નાણે દિવ્ય ભૂમિ જુવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બ જગતની પણ પેલિપાર રહેલી છે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં ઝાડ આમ જાડાં જાડાં પટ ખોલી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લો. ૭ પૂર્વાધી. ‘શું’ અને ‘કાં’ એ પુનરુક્ત નથી. શું=કહેવા. (કહેવા જાડા); અર્થાત્, અતિશય (જાડા)

શુકતારા. — પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફલિતતત્ત્વ છેલા બે (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

શ્લો. ૧-૨. સન્ધ્યાકાળના આકાશમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી શુકતારાને સુરસરોવરમાં નહાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપી છે. બાકીનો ઉપમાન વાક્યનો અંશ—પુરૂરવે ઉર્વશીને ગુમાવી, પછી ગાંડો થઈ બધે સોંધી વળ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાક્યમાં પ્રતિરૂપ પામતો નથી; એ માત્ર પૂર્વસંસ્કાર આણી ઉપરંજક જ થાય છે.

પુરૂરવે અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉષાની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરૂરવસ રાજા અને ઉર્વશી અમ્સરા તે સૂર્ય અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ જ છે, પછી શતપથ બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુપુરાણ; હરિવંશ વગેરેમાં લિપ્ત લિપ્ત રૂપાન્તર પામીને એ કથા ગવાઈ છે. (એખા—ઉષા—અને અનિરુદ્ધની કથાનું મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉર્વશી નામની અમ્સરા અને પુરૂરવસ રાજા એકબીજાને મોહી ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરૂરવે જોડે રહેવાનું કબૂલ કર્યું, ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં, છાકરાં જેવાં નહાલાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કાઢીને લઈ જવાં દેવાં વહિ. ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અત્રે કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વશીની દૃષ્ટિએ નજાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અત્રે

શ્લો. ૨૭: ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અડકતા અડકતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનંદાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી સ્મિત કર્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.-પૃ. ૬૬.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને રોકે છે, પણ યુદ્ધમાં એ પડે છે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કદંબી કહેલાં જ છે.

શ્લો. ૧ ચરણ ૪. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦ શ્લો. ૫ ચરણ ૩. પદ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પણ પહેલપહેલાં જ આ આંસુ પાડ્યાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમ જ, નવવધૂતા નવા નવાં પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. ‘સુકુમાર ભુગલ કપોતકેતુ’ એમ સંબંધ છે. ‘સુકુમાર’ પણ વિરામચિહ્ન છાપનારની ભૂલથી થયું છે.

પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૧ ચરણ ૩. જિંહડા=જલ; અગ્નિની જવાળા; લડકાની શિખા.

પૃ. ૭૩ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિં=તરવાર.

રમણીયતાનનિત શોક.-પૃ. ૭૩.

આનંદ અને શોકનાં ઝરણાં મૂળ મનુષ્યના. તદ્દયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેલું છે. આનંદ અને શોક બંનેની પરિસીમાંમાં આંસુ જ પડે છે એ હેતુ એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યંત ઠાઠથ અને અત્યંત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં જ કહેવાય છે. આ કાવ્યમાં, સુન્દર સરોવર જોયાથી આનંદ થતાં વાંત શોક-એ આનંદથી જ-ઉત્પન્ન થયેલો તહેતું સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બતાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪ શ્લો. પં. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં ઝાડ નળે દિવ્ય ભૂમિ
જીવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બ જગત્ની પણ
ચેલિપાર રહેલી છે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં ઝાડ આમ જાડાં
જાડાં ૫૮ જોડી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લો. ૭ પૂર્વાર્ધ. ‘શું’ અને ‘કાં’ એ પુનરુક્ત નથી. શું=કહેવા.
(કહેવા જાડા); અર્થાત્, અતિશય (જાડા)

શુકતારા.—પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફલિતતત્ત્વ છેલા બે (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં
ખતાવ્યું છે.

શ્લો. ૧-૨. સન્ધ્યાકાળના આકાશમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી
શુકતારાને સુરસરોવરમાં નહાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપી છે. ખાટી-
નો ઉપમાન વાક્યનો અંશ—પુરુરવે ઉર્વશીને ગુમાવી, પછી ગાંડો
થઈ બધે સોધી વળ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાક્યમાં પ્રતિરૂપ પામતો
નથી; એ માત્ર પૂર્વસંસ્કાર આણી ઉપરંજક જ થાય છે.

પુરુરવ અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉપા-
ની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરુરવસ રાજા અને ઉર્વશી અપ્સરા
તે સૂર્ય અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ જ છે. પછી શતપથ
બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુપુરાણ; હરિવંશ વગેરેમાં સિત્ત સિત્ત રૂપાન્તર પામીને
એ કથા ગવાઈ છે. (એ ખા—ઉષા—અને અનિરૂદ્ધની કથાનું
મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉર્વશી નામની અપ્સરા અને પુરુરવસ રાજા એકબીજાને મોહી
ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરુરવ જોડે રહેવાનું
કબૂલ કર્યું. ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેરાં, છોકરાં જેવાં નહાલાં હતાં તે હમેશાં
ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કોઈને લઈ જવાં દેવાં વહિ.
ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અત્તે કરી પણ પુરુરવે ઉર્વ-
શીની દૃષ્ટિએ નમ્રાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અંતે

શ્લો. ૨૭: ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અડકતા અડકતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનંદાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી રિમત કર્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.-પૃ. ૬૯.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને રોકે છે, પણ યુદ્ધમાં એ પડે છે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કદાપી કાઢેલાં જ છે.

શ્લો. ૧ ચરણ ૪. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦ શ્લો. ૫ ચરણ ૩. પક્ષ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પણ પહેલવહેલાં જ આ આંસુ પાજ્યાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમ જ, નવવધૂતા નવા નવાં પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. ‘સુકુમાર ભુગલ કપોતકેરું’ એમ સંબંધ છે. ‘સુકુમાર’ પણ વિરામચિહ્ન છાપનારની ભૂલથી થયું છે.

પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૧ ચરણ ૩. જિંહડા=જલ; અગ્નિની જવાળા; લડકાની શિખા.

પૃ. ૭૩ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિં=તરવાર.

રમણીયતાજનિત શોક.-પૃ. ૭૩.

આનંદ અને શોકનાં ઝરણાં મૂળ મનુષ્યતા. હૃદયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેવું છે. આનંદ અને શોક બંનેની પરિસીમોમાં આંસુ જ પડે છે એ હેતુ એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યંત ઠાઠય અને અત્યંત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં જ કહેવાય છે. આ કાંચમાં, સુન્દર સરોવર જોયાથી આનંદ થતાં વાંત શોક-એ આનંદથી જ-હૃત્પત્ત થયેલો હેતુ સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બતાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪ શ્લો. પં. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં ઝાડ બાણે દિવ્ય ભૂમિ
ભ્રુવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બ જગત્ની પણ
પેલિપાર રહેલી છે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં ઝાડ આમ જાડાં
જાડાં પટ ખોલી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લો. ૭ પૂર્વાધ. ‘શું’ અને ‘કાં’ એ પુનરુક્ત નથી. શું=કહેવા.
(કહેવા જાડા); અર્થાત્, અતિશય (જાડા)

શુકતારા.—પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફલિતતત્ત્વ છેલાં જે (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં
ખતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૧-૨. સન્ધ્યાકાળના આકાશમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી
શુકતારાને સુરસરોવરમાં નહાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપીછે. ખાકી-
નો ઉપમાન વાક્યનો અંશ—પુરૂરવે ઉર્વશીને ગુમાવી, પછી ગાંડોં
થઈ બધે સોંધી વલ્લ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાક્યમાં પ્રતિરૂપ પામતો
નથી; એ માત્ર પૂર્વસંસ્કાર આણી ઉપરંજ ન થાયછે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉષા-
ની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરૂરવસ રાજા અને ઉર્વશી અપ્સરા
તે સૂર્ય અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ ન છે. પછી શતપથ
બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ વગેરેમાં લિખિત લિખિત રૂપાન્તર પામીને
એ કથા ગવાઈછે. (આખા—ઉષા—અને અનિરુદ્ધની કથાનું
મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉર્વશી નામની અપ્સરા અને પુરૂરવસ રાજા એકબીજાને મોહી
ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરૂરવ જોડે રહેવાનું
કબૂલ કર્યું, ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં, છાકરાં જેવાં બહાલાં હતાં તે હમેશાં
ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કોઈને લઈ જવાં દેવાં નહિ.
ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અને કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વ-
શીની દૃષ્ટિએ નજાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અંતે

સ્વર્ગમાંના દેવ ઉર્વશીને પાછી સ્વર્ગમાં આણવાને. ઉત્સુક થયા; તેથી એક રાત્રે ગંધર્વલોકોએ ઉર્વશીનાં ઘેટાં ચોરી લીધાં. ઉર્વશીની ખૂમોનેલીધે પુરુરવ નમ્ર છતાં પણ તલવાર લઈને દોડ્યો. આ વખતે ગંધર્વોએ એક જખરો વીજળીનો ઝળકારો પ્રગટ કર્યો; એટલે ઉર્વશીએ પુરુરવને નમ્ર દીઠો. તુરત ઉર્વશી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પુરુરવ ગાંઠો બની ઉર્વશીને સોધતો ભટકવા લાગ્યો; અંતે કુરુક્ષેત્રમાં એક કમળનાં સરોવરમાં બીજ ચાર અપ્સરાઓ સહિત નહાતી દીઠી. પછી દરવરસે એક વાર મળવાનું કખૂલ કર્યું.—ઈલાદિ કથા છે. અહિંના પ્રસંગમાંટે આંટલી જ કથા બસ છે. સૂર્યને નમ્ર દેખતાં ઉષા લુપ્ત થાયછે એ નિત્ય બંનતા સૃષ્ટિના બનાવને આ કથામાં ગ્રથિત કર્યોછે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૧. પ્રમાદ=ગફલત. ઉર્વશીની નજરે નમ્રોવસ્થામાં જણાવાનો પ્રસંગ આવવા દીધો એ ગફલત.

પૃ. ૭૭ શ્લો. ૧૦ ચરણ ૨. દુઃખપ્રધાન=દુઃખ જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે હેવી. ઘણું ભાગ દુઃખથી ભરેલી.

શ્લોક. ૧૧ ચરણ ૪. ‘અમરભૂમિ’—એ ‘ઝંખી’નું કર્મ છે; ‘જશે’નું નથી.

ચેવતી.—પૃ. ૮૨.

શોલાપુર જિલ્લામાં ચેવતીનામના ગામપાસે ઘણું મ્હોટું તળાવ છે. તે સ્થળને સંખન્ધે આ કાવ્ય છે.

શ્લો. ૧ પૂર્વાર્ધ. પેલી—‘ઘટા’નું વિશેષણ છે. તટ ગગનનિ= ગગનને તટે.

ચરણ ૪. શકલ=કડકો, અર્ધચન્દ્ર હોતો તેથી.

પૃ. ૮૩ શ્લો. ૩ પૂર્વાર્ધ. ઝિમ્મપ્રતિઝિમ્મ—ખરેખરા ચન્દ્રનું શકલ અને કાળું વાદળું તે ઝિમ્મ; અને મ્હારા હૃદયમાં રહેલો અંગાર અને રેલેલો અંધકાર તે (ઉપર કલાપ્રમાણે) પ્રતિઝિમ્મ. એ બંને કોઈએપણ પ્રચ્છન્ને (છાનાં, ગુપ્તરીતે, પણ) નથી જોયાં.

પૃ. ૮૪ શ્લો. ૩. ખીજ ચરણમાં “ સધ ” પછી (૬) એ ચિહ્ન
છાપનારની ભૂલથી છે. માત્ર (૭) આ ચિહ્ન લેધયે. “આપણે ખે
એમાહિં ખેસીને, ખેલું નાવડું પછિ તરત તરતું મૂક્યું”-આમ અન્વય છે.

ભારધાટ.-પૃ. ૮૫.

શ્લો. ૧ ચરણ ૩-૪. ‘ હશ્યા, ’ ‘ ખન્યા, ’ ‘ સૂતા ’ એ સર્વનો
કર્તા તથા ‘ ક્ષુબ્ધ ’ નો વિશેષ્ય ‘ ગિરિ ’ (પ્રથમ ચરણમાંના ‘ ગિરિ-
મંડળ ’ માંથી અધ્યાહાર્ય) છે.

પૃ. ૮૬ શ્લો. ૨. હાલો દેખાવ પર્વતો ચઢતાં વરસાદના દિવસમાં
જોનારને હાલું તથ્ય સમજાશે જ, મેદાનમાં રહીને તો ઇન્દ્રધનુષ્ય દૂર
આકાશમાં જ દેખાયે છિયે, પણ આ તો આપણાથી પણ નીચે અથવા
ખરોખર સપાટિયે, આમ જાણે હાથવડે અડકીને લઈ લઈયે હેલું, ખે
પર્વતમાળાની વચ્ચે ખીણમાં ઇન્દ્રધનુષ્ય તરતું દેખાયલું છે.

શ્લો. ૩ ચરણ ૩. પર્વત એ ભવ્યતાની મૂર્તિ; અને ઇન્દ્રધનુષ્ય તે
રમ્યતાની મૂર્તિ. લવ્ય અંશ વિશેષ તેથી લવ્યમાં રમણીય રહીને,
શમેછે, માંહિં લંબી જાયછે.

ચરણ ૪. વિરમે=આનંદથી વિરામ પામે, તન્મય થવાથી સ્તબ્ધ થાય.

શ્લો. ૪ ચરણ ૨. મૌનનદી-મૌનનદીમાં, (સપ્તમીનો પ્રસવ
ક્રમ છે.).

ચરણ ૪. ઠરે=સ્થિર હિમા રહે.

શ્લો. ૫ ચરણ ૪. હૃદયે=જોનારના હૃદયમાં.

શ્લો. ૬ ચરણ ૨, તરણિ=સૂર્ય.

ચરણ ૩. તે=તૃણભૂમિ.

પશુવૃન્દ-ગાયો વગેરેનાં ‘ ટાંળાં. ’

પૃ. ૮૭ શ્લો. ૮ ચરણ ૧ એહ પદે=એ પેર; એ રીતે.

” ” ” ઉત્તરાર્ધ, ઉપર વર્ણવેલાં ભૂદા ભૂદા વખતનાં
પર્વતમંડળનાં રૂપ દીઠાં ખરાં, તોપણ ન દીઠેલાં હેવાં ઘણાં બાકી
હશે. તે રૂપ ભાવળળે (હૃદયના ભાવની શક્તિથી પ્રેરાયેલી કલ્પનાની

દષ્ટિવરે) જોઈ સકુંછું. માટેજ બિમ્બવિના (જે જોયલાં રૂપ તે બિમ્બ-
વિના) પ્રતિબિમ્બ (કલ્પનાબળે, ભાવબળે, જોવાતાં રૂપ તે પ્રતિ-
બિમ્બ) મન ઉપર પડેછે. એ પ્રતિબિમ્બ-કલ્પનાબળે જોયેલાં
રૂપ—નીચેના શ્લો. ૯ થી શ્લો. ૧૩ ના પૂર્વાર્થ સૂધીમાં દર્શાયાં છે.

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૨. ઉષાને સૂર્યની પત્ની કોઈ ઠેકાણે, તેમ કોઈ
ઠેકાણે જનની, વેદમાં કહેલીછ; તેમ કોઈ ઠેકાણે હેની (પૂષાની,
એટલે પૂષા તે સૂર્ય જ ગણાય એમ છે તેથી, સૂર્યની) બહેન પણ કહીછે.
તે વાંચ્યા પહેલાં જ સ્વતન્ત્ર રીતે આ કલ્પના કરેલીછે. ઉષા તથા
સૂર્ય બંને એક જ ઘૌઘેવીનાં (ઘૌ=આકાશ) એક પછી એક જન્મ-
નારાં બાળક છે એમ કલ્પનાતું મૂળ છે.

સ્વસા=બહેન.

પૃ. ૮૮ શ્લો. ૧૨. ચરણ ૨. તર્જન=ચમકારો. ‘ ધન ’ નિ પછી (,)
આ ચિહ્ન જોઈયે. અન્વય આમ છે :—કદિ ધન ગાઢ ભયંકર ગર્જનથી
ગગડે, (અને) વિદ્યુતતર્જનથી (વીજળીના ચમકારાથી) રચામળા
નભને વાંકીચૂંકી લીંટિયે ચમકાવીને (પછી તરત) તિમિરે (નભ-
ને) વીંટી લિયે (લે).

શ્લો. ૧૪. પર્વતની આમ નૂદી નૂદી સ્થિતિમાં નૂદી નૂદી છળિ
હોયછે, છતાં આખર પર્વતનું વ્યક્તિસ્વરૂપ એક જ રાખનારું ભવ
બધી છળિમાં ઊંડું રહેલું હોયછે; તેથી જ પર્વતનું વ્યક્તિલક્ષણ
(ભલ્યનું ખાસ સ્વરૂપ) કાયમ રહેછે.

એક બાળકીના મરણવિષે. —પૃ. ૯૨.

શ્લો. ૨. ચરણ ૧. સૂનાની મેઘમાળા પર્વતાકારે સન્ધ્યાકાળે
બનેછે તે.

શ્લો. ૩ ચરણ ૨. અમૃતાધિકાર=અમરભૂમિમાંથી તું આવેલી તે
તારી યોગ્યતા.

પૃ. ૯૩ શ્લો. ૬ પૂર્વાર્થ.—હૃદયમાં જે અલૌકિક ભાવની પ્રેરણાઓ
કરી તે જ એ બાળકીનાં (દિવ્ય કોકિલાનાં) ગાન. ઉત્તરાર્થ—જે

પ્રેરણાઓથી બળે અમરભૂમિનાં દર્શન થઈ સકેલાં. માટે અમૃતનાં પાન પીધાં કહ્યાં છે.

શ્લો. ૮ નિર્દોષ વાચ્યારહિત શિશુના સ્મિતતું નિદાન અહિં અમરભૂમિનાં ગાનતું શ્રવણ કલ્પયું છે. અમરભૂમિનાં ગાન સાંભળે છે તેથી શિશુ આપણને કારણવિના લાગતું હસે છે.

આ કલ્પનાને મળતીજ કલ્પના Swinburne (સ્વિનબર્ન) ના Baby's Epitaph નામના કાવ્યમાંની નીચેની પંક્તિઓમાં છે:—
All the while ye saw me smile ye knew not whence the song.
Came that made me smile.

પણ આ કાવ્ય બતાવ્યા પછી ત્રણ વરસ પછી સ્વિનબર્નનું આ કાવ્ય મહે પ્રથમ જ દીકું હતું. તેથી આ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ સંસ્કાર જન્ય નહિ. પણ સ્વતન્ત્ર જ છે.

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪ અમૃતાશ્રુ-ઉપર કહેલા અનેક દિવ્ય સંસ્કાર અને ભાવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુ માટે અમૃતાશ્રુ.

કુસુમમાળાની ભેટ—પૃ. ૯૩.

શ્લો. ૧. ચરણ ૧. ફૂલડાં ગૂંથતાં—કુસુમમાળા (એ કાવ્યના પુસ્તક) નાં કાવ્યો રચતાં તથા ગોઠવતાં.

શ્લો. ૨ ચરણ ૧-૨. તે-ફૂલમાળ. એ કાવ્યોનું પુસ્તક (ભેટ આપેલું).

ઉપહારનો સ્વીકાર.—પૃ. ૯૪.

શ્લો. ૨ ચરણ ૧-૨. માટીનું અત્તર માટે. શ્લો. ૧ માં કહેલો સુગંધ ધરતું.

નવા વર્ષને દિવસે.—પૃ. ૯૫.

શ્લો. ૨ ચરણ ૩ કીલક=ખીલો.

નવીન રજની.—પૃ. ૯૭.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧ સ્નાનવડે મેઘરજથી શુદ્ધ. આમ સંબન્ધ છે.

પૃ. ૯૮ શ્લો. ૯ તિમિરસંહોદર-અન્ધકારનાં ભાંડુ. અન્ધકાર જોડે જન્મેલાં. અર્થાત્, ઘોર, દુષ્ટ (કૃત્ય.). હેવાં કૃત્ય હાવી તેજસ્વી આનન્દમય રજનીમાં ભ્રમ થઈ જઈ સદ્વૃત્તિ પ્રેરીને ઉજ્જવલતા ઉત્પન્ન થાયછે. એટલું જ; બાકી દુષ્ટ કૃત્ય તે કાંઈ કોઈ રીતે બિજળાં (તેનાં તે જ) ના બનવાનાં.

અલૌકિક રજની.—પૃ. ૯૮.

શ્લો. ૧. કહેવી અને ફેડે ના આરમ્ભનાં અક્ષરો ઉપરનાં અર્ધચન્દ્ર ચિન્હ લઘુતાસૂચક છે; ‘નેન’ વગેરેમાં છે તહેવો પહોળો ઉચ્ચાર બતાવવા માટે નથી.

પૃ. ૯૯ શ્લો. ૩ ચરણ ર પૂરી=પૂરીને.

એ વાત પૂરીને રજની ગાળેછે;—આમ અન્વય છે.

શ્લો. ૪. પ્રતિબિમ્બ પડેલાં,—તારાનાં—તેથી આ કલ્પના છે.

શ્લો. ૬ ‘ઓ રજની!’—એમ બોલયે. છાપનારની ચૂકથી ‘ઓ’ ને બદલે ‘આ’ છાપાયુંછે.

દિવ્યગાયકગણુ.—પૃ. ૧૦૦.

આ કાવ્યના આરમ્ભમાં વર્ણવેલો અદ્ભુત અને સુંદર દેખાવ કાનડા જિલ્લામાં બેલીકેરીના અખાતમાં સમુદ્રકિનારે ખુરોડમાં દીકો હતો. પૂન્યમ પછી બે એક દિવસનો ચન્દ્રનો ગોળો આકાશમાં કિતિજથી સારી પેઠે બંધે રહેલો ત્હેના તેજનો ભભૂકો સમુદ્રની સપાટી સૂધી પહોંચી અંદરના પ્રતિબિમ્બ પડેલા ચન્દ્રના તેજસ્તમ્ભ જોડે મળીને ખરેખરો જાણે તેજસ્તમ્ભ જ આકાશ અને સમુદ્રને જોડતો જણાતો હતો.

આ વખતના દેખાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ અને કલ્પના બંનેની પ્રવૃત્તિથી આ કાવ્ય રચાયુંછે. ચન્દ્ર, ઉષા, સિન્ધુ વગેરે દિવ્ય ગણતું આરમ્ભતું ગાન પ્રથમ સંભળાયછે. એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવાને ઉત્સુક થઈ એકઠાં થયાં જણાયછે. પ્રકૃતિ માતાએ (પોતાના સ્વરૂપમાંથી) ઉત્પન્ન થયેલાં ભિન્ન વ્યક્તસ્વરૂપ

પોતાનાં બાળકરૂપ) આ સર્વ દિવ્યગણને વચન આપ્યું હતું કે કોઈક દિવસ પરમ પિતાનું દર્શન ત્હમને કરાવીશ. તે દિવસ આજ અપૂર્વ યોગને લીધે, આમ અનેક દિવ્યગણ અલૌકિક સૌન્દર્યવાળા પ્રભાતમાં એકઠાં થવાને લીધે, આવ્યો છે. સર્વ દિવ્યગણોએ સ્તુતિ-ગાન ચલાવ્યાં. ગીત બંધ થતાં વાંત, આકાશગોળાની પણ પેલિ પાર કોઈ અપૂર્વ દિવ્યગાન સંભળાયું. આકાશગોળ ફાટયો; માંહિ-થી કોઈ અપૂર્વ ભૂરા તેજનો પ્રવાહ-તે જ અમૃતની નદી-નીકળીને તે ઉપર રૂપાનાં નાવમાં ખેશીને મૃત્યુલોકમાં સત્કાર્ય કરીને અમર-લોકમાં વશેલાં નરનારી જતાં જણાયાં. આ પછી, આ આકાશ-ગોળની પણ પેલિ મર રહેલું કોઈ શાન્ત તેજનું બ્રહ્માંડ (તેજનો ગોળો-વ્યોમગોળને પાછળથી વીંટી લેતો; આજ વ્યોમગોળ ફાટવા-થી થોડો જણાતો-તે બ્રહ્માંડ) ફાટ્યું; અને, આ વ્યોમ અને તેજનો બ્રહ્માંડગોળ, આમ ખેવડા પડની પછાડી ગુપ્ત રહેલો પ્રચંડ જ્યોતિઃકળહજ્યો. એ જ પરમાત્મસ્વરૂપ. મનુષ્યને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન, પ્રકૃતિ. જોડે કવિત્વમય અને ભક્તિમય યોગલીનતાથી, થવું હેખાડવાનો પ્રયત્ન આ કાવ્યમાં છે. હેમાં વાપરે-લાં સાધનો, દિવ્યગણનું ગાન, આકાશનું ફાટવું, અમૃતનદીનું વહેવું, તેજમયગોળાનું ફાટવું, વગેરે-કલ્પનાની જ સામગ્રી છે, એ કહે-વાની જરૂર નથી.

શ્લોક, ૭. પૂર્વાર્ધ.-દમયન્તીના રૂપનું વર્ણન કરતાં નળાખ્યાનમાં એમાનન્દની

“ ઉલ્લે અમીનિધિકિરણ પ્રગટયાં કળા થઈ પ્રકાશ,
જ્યોતે જ્યોતથી સંતભ પ્રગટયો, શું એથી રહ્યો આકાશ.”
એ કડીમાંના ઉત્તરાર્ધમાંનું વચન ઉપયોગમાં લઈને અહિં જુદી રીતે લગાડયું છે.

પૃ. ૧૦૧ શ્લોક. ૮. ચરણ ૨. નિજરૂપ=પોતાના જેવા સ્વરૂપની. પોતાના જેવી જ. (નિજરૂપ-એ એકહું છાપવું જોઈવું હતું.)

પૃ. ૯૮ શ્લો. ૯ તિમિરસંહોદર-અન્ધકારનાં ભાંડુ. અન્ધકાર જોડે જન્મેલાં. અર્થાત્, ઘોર, દુષ્ટ (કૃત્ય). હેવાં કૃત્ય હાવી તેજસ્વી આનન્દમય રજનીમાં લુપ્ત થઈ જઈ સદ્વૃત્તિ પ્રેરીને ઉજ્જવલતા ઉત્પન્ન થાયછે. એટલું જ; બાકી દુષ્ટ કૃત્ય તે કાંઈ કોઈ રીતે બજાં (તેનાં તે જ) ના બનવાનાં.

અલૌકિક રજની.—પૃ. ૯૮.

શ્લો. ૧. કહેવી અને ફેડે ના આરમ્ભનાં અક્ષરો ઉપરનાં અર્ધચન્દ્ર ચિન્હ લઘુતારૂચક છે; ‘નેન’ વગેરેમાં છે તહેવો ખોળો ઉચ્ચાર બતાવવા માટે નથી.

પૃ. ૯૯ શ્લો. ૩ ચરણ ર પૂરી=પૂરીને.

એ વાત પૂરીને રજની ગાજેછે;—આમ અન્વય છે.

શ્લો. ૪. પ્રતિબિમ્બ પડેલાં,—તારાનાં—તેથી આ કલ્પના છે.

શ્લો. ૬ ‘ઓ રજની!’—એમ જોઈયે. છાપનારની ચૂકથી ‘ઓ’ ને બદલે ‘આ’ છપાયુંછે.

દિવ્યગાયકગણ.—પૃ. ૧૦૦.

આ કાવ્યના આરમ્ભમાં વર્ણવેલો અદ્ભુત અને સુંદર દેખાવ કાનડા જિલ્લામાં એલીકેરીના અખાતમાં સમુદ્રકિનારે પહોંડમાં દીકો હતો. પૂન્યમ પછી જો એક દિવસનો ચન્દ્રનો ગોળો આકાશમાં કિતિજથી સારી પેઠે જાય રહેલો ત્હેના તેજનો ભભૂકે સમુદ્રની સપાટી સૂધી પહોંચી અંદરના પ્રતિબિમ્બ પડેલા ચન્દ્રના તેજસ્તમ્ભ જોડે મળીને ખરેખરે જાણે તેજસ્તમ્ભ જ આકાશ અને સમુદ્રને જોડતો જણાતો હતો.

આ વખતના દેખાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ અને કલ્પના બંનેની પ્રવૃત્તિથી આ કાવ્ય રચાયુંછે. ચન્દ્ર, ઉષા, સિન્ધુ વગેરે દિવ્ય ગણનું આરમ્ભનું ગાન પ્રથમ સંભળાયછે. એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવાને ઉત્સુક થઈ એકઠાં થયાં જણાયછે. પ્રકૃતિ માતાએ (પોતાના સ્વરૂપમાંથી) ઉત્પન્ન થયેલાં સિત્ત વ્યક્તસ્વરૂપ

‘કેા નર, કેાઈ નારી.’—મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નસ્તારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિ, એ તકરારી પ્રશ્નને આહિં છેડચો-છે. મનુષ્યદેહ જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ હતા જેવું નથી, અને આત્મામાં નરનારી, એમ ભતિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઈપણ સાધન હોવું જ જોઈયે, અને તે સાધનને યોગે જ. ‘કેા નર, કેાઈ નારી’ એમ કહી શ્રદ્ધા તથા તર્કથી નિપજવેલો આ મત આહિં સૂચવેલો છે.

શ્લો. પર પૂર્વાર્ધ.—કારનારા.—એ ‘સંદેશ’નું વિશેષણ છે.

શ્લો. પંડ ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પંદવી, વર્ગ.

શ્લો. પંઠ. ઉત્તરાર્ધ; પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબંધે જાળખી સકવાના કે નહિ,—અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાં-બહાલાં વગેરેને પરકાળમાં મળીશું તો ખરાં પણ જાળખીશું કે નહિ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદષ્ટિના બંને રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યો છે. પરકાળમાં એટલું જાળખવાની પણ શક્તિ ના હોય એ વાત પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ) નિ વિરુદ્ધ જાણાય છે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબંધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાંત હુમ થઈ જાય, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાન વિચ્છેદક ગતિ પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે; તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમર્યાદાને આ જીવનનાં કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બતાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એકધારી રીતે સાંધનાર અંકોડો જ, હેવી ખોટી કલ્પનાથી, તૂટી જાય છે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. પં૦ નાં ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન વિશેનાં આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની ખૂદાર નથી. પરજીવન કહેવું હશે તે આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી સકતા નથી; પણ

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪. તાર્તિવક=સસ્ય; સાચો.

પૃ. ૧૦૨ શ્લો. ૧૭ વગેરે. ઉપનતિવસન્તતિલકા.—

આ વૃત્તમિશ્રણ નહું કરેલું છે, પણ સંમળય હેલું છે, તેમ સ-
હેતુક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપનતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્ત-
તિલકાનું—એમ છે.

શ્લો. ૧૬ ચરણ ૨. ‘ત્યહાં’ એ છાપનારની ભૂલ્ય છે. ‘ન્યહાં’
જોઈયે. ‘ન્યહાં’ (=જે વખતે) આકાશમાં મેઘને ચીરીને વીંળી ફેરવે
તે વેળ—એમ અન્વય છે.

પૃ. ૧૦૩ શ્લો. ૩૦ ચરણ ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે
એ જ દીપ.

શ્લો. ૩૬ ચરણ ૨. લહાતી=હેંચતી. લહાણું કરતી.

પૃ. ૧૦૬ શ્લો. ૪૦ ચરણ ૨. એ. ઝાંખી=હેની (પરમ પુરુષ-
ની) ઝાંખી. કરાવા=કરાવવા.

શ્લો. ૪૩. અહિં સૂચવેલું ગાન તે, તીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવ-
વાનાં અમરજનનું ગાન છે એમ કલ્પના છે. એ ગાન પ્રથમ જ
સંભળાયું, અને પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં કનકનૌકાઓમાં સરી
જતી અમરજનનની પંક્તિનું દર્શન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ
ગૂઢવત્ રહ્યું છે.

પૃ. ૧૦૭ શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગમ્ભીર.

શ્લો. ૪૯ ચરણ ૨ ભૂરા રંગની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) અસં-
ભવિત જોવી જણાશે, પણ ચન્દ્રનું તેજ જોરમાં કાંઈક ઓછું હું અને
સમુદ્રના રંગની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હું તો જોવી સ્થિતિમાં સમુદ્ર-
જળ ઉપર પડેલી ચાંદની ભૂરા રંગે જણાતી મેં જોયેલી છે.

પૃ. ૧૦૮ શ્લો. ૫૦. ચરણ ૪. અમર=(ચાલતા આવેલા હિન્દુ-
મતમાં માનેલા) સ્વર્ગલોકના દેવ નહિ, —પણ) અમૃતત્વ પામેલા
મનુષ્યના જીવાત્માઓ.

‘કો નર, કોઈ નારી.’—મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નસ્તારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિ, એ તકરારી પ્રશ્નને અહિં છેડ્યો-છે. મનુષ્યદેહ જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ હતા જેવું નથી, અને આત્મામાં નરનારી એમ ભત્તિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઈપણ સાધન હોવું જ નોંધયે, અને તે સાધનને યોગે જ. ‘કો નર, કોઈ નારી’ એમ કહી શ્રદ્ધા તથા તર્કથી નિષ્પન્ન-વેલો આ મત અહિં સૂચવેલો છે.

શ્લો. પર પૂર્વાર્ધ.—ઠારનારા.—એ ‘સંદેશ’નું વિશેષણ છે.

શ્લો. પંડે ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પદ્મી, વર્ગ.

શ્લો. પંડે. ઉત્તરાર્ધ; પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબન્ધે ઓળખી સકવાના કે નહિ,—અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાં-બહાલાં વગેરેને પરકાળમાં મળીશું તો ખરાં પણ, ઓળખીશું કે નહિ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદૃષ્ટિના બંને રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યો છે. પરકાળમાં એટલું ઓળખવાની પણ શક્તિ ના હોય એ વાત પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ) નિ વિરુદ્ધ જણાય છે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબન્ધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાંત હ્રમ થઈ જાય, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાત્ વિચ્છેદક ગતિ પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે; તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમર્યાદાને આ જીવનનાં કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બનાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એકધારી રીતે સાંધનાર અંકોડો જ, જેવી ખાલી કલ્પનાથી, તૂટી જાય છે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. પંડે નાં ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન વિશેનાં આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની ખહાર નથી. પરજીવન કહેવું હશે તે આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી સકતા નથી; પણ

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪. તાર્ત્વિક=સત્ય; સાચો.

પૃ. ૧૦૨ શ્લો. ૧^૭/_૪ વગેરે. ઉપનતિવસન્તતિલકા.—

આ વૃત્તમિશ્રણ નવું કરેલું છે, પણ સંમળય હેલું છે, તેમ સહેતુક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપનતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્તતિલકાનું—એમ છે.

શ્લો. ૧૨ ચરણ ૨. ‘લ્હાં’ એ છાપનારની ભૂલ્ય છે. ‘જ્હાં’ જોઈયે. ‘જ્હાં’ (=જે વખતે) આકાશમાં મેઘને ચીરીને વીંજળી ફેરે છે તે વેળા—એમ અન્વય છે.

પૃ. ૧૦૩ શ્લો. ૨^૦/_૪ ચરણ ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે એ જ દીપ.

શ્લો. ૨^૬/_૪ ચરણ ૨. લહાતી=હેંચતી. લહાણું કરતી.

પૃ. ૧૦૬ શ્લો. ૪^૦/_૮ ચરણ ૨. એ. ઝાંખી=હેની (પરમ પુરુષની) ઝાંખી. કરાવા=કરાવવા.

શ્લો. ૪૩ અહિં સૂચવેલું ગાન તે, તીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવવાનાં અમરજનનું ગાન છે એમ કલ્પના છે. એ ગાન પ્રથમ જ સંભળાયું, અને પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં ફનકનૌકાઓમાં સરી જતી અમરજનની પંક્તિનું દર્શન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ ગૂઢવત્ રહ્યું છે.

પૃ. ૧૦૭ શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગમ્ભીર.

શ્લો. ૪૯ ચરણ ૨ ભૂરા રંગની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) અસંભવિત જોવી જણાશે, પણ ચન્દ્રનું તેજ જોરમાં કાંઈક ઓછું હું અને સમુદ્રના રંગની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હું તો હેવી સ્થિતિમાં સમુદ્ર જળ ઉપર પડેલી ચાંદની ભૂરા રંગે જણાતી મેં જોયેલી છે.

પૃ. ૧૦૮ શ્લો. ૫૦. ચરણ ૪. અમર=(ચાલતા આવેલા હિન્દુ) મતમાં માનેલા સ્વર્ગલોકના દેવ નહિ,—પણ) અમૃતત્વ પામેલા મનુષ્યના જીવાત્માઓ.

‘કો નર, કોઈ નારી.’—મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નસ્તારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિ, એ તકરારી પ્રશ્નને અહિં છોડ્યો છે. મનુષ્યદેહ જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ હતાં જેવું નથી, અને આત્મામાં નરનારી એમ ભતિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઈપણ સાધ્ય ન હોવું જ જોઈએ, અને તે સાધ્ય ન થાયે જ. ‘કો નર, કોઈ નારી’ એમ કહી શ્રદ્ધા તથા તર્કથી નિષ્પન્ન વેલો આ મત અહિં સૂચવેલો છે.

શ્લો. પર પૂર્વાર્ધ.—કારનારા.—એ ‘સંદેશ’નું વિશેષણ છે.

શ્લો. પં. ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પદવી, વર્ગ.

શ્લો. પં. ૪. ઉત્તરાર્ધ; પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબંધે જાળખી સકવાના કે નહિ,—અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાં-બહાલાં વગેરેને પરકાળમાં મળીશું તો ખરાં પણ જાળખીશું કે નહિ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદષ્ટિના બંને રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યો છે. પરકાળમાં એટલું જાળખવાની પણ શક્તિ ના હોય એ વાત પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ) નિ વિરુદ્ધ જણાય છે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબંધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાંત હુમ થઈ જાય, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાન્ વિચ્છેદક ગતિ પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે; તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમર્યાદાને આ જીવનનાં કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બનાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એકધારી રીતે સાંધનાર અંકોડો જ, હેવી ખોટી કલ્પનાથી, તૂટી જાય છે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. પં. નાં ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન વિશેષ આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની બહાર નથી. પરજીવન કહેવું હશે તે આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી સકતા નથી; પણ

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪. તાર્તિવક=સત્ય; સાચો.

પૂ. ૧૦૨ શ્લો. ૧/૭ વગેરે. ઉપનતિવસન્તતિલકા.—

આ વૃત્તમિશ્રણ નહું કરેલુંછે, પણ સંમન્નય હેલું છે, તેમ સ-
હેતુક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપનતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્ત-
તિલકાનું—એમ છે.

શ્લો. ૧૨ ચરણ ૨. ‘ત્યહાં’ એ છાપનારની ભૂલ્ય છે. ‘ન્યહાં’
જેઘયે. ‘ન્યહાં’ (=જે વખતે) આકાશમાં મેઘને ચીરીને વીંળી ફેરે
તે વેળ—એમ અન્વય છે.

પૂ. ૧૦૩ શ્લો. ૩/૪ ચરણ ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે
એ જ દીપ.

શ્લો. ૩/૧ ચરણ ૨. લહાતી=હેંચતી. લહાણું કરતી.

પૂ. ૧૦૬ શ્લો. ૪/૮ ચરણ ૨. એ. ઝાંખી=હેની (પરમ પુરુષ-
ની) ઝાંખી. કરાવા=કરાવવા.

શ્લો. ૪૩. અહિં સૂચવેલું ગાન તે, તીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવ-
વાનાં અમરજનનું ગાન છે એમ કહ્યું છે. એ ગાન પ્રથમ જ
સંભળાયું, અને પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં ફનકનૌકાઓમાં સરી
જતી અમરજનનની પેક્કિતનું દર્શન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ
ગૂઢવત્ રહ્યું.

પૂ. ૧૦૭ શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગમ્ભીર.

શ્લો. ૪૯ ચરણ ૨ ભૂરા રંગની જયોત્સ્ના (ચાંદની) અસં-
ભવિત જેવી જણાશે, પણ ચન્દ્રનું તેજ જોરમાં કાંઈક ઓછું હવું અને
સમુદ્રના રંગની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હવું તો જેવી સ્થિતિમાં સમુદ્ર-
જળ ઉપર પડેલી ચાંદની ભૂરા રંગે જણાતી મળે જોયેલી છે.

પૂ. ૧૦૮ શ્લો. ૫૦. ચરણ ૪. અમર=(ચાલતા આવેલા હિન્દુ-
મતમાં માનેલા સ્વર્ગલોકના દેવ નહિ, —પણ) અમૃતત્વ પામેલા
મનુષ્યના જીવાત્માઓ.

સામાન્યરૂપે જાણી સકાયછે. એ સામાન્યતાની મર્યાદામાં જ ઉપરના મત આવેલાછે; વિશિષ્ટસ્વરૂપની મર્યાદામાં નથી.

ચરણ ૩ પ્રિયપૂજ્ય=પ્રેમ અને ભક્તિ બંને ભાવના સાથે લાગાં વિષય થનારાં; જેમકે, માતા, પિતા, ગુરુ, વગેરે. ‘પ્રિયજનો’ (પત્ની, બન્ધુ, મિત્ર વગેરે) ચોથા ચરણમાં કહ્યાંછે તેનાથી ભેદ બતાવવા ‘પ્રિયપૂજ્ય’ એ સંયુક્ત વિશેષણ આપ્યુંછે.

પૃ. ૧૦૯ શ્લો. ૫૬ ચરણ ૩ ધારી=ધારીને; અર્થાત્-ધારતો.

શ્લો. ૫૮ ચરણ ૩. આ અભેદ અદ્વૈતમતનો નહિ, પણ દ્વૈતમત જોડે અવિરોધી હેવો કવિત્વમય ભક્તિમતને ઇષ્ટ હેવો છે.

ચરણ ૪ સાંખ્યમંતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ કહેલાંછે તે અહિં સ્વીકાર્યો છે ખરાં. પણ બીજા મત સ્વીકાર્યો નથી. બીજા મતોની ચર્ચાનું પ્રયોજન પણ અહિં નથી, ને જ્ઞાનનો દમ્ભ પણ નથી કરવો. પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન છે, પણ પુરુષ જેવી અનાદિ અનન્ત નથી તેમ જ પ્રકૃતિ પુરુષ જોડે કોઈ-કાળે કોઈ પ્રકારે અભેદ પામશે તેમ પણ નથી. એ બે વચ્ચે અભેદ હોય તે આ ક્ષણે કવિત્વ-દષ્ટિથી પુરુષનું સર્વવ્યાપી પ્રાધાન્ય થઈ મહાબ્યોત્તમનાં પ્રકૃતિ રૂપી વર્ણવીછે તે જ રીતે, બીજી રીતે નહિ. આમ હેતુ છે.

વાંટચળેતી.—પૃ. ૧૦૯.

શ્લો. ૧. ચરણ ૩. વનરાજિ=વનની રાજિ (=હાર્ય).

પૃ. ૧૧૦ શ્લો. ૩. ચરણ ૩. પીતા—(=પીનારાં) ‘સૈલોતરું’નું વિશેષણ છે.

શ્લો. ૪. ચરણ ૩. વિચારે=વિચારમાં.

શ્લો. ૫. જિહ્વુધ્યાન ધરી પડિયો (પડેલો), અને અનન્તતાના ગભીર ધ્વનિ ઉદ્બોધતો અસીમ સિન્ધુ તટશૈલતળે ઘોળા તરંગ નચાવે(છે), અને ભાવે (ભાવથી) વાળુતટ જિહ્વુ ગાન ગાય(છે).—આમ અન્વય છે.

‘ધ્યાન’ અને ‘અનન્તતાના’ : એ બેનો યમક કંઠગો પ્રથમદષ્ટિયે

લાગશે. પણ છેલ્લો સ્વર ('ધ્યાન'ના નકારમાંનો અ) ખોલવામાં (ગાવામાં) લંબાવાનો જ અંતે તેથી 'આ' એ ઉચ્ચારને લગભગ મળતો થવાનો, તે વિચારતાં (અને શ્લોક ખોલી જોતાં) આ લીધેલું સ્વાંતર્ય નિર્દોષ જણાશે એમ આશા છે.

શ્લો. ૬. ચરણ ૨. અદૃશ્ય-એ 'ખાલા'નું વિશેષણ નથી. 'નિરીખતી' નું કર્મ છે. જોવાનું કશુંક છે પણ નથી જણાતું હેતું કશુંક જુવેછે (જોવાનો પ્રયત્ન કરેછે)-એમ અર્થ છે. (મતલબ કે મળવા આવનાર પ્રિયને જોવાનું કરેછે.)

સૂક્ષ્મવેરાનમાં કોયલ.—પૃ. ૧૧૩.

મનુષ્યત્વદૃશ્યમાં કોઇક વખત હેવી એકાએક શુષ્કતા પ્રસરી જાય છે કે જે સૌન્દર્યના અનુભવથી અનેક વેળ આનન્દના પ્રતિધ્વનિ થતા હતા, અને હમેશ થવા જોઇએ, તે સૌન્દર્યની અંસર એ ત્વદૃશ્ય ઉપર થતી જ નથી. ત્વદૃશ્ય જાણે નીરસ જ બની જાય છે. આ એ સૌન્દર્યમાંની કોઇ ખામીને લીધે નહિ જ, પણ કવિત્વને પ્રતિકૂળ હેવી અનેક જીવનજંજાળને લીધે મનુષ્યત્વદૃશ્યમાં જ ક્ષણિક જડતા આવી જાય છે. હાવા એક પ્રસંગે એક સૂક્ષ્મ મેદાનમાં એક લીલોતરી-વાળી નહાની ઝાડીમાંથી કોયલનો ટહુકો સાંભળીને થયેલા ભાવ આ કાવ્યમાં પ્રગટ થયા છે.

પૃ. ૧૧૪. શ્લો. ૭.

એ-મ્હાતું ત્વદૃશ્ય. તુજશો=તહારા જોવો.

અજશિશુ.—પૃ. ૧૧૪.

પૃ. ૧૧૫. શ્લો. ૮. ઉત્તેરાઈ.—નદીમાં બકરી અને ધાવતું બચ્ચું એ બેનાં પ્રતિબિમ્બ પડેલાં.

ગભીરી રજની.—પૃ. ૧૧૬.

શ્લો. ૨. એ ભેદ એકદમ સમગ્રી સકાય હેવા નથી; માત્ર ઉદયની અન્તર્વૃત્તિમાં જ હેનો અનુભવ થાય છે.

શ્લો. ૧. વગેરેમાં અન્તે 'કુતુકમય હાસમાં રે' વગેરે છે તેનો સંબન્ધ તે શ્લોકમાંનાં વાક્યોની સાથે છે,—‘ધનદ્રીપ પડયો’ એ કાવ્યમતા વાક્ય બેડે નથી.

કવિત્વદય.—પૃ. ૧૨૭.

આ કાવ્યમાં વર્ણન કરેલા સ્વપ્નનો હિદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે કવિતા હૃદયનું સ્વરૂપ કાંઈક સૂચવતું. માટે કવિહૃદયને વીણાનું રૂપ આપ્યું છે, અને હેને પ્રકૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ,—અન્દ્ર, રજની, શુકતારાં, પવન, જળધોધ, ઉષા, સૂર્ય, ધૂમકેતુ, વગેરે—વગાડે છે. એ વીણાના તન્તુ બનાવવાની સામગ્રી અપૂર્વ જ કદપી છે. તે શ્લો. ૫૩, ૫૪ માં છે.

શ્લો. ૪. ઉત્તરાર્ધ.—આગળ તરત જ આવવાની છે તે વીણાનો ધ્વનિ.

પૃ. ૧૨૮. શ્લો. ૬. પૂર્વાર્ધ—લીમસાવના ‘પૃથુરાજરાસા’ કાવ્યમાં નારદની વીણાને કરેલા ઉદ્દાહરણની—

‘કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષડાળે’

એ પંક્તિની છાંયા આ ઠેકાણે આવી છે, તે સ્વીકારવું જોઈએ. સહકાર=આંખો.

શ્લો. ૭. ચરણ ૨. વિવેચનની અધિદેવી આ કદપી છે.

પૃ. ૧૨૯. શ્લો. ૧૨ ઉત્તરાર્ધ તથા શ્લો. ૧૩ પૂર્વાર્ધ.

સારંગી વગેરેની તાંત્રી તથા તુરખાના સુર મેળવ્યા પછી જો એક તારને છેડિયે તો હેને મળતા સુરના બીજા તાર પોતાની મેળે કમ્પે છે એ બનાવ ઉપર અહિં અનુલક્ષણ છે. તેમ જ આનન્દ અને શોકનાં જોડાં મૂળ મનુષ્યહૃદયમાં પાસેપાસે જ છે એ તત્વનું પણ અહિં નિદર્શન છે. આ ટીકા, નીચેના શ્લો. ૧૬ ના પૂર્વાર્ધને તથા શ્લો. ૧૮ ના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯ ના પૂર્વાર્ધને, તેમ જ શ્લો. ૨૨ ને પણ લાગૂ પાડવાની છે. મનુષ્યહૃદયના લાવ એટલા બધા એકબીજા સાથે સંબંધ છે કે એક લાવ ઉત્પન્ન થવાની સાથે બીજા લાવ ક્રમે ક્રમે સહસા ઉદ્ભવ્યું થાય છે. કાંઈ નહિ તો કવિના બારીક બનાવ

વટવાળા હૃદયમાં તો અનેક ભાવ અત્યંત નિકટ રીતે જોડાયલા હોય છે ન.

વીણા વગાડતાં એક નહિ પણ અનેક તારને છેડવા પડે. પણ આ વીણાને આ દિવ્યસુંદરીઓ વગાડતી વખત એકેક તાર જ છેડે છે; એ અલૌકિકતા બતાવવામાટે છે, તેમ જ દરેક પ્રકૃતિના સ્વરૂપની કવિહૃદય ઉપર પ્રથમ અસર એક જ ભાવ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે અને બીજા ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે ત્હને સંબંધે રહીને, એ તાત્પર્ય પણ છે.

પૃ. ૧૩૦. શ્લો. ૨૦ ચરણ ૪ અમ્બર=૧ લૂગડું; સાળૂ. ૨ આકાશ. રૂપકના બંને અવયવ (ઉપમેય ઉપમાન) ને શ્લેષથી આ બે અર્થ લાગુ થાય છે.

પૃ. ૧૩૨ શ્લો. ૩૦ ચરણ ૨. કેટલાક ધૂમકેતુની ભ્રમણરેખા (બીજાની પેઠે) અંડાકૃતિ વર્તુલની નહોતાં parabola, અથવા hyperbola. ((હાવી)) હોય છે, એટલે એક છેડેથી આરમ્ભમાં શરૂ થયેલા તે ચાલતે ચાલતે અનન્ત આકાશમાં ચાલ્યા જવાના તે ચાલ્યા જ જવાના, પાછા આરમ્ભની જગાએ આવવાના જ નહિ. હાવા ધૂમકેતુને અનન્તતાનું બાણે માપ કરવાને જતો હોય એમ એ કારણથી કહેવાયો છે.

પૃ. ૧૩૩. શ્લો. ૩૫ પૂર્વાર્ધ. - સર્વ કોઈ પદાર્થથી નહિ, પણ પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનાર અનુકૂલ પદાર્થથી જ કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાત્પર્ય અહિં છે.

શ્લો. ૩૬, ૩૭, અને ૩૮ નો પૂર્વાર્ધ. - વીણાનું આ સ્વરૂપ તે (objective) પરલક્ષી કવિસ્વરૂપ બતાવે છે. અલાર સૂધી (subjective) આત્મલક્ષી કવિસ્વરૂપ આલેખાયું હતું.

શ્લો. ૩૭. વીણા એ સર્વ મનુષ્યના હૃદયભાવના નૃત્યનો નાદ પોતાના શ્રવણમાં ધારે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના સર્વ ભાવની છાપ કવિના હૃદય ઉપર પડેછે, અને તે છાપ પાછી મૂર્તરૂપમાં મૂકતાં એ જ પૂર્વના મનુષ્યહૃદયના ભાવ-પૂર્વવત્ નિર્જીવ ચિત્ર જેવા નહિ, પણ—કવિત્વ-શક્તિને બળે નવીન દિવ્યરૂપ પામીને પ્રગટ થાયછે. આ જ પરલક્ષી કવિતાનું સ્વરૂપ.

પૃ. ૧૩૩ શ્લો. ૩૮ નો ઉત્તરાર્ધ અને ૩૯ નો પૂર્વાર્ધ.—કવિતાના સ્વયંભૂ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અહિં કર્યુંછે. માણસની આજ્ઞાથી કવિતા ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ અગમ્ય, ગૂઢ કારણોમાંથી, કવિત્વાનુદ્ભવ પદાર્થોનો સમાગમ થતે પ્રેરાય તો જ, કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે, માટે સ્વયંભૂ છે. માણસની આજ્ઞાથી જ કવિતા કરવા બંધ તો અકાવ્યાત્મક પરિણામ નીકળે (જેસુરા સ્વર ભેઠે). આ તાત્પર્ય આ પંક્તિ-યાનું છે.

પૃ. ૧૩૪. શ્લો. ૪૦ ઉત્તરાર્ધ.—પહોરણે કવિતા કરવા બંધ તો કવિત્વ તે ઘડી તો નાશ પામે; અર્થાત્ કવિતા સ્વયંભૂ જ છે; એ તાત્પર્ય રૂપાન્તરે અહિં બતાવ્યુંછે. પણ વિશેષ અર્થ એ છે કે કવિના હૃદયને જગત્નાં વિષમ અન્યાયો મળવાથી અનિષ્ટ ક્ષોભ થઈ કદી કદી કવિત્વનો લાભ જગત્ને આપવાનાં સાધન જ બંધ પડી બંધાય. આ જ ખાસ તાત્પર્ય અહિં છે. કવિનાં હૃદય નાનૂંક હોવાને લીધે અસાચાર ખમી નથી સકતાં અને તેથી ઘણી વાર ભગ્ન થઈ જઈ અનિષ્ટ પરિણામ થાયછે, આ સત્ય કવિત્વને સંબંધે તેમ જ વ્યવહારનાં સુખદુઃખને સંબંધે પણ કવિહૃદયને લાગૂ પડેછે.

શ્લો. ૪૧ ચરણ ૧. ઉપાદાન—જે સામગ્રીની કોઈ વસ્તુ બનેછે તે તેહનું ઉપાદાન; જેમકે ઘડાનું ઉપાદાન માટી.

પૃ. ૧૩૫ શ્લો. ૪૮-૪૯. આ તરેહનો દેખાવ ચાંદની પથરાયલાં, સળવળતી લહરીવાળી નદીના પટ ઉપર નજરે હોડીમાંથી દીઠેલોછે. અસંખ્ય કંકણાકાર ચાંદનીની રેખાઓ જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈ.

જાણાતી હતી. સ્પષ્ટ આકૃતિનાં સૂનાનાં કંકણ જ જાણે હોય હેવું જાણવું હતું.

પૃ. ૧૩૬. શ્લો. ૫૦, ૫૧, ૫૨. આ દેખાવ પણ નદીમાં નજરે લેયેલો છે. અમુક ખૂણો બનાવતાં કિરણ પડવાને લીધે, તથા પાણીની સપાટીની અમુક સ્થિતિને લીધે શુક્રનું પ્રતિબિમ્બ સાપ જેવા વાંકાચૂંકા લિસોટારૂપ એક ઠેકાણે પડેલું હતું; અને ખીજે ઠેકાણે વળી ઝીણાં ઝીણાં પાતળાં અસંખ્ય રૂપેરી સાપોળિયાં જેવાં પ્રતિબિમ્બ (શુક્રનાં) સળવળતાં હતાં. (માત્ર મૂળ ગોળ ટપકાના આકારનાં પણ પ્રત્યેક મોજામાં એમ અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બ પણ વળી ખીજે ઠેકાણે હતાં): આ સર્વ એક જ સાંજે મ્હું નજરે લેઈ અનુભવેલું છે.

શ્લો. ૫૩, ૫૪. કંકકંકણ (ચંદ્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) અને રજત-સર્પ (શુક્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) એ રમણીય અંશ અને નદીમાંની પર્વતની ઢાયા એ ગમ્ભીર ભાવનો અંશ,—આ ક્વિદૃશ્યરૂપ વીણાના તન્તુનાં ઉપાદાન. હેમાંથી તન્તુ બનાવેલા. આમ તર્ક કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જ છે.

પૃ. ૧૩૭. શ્લો. ૫૭. આ કાવ્યને આરમ્ભે, સ્વપ્ન શરૂ થતાં પહેલાં જ નદીતીરે ડુંગ્રમાં સૂઈને નદીનો ઘોષ સાંભળતો હતો તે જ ડુંગ્ર અને તે જ ઘોષ.

સન્ધ્યાકાળના આકાશ ભાણી જોઈ રહેતી બાળકીને. પૃ. ૧૩૮.

પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને તેની જોડે સંબદ્ધ પરભૂમિના ધ્વનિ હેતુ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જડજગતના લેપથી અલિપ્ત સ્થિતિમાં વધારે અનુભવી સકાય છે; એ જ સ્થિતિ કવિત્વવૃત્તિને અનુદ્ભવ છે. તેથી શિશુત્વાવસ્થામાં એ તરેહનું જ્ઞાન, કવિત્વાનુભવ, વિશેષ હોવું જોઈએ; દિવ્યભૂમિમાંથી તાજ આવેલા શિશુના આધ્યાત્મિક અનુભવ વધારે સખળ હોવા જોઈએ; હેની નજરે સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યવાળાં દૃશ્યો બૃહદા જ દિવ્ય આધ્યાત્મિક રૂપે જાણાતાં હોવાં જોઈએ. જેમ જેમ, હમર

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના સર્વ ભાવની છાપ કવિના હૃદય ઉપર પડેછે, અને તે છાપ પાછી મૂર્તરૂપમાં મૂકતાં એ જ પૂર્વના મનુષ્યહૃદયના ભાવ-પૂર્વવત્ નિર્ભવ ચિત્ર જેવા નહિ, પણ—કવિત્વ-શક્તિને બળે નવીન દિવ્યરૂપ પામીને પ્રગટ થાયછે. આ જ પરલક્ષી કવિતાનું સ્વરૂપ.

પૃ. ૧૩૩. શ્લો. ૩૮ નો ઉત્તરાર્ધ અને ૩૯ નો પૂર્વાર્ધ.—કવિતાના સ્વયંભૂ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અહિં કર્યુંછે. માણસની આજ્ઞાથી કવિતા ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ અગમ્ય, ગૂઢ કારણોમાંથી, કવિત્વાનુકૂલ પદાર્થોનો સમાગમ થતે પ્રેરાય તો જ, કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે, માટે સ્વયંભૂ છે. માણસની આજ્ઞાથી જ કવિતા કરવા બંધ તો અદ્યાત્મિક પરિણામ નીકળે (ખેસુરા સ્વર બીજે). આ તાત્પર્ય આ પંક્તિ-યોનું છે.

પૃ. ૧૩૪. શ્લો. ૪૦ ઉત્તરાર્ધ.—પહોરાણું કવિતા કરવા બંધ તો કવિત્વ તે ધડી તો નાશ પામે; અર્થાત્ કવિતા સ્વયંભૂ જ છે; એ તાત્પર્ય રૂપાન્તરે અહિં બતાવ્યુંછે. પણ વિશેષ અર્થ એ છે કે કવિના હૃદયને જગતનાં વિષમ અન્યાયો મળવાથી અનિષ્ટ ક્ષોભ થઈ કદી કદી કવિત્વનો લાલ જગતને આપવાનાં સાધન જ બંધ પડી બંધાય. આ જ ખાસ તાત્પર્ય અહિં છે. કવિનાં હૃદય નાભૂંક હોવાને લીધે અભ્યાસર ખમી નથી સકતાં અને તેથી ઘણી વાર ભ્રમ થઈ જઈ અનિષ્ટ પરિણામ થાયછે, આ સત્ય કવિત્વને સંબંધે તેમ જ વ્યવહારનાં સુખદુઃખને સંબંધે પણ કવિહૃદયને લાગૂ પડેછે.

શ્લો. ૪૧ ચરણ ૧. ઉપાદાન—જે સામગ્રીની કોઈ વસ્તુ બનેછે તે હેતુ ઉપાદાન; જેમકે ઘડાનું ઉપાદાન માટી.

પૃ. ૧૩૫ શ્લો. ૪૮-૪૯. આ તરેહનો દેખાવ ચાંદની પથરાયલાં, સળવળતી લહરીવાળી નદીના પટ ઉપર નજરે હોડીમાંથી દીઠલોછે. અસંખ્ય કંકણાકાર ચાંદનીની રેખાઓ જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈ.

જણાતી હતી. સ્પષ્ટ આકૃતિનાં સૂત્રાનાં કંકણ જ નાણે હોય હેવું જણાવું હવું.

પૃ. ૧૩૬. શ્લો. ૫૦, ૫૧, ૫૨: આ દેખાવ પણ નદીમાં નજરે લેયેલોછે. અમુક ખૂણો બનાવતાં કિરણ પડવાને લીધે, તથા પાણીની સપાટીની અમુક સ્થિતિને લીધે શુક્રનું પ્રતિબિમ્બ સાપ જેવા વાંકાચૂંકા લિસોટારૂપ એક ઠેકાણે પડેલું હવું; અને ખીજે ઠેકાણે વળી ઝીણાં ઝીણાં પાતળાં અસંખ્ય રૂપેરી સાપોળિયાં જેવાં પ્રતિબિમ્બ (શુક્રનાં) સ્ખલવળતાં હતાં. (માત્ર મૂળ ગોળ ટપકાના આકારનાં પણ પ્રત્યેક મોજામાં એમ અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બ પણ વળી ખીજે ઠેકાણે હતાં): આ સર્વ એક જ સાંજે મહે નજરે લેઈ અનુભવેલુંછે.

શ્લો. ૫૩, ૫૪. કનકકંકણ (ચંદ્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) અને રત્નતરુ (શુક્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) એ રમણીય અંશ અને નદીમાંની પર્વતની ઢાયા એ ગમ્ભીર ભાવનો અંશ,—આ ક્વિદૃશ્યરૂપ વીણાના તન્તુનાં ઉપાદાન. હેમાંથી તન્તુ બનાવેલા, આમ તર્ક કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જ છે.

પૃ. ૧૩૭. શ્લો. ૫૭. આ કાવ્યને આરમ્ભે, સ્વપ્ન શરૂ થતા પહેલાં જે નદીતીરે કુંજમાં સૂઈને નદીનો થોપ સાંભળતો હતો તે જ કુંજ અને તે જ થોપ.

સન્ધ્યાકાળના આકાશ ભણી લેઈ રહેતી આળસીને. પૃ. ૧૩૮.

પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને ત્હેની નેડે સંબદ્ધ પરભૂમિના ધ્વનિ હેતું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જડજગતના લેપથી અલિપ્ત સ્થિતિમાં વધારે અનુભવી સકાયછે; એ જ સ્થિતિ ક્વિત્વવૃત્તિને અનુકૂલ છે. તેથી શિશુત્વાવસ્થામાં એ તરેહનું જ્ઞાન, ક્વિત્વાનુભવ, વિશેષ હોવું જોઈએ; દિવ્યભૂમિમાંથી તાબા આવેલા શિશુના આધ્યાત્મિક અનુભવ વધારે સખળ હોવા જોઈએ; હેની નજરે સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યવાળાં દ્રશ્યો બહુ જ દિવ્ય આધ્યાત્મિક રૂપે જણાતાં હોવાં જોઈએ. જેમ જેમ, ઉમર

વધતાં, જગત્ની જડતાનાં પડ વીંટાતાં જાય, તેમ તેમ હાવી કવિત્વ-
વાળી સ્થિતિ ઓછી થવાની. આ કવિત્વમત્તને પ્રકાશે આ કાવ્યનો
અર્થ સ્પષ્ટ થશે એમ આશા છે.

જડતાથી લિપ્ત થયા છતાં કવિત્વવૃત્તિ કેળવાયાના પ્રમાણમાં હેવાં
આધ્યાત્મિક દર્શનો મહોટી ઉમરે પણ થવાનાં. અને હાવી રીતે શિશુને
કાંઈ ગૂઢભાવથી તરતાં નયનવડે આકાશ ભણી જોઈ રહેતું જોતાં
એ ભાવ મહોટી ઉમરના માણસના હૃદયમાં પણ એકાએક ઉઘડી
જતાં, જે દિવ્યભૂમિમાંથી આવ્યે ધણે વખત થયો તે ભૂમિનું કાંઈ
અપૂર્વ દર્શન થઈ વળી એ જ ભૂમિમાં ભવિષ્યમાં જવાનું છે તે જ્ઞાનથી
ભાવિનું પણ રમ્ય દર્શન થયું:—હાવી વૃત્તિ શ્લો. ૬ ક્રમાં પ્રગટ થઈ છે.

શ્લો. ૨ ચરણ ૩. સાન્ધ્યસુદૈવત=સન્ધ્યાકાળની સુંદર અધિદેવી.

ચરણ ૪ તે સહ—એ દૈવત સાથે.

પૃ. ૧૩૬ શ્લો. ૭ ચરણ ૧.

સાન્ધ્યસુદૈવતખેલતાણું=સન્ધ્યાકાળની સુંદર અધિદેવીને. રમવાનું.
ચરણ ૩. તે (નભમંડળને)—એ ‘ નિરખી ’નું કર્મ અધ્યાહાર્ય છે.

પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.—પૃ. ૧૪૧.

પૃ. ૧૪૨ શ્લો. ૪ ચરણ ૨. ભાવના=વૃત્તિ; લાગણી.

શ્લો. ૫. ચરણ ૧. ‘ આલેખે ’—નો કર્તા પાછલા શ્લો. ૪ ના
ચરણ ૪ માં ‘ હર્ષ ’ છે તે છે.

બહુરૂપ=બહુરૂપ (આકૃતિ) વાળી.—બહુગ્રીહિ સમાસ.

ચરણ ૩. સંશય—ધર્મનાં તત્ત્વ સંબન્ધી સંશય.

શ્લો. ૭ ચરણ ૨. ભાવના=ideal; આદર્શ; ગુણરૂપનું ઊંચું કલ્પના-
દર્શ્ય સ્વરૂપ.

સાગરકિનારાનું સત્ત્વ.—પૃ. ૧૪૩.

સત્ત્વ= Spirit, મર્ત્યલોકથી સ્વતન્ત્ર કોઈ આત્મતત્ત્વ; ભૂત. (જે
કે ‘ ભૂત ’ એ શબ્દ પૂરેપૂરો અર્થ નથી બતાવતો.)

પૃ. ૧૪૪-૧૪૫. શ્લો. ૧૨-૧૩. જરા ઝાંખી આશા પડે તે ભય અને નિરાશાથી હુમ થાય; તે પછી વળી આખર ભાવિમાં પરભૂમિમાં મળવાની આશા ચમકે. પ્રથમની આશા તે આ જીવનમાં ફરી મળવાની આશા. અને ' સુદૂર ઝળકી જ્યોતિ ' તે પરભૂમિમાં મળવાની આશા.

આશા અને નિરાશા વચ્ચે આમ પરસ્પરવિલોપક યુદ્ધ અને ઉપર વર્ણવેલા સમુદ્રમાં પડેલા અન્ધકાર અને શુકના તેજ વચ્ચે અન્યોન્યવિલોપક યુદ્ધ એ જેમાં સામ્ય અહિં સૂચવાયું છે. તે પ્રમાણે જ નીચેના (૧૪-૧૫) શ્લોકમાં પણ લાગૂ પાડવું.

શ્લો. ૧૪ ઉત્તરાર્ધ.—' યુવતિને ' અને ' બાળા ' એ જે ભૂદાં ભૂદાં જણ નથી, પણ એક જ.

શ્લો. ૧૫ શ્યામ આશા—નિરાશા અને ભયથી મિશ્ર આશા માટે શ્યામ આશા.

જળધોધ.—પૃ. ૧૪૬.

શ્લો. ૩ ચરણ ૩. અનુભવ જલ્યના જ એમ નહિ; કાંઈક જલ્યના અને કાંઈક પારકાના પણ જોઈને જાણેલા. જળધોધને વિશે તે જલ્યના અનુભવ નહિ જ.

શ્લો. ૪ ચરણ ૨ અનુતાપજ=અનુતાપ (પરતાવા) થી જન્મેલાં, ઉપજેલાં.

પૃ. ૧૪૭ શ્લો. ૬ ચરણ ૪ માનવીનું હૃદય આંસુ ઢાંખે.

શ્લો. ૮ ઉત્તરાર્ધ. શ્લો. ૯ પૂર્વાર્ધ. સમાન સ્વરના તન્તુમાંથી એકને છોડતાં બીજા તન્તુ કચ્ચે એ વિશે પાછળ ' કવિહૃદય ' ના શ્લો. ૧૨-૧૩ ઉપરની ટીકા જુવો.

સિન્ધુધોષને સંજોધન.—પૃ. ૧૪૮.

શ્લો. ૧ અહિં દર્શાવેલી કલ્પના Keats ની નીચે લખેલી પંક્તિ-
ચોતું અલ્પશક્તિ અનુસરણ કરે છે:—

The voice mysterious, which whoso hears
Must think on what will be, and what has been.

પૃ. ૧૪૯. શ્લો. ૧૦. આશુમાન=આશુપ્રમાણ; એક આશુ (૨૦૦-
કણ) નેટશો. (બહુવીહિ સમાસ. માન=માપ.)

શ્લો. ૧૧. પૂર્વાર્થ. (દૃઢ્ય) મારે બંધી બંધી કાળ—અર્થાત્, આ
પ્રાપ્ત્યશક્તિ મેળવવાની આશા રાખેછે.

તિમિરનું ગાન.—પૃ. ૧૫૦.

અંધારી રાત્રિયે દૃઢ્યમાં ઉત્પન્ન થતા ગમ્ભીર લાવ તે અન્ધકારના
ગાનના ધ્વનિ કદધ્યાછે.

શ્લો. ૧. જગ્યાં (જે રત્નનિહંદરમાં) તારાગણથી મુદ્રિત થયેલું
(હપાયલું) વિશાળ તિમિર બિંદુ, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન.
ગાંઈને (તે ગાન) મળે સુણાવેછે; (તે) હું ધ્યાન ધારીને સાંભળું-
છું.—આમ અન્વય થઈને અર્થ થાયછે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. દૃઢ્યે જતારા=દૃઢ્યમાં બિંડા પેસતા; દૃઢ્યમાં
બિંડી અસર કરનારા. ‘ધ્વનિ’ નું વિશેષણ છે. પ્રતિબિમ્બતારાના
નૃત્યની સાથે તાલ આપવાને તથા તે જોડે અનુકૂલ ગીત લેળવી સં-
ગીત (ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણનો યોગ્ય સમાગમ તે સંગીત)
ઉત્પન્ન કરવાને સિન્ધુ ગાન ગળવેછે. (વાદ્ય અને ગીત અહિં એનું
એ જ છે).

ચરણ ૪. ઉપરના (‘સિન્ધુદોષને સંબોધન’-એ) કાવ્યમાંના
૧ લા શ્લોક ઉપરની ટીકા અહિં પણ લાગૂ પડેછે.

પૃ. ૧૫૧. શ્લો. ૬. ચરણ ૨. નિદાન=મૂળ; કારણ.

પૃ. ૧૫૨ શ્લો. ૮. ચરણ ૩. જગતાં—લાલચમાં સપડાતાં સપડા-
તાં એકદમ ચેતીને સમગ્રી જતાં જે જ્ઞાન ખરું આવે તે જ જગતું.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. જે ધ્વનિ આમ (નીચે પ્રમાણે) શબ્દમાં
શરીર ધરે, અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે. મતલબ કે નીચેના
શબ્દોમાં એ વાણી સંભળાય.

શ્લોકો. ૧૧. ચરણ ૧—૩.

આ કલ્પના, જરા રૂપાન્તર પામીને પણ, નીચેના એક જૂના શ્લોકના ભાષાન્તરમાંની કલ્પનાથી પ્રેરાઈછે, (અને આ કાવ્ય—‘તિમિરનું ગાન’—તે પણ પછીથી ભાવપરંપરા ઉત્પન્ન થઈને રચાઈછે.)—

“પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે થોડીવારમાં ને થોડીવારમાં સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિ, હેવા નવા નવા અક્ષાણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરેછે.”

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૯૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા. “કુમાર-પાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ” એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિ-લેખના ભાષાન્તરમાં પ્રથમ શ્લોક જુઓ.)

અકૃતિરહસ્ય અને માનવખાળ.—પૃ. ૧૫૩.

એક દિવસ સહવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારો છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર શુદ્ધવાદ સંભળાયા કરતો હતો અને ખીજ બાજુએ લીધી પર્વતમાળ આકાશને પહોંચેલી અદ્ભુત ઊભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

અકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. અકૃતિનું અગમ્ય સ્વરૂપ, હેતું રહસ્ય, તત્ત્વ-મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સંકાય હેતું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, અકૃતિના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યું છે. અકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે;—(૧.) Sublime—ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુંદર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાયછે;—(૧.) Grand, લઘ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુંદર. એ ત્રણ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિભૂત દૃશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાંછે; લઘ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુંદરમાટે ગિરિકોકિલ. લઘ્યના દર્શનથી

The voice mysterious, which whoso hears
Must think on what will be, and what has been.

પૃ. ૧૪૯. શ્લો. ૧૦. આશુમાન=આશુપ્રમાણું; ઐક આશુ (૨૦-કણ) જેટલો. (બહુગ્રીહિ સમાસ. માન=માપ.)

શ્લો. ૧૧. પૂર્વાર્ધ. (હૃદય) મારે બંધી બંધી કાળ—અર્થાત્, આ પ્રાપ્તશક્તિ મેળવવાની આશા રાખેછે.

તિમિરનું ગાન.—પૃ. ૧૫૦.

અંધારી રાત્રિયે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા ગમ્ભીર ભાવ તે અન્ધકારના ગાનના ધ્વનિ કહેવાયછે.

શ્લો. ૧. જગ્હાં (જે રજનિકુંડરમાં) તારાગણથી મુદ્રિત થયેલું (છપાયલું) વિશાળ તિમિર બિંદું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન. ગાંઠને (તે ગાન) મહાને સુણાવેછે; (તે) હું ધ્યાન ધારીને સાંભળું-છું.—આમ અન્વય થઈને અર્થ થાયછે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. હૃદયે જનારા=હૃદયમાં બંડા પેસતા; હૃદયમાં બંડા અસર કરનારા. ‘ધ્વનિ’ નું વિશેષણ છે. પ્રતિબિમ્બતારાના નૃત્યની સાથે તાલ આપવાને તથા તે જોડે અનુકૂલ ગીત લેખવી સંગીત (ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણનો યોગ્ય સમાગમ તે સંગીત) ઉત્પન્ન કરવાને સિન્ધુ ગાન ગજવેછે. (વાદ્ય, અને ગીત અહિં એનું એ જ છે).

ચરણ ૪. ઉપરના (‘સિન્ધુઘોષને સંખોધન’-એ) કાવ્યમાંના ૧ લા શ્લોક ઉપરની ટીકા અહિં પણ લાગૂ પડેછે.

પૃ. ૧૫૧. શ્લો. ૬. ચરણ ૨. નિદાન=મૂળ; કારણ.

પૃ. ૧૫૨ શ્લો. ૮. ચરણ ૩. જગતાં—લાલચમાં સપડાતાં સપડાતાં એકદમ ચેતીને સમઝી જતાં જે જ્ઞાન ખરું આવે તે જ જગતું.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. જે ધ્વનિ આમ (નીચે પ્રમાણે) શબ્દમાં સરીર ધરે, અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે. મતલબ કે નીચેના શબ્દોમાં એ વાણી સંભળાય.

શ્લોકો. ૧૧. ચરણ ૧—૩.

આ કલ્પના, જરા રૂપાન્તર પામીને પણ, નીચેના એક જૂના શ્લોકના ભાષાન્તરમાંની કલ્પનાથી પ્રેરાઈછે, (અને આ કાવ્ય—‘તિમિરનું ગાન’—તે પણ પછીથી ભાવપરંપરા ઉત્પન્ન થઈને રચાયુંછે.)—

“પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે થોડીવારમાં ને થોડીવારમાં સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિ, હેવા નવા નવા બ્રહ્માણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરેછે.”

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૮૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા. “કુમાર-પાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ” એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિ-લેખના ભાષાન્તરમાં પ્રથમ શ્લોક જુઓ.)

અકૃતિરહસ્ય અને માનવખાળ.—પૃ. ૧૫૩.

એક દિવસ સહવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારે છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર શુદ્ધવાદ સંભળાયા કરતો હતો અને બીજી બાજુએ કિચી પર્વતમાળ આકાશને પહોચેલી અદ્ભુત ભિભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

અકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. અકૃતિનું અગમ્ય સ્વરૂપ, હેનું રહસ્ય, તત્ત્વ-મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સંકાય હેવું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, અકૃતિના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યુંછે. અકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે;—(૧.) Sublime—ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુંદર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાયછે;—(૧.) Grand, ભવ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુંદર. એ ત્રણ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિભૂત દૃશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાંછે; ભવ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુંદરમાટે ગિરિકોકિલ. ભવ્યતા દર્શનથી

The voice mysterious, which whoso hears
Must think on what will be, and what has been.

પૃ. ૧૪૯. શ્લો. ૧૦. આણુમાન=આણુપ્રમાણ; એક આણુ (રજ-
કણ) જેટલો. (બહુવ્રીહિ સમાસ. માન=માપ.)

શ્લો. ૧૧. પૂર્વાર્ધ. (હૃદય) મારે બંચી બંચી ફાળ—અર્થાત્, આ
પ્રાપ્તશક્તિ મેળવવાની આશા રાખેછે.

તિમિરનું ગાન.—પૃ. ૧૫૦.

અંધારી રાત્રિયે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા ગમ્ભીર લાવ તે અન્ધકારના
ગાનના ધ્વનિ કહેવાયછે.

શ્લો. ૧. જયહાં (જે રજનિકુંડરમાં) તારાગણથી મુદ્રિત થયેલું
(છપાયલું) વિશાળ તિમિર બિંદું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન.
ગાંધને (તે ગાન) મહને સુણાવેછે; (તે) હું ધ્યાન ધારીને સાંભળું-
છું.—આમ અન્વય થઈને અર્થ થાયછે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. હૃદયે જનારા=હૃદયમાં બિંડા પેસતા; હૃદયમાં
બિંડી અસર કરનારા. ‘ધ્વનિ’ નું વિશેષણ છે. પ્રતિબિમ્બતારાના
નૃત્યની સાથે તાલ આપવાને તથા તે જોડે અનુકૂલ ગીત લેળવી સં-
ગીત (ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણનો યોગ્ય સમાગમ તે સંગીત)
ઉત્પન્ન કરવાને સિન્ધુ ગાન ગજવેછે. (વાદ્ય અને ગીત અહિં એનું
એ જ છે).

ચરણ ૪. ઉપરના (‘સિન્ધુવોષને સંયોધન’-એ) કાવ્યમાંના
૧ લા શ્લોક ઉપરની ટીકા અહિં પણ લાગૂ પડેછે.

પૃ. ૧૫૧. શ્લો. ૬. ચરણ ૨. નિંદાન=મૂળ; કારણ.

પૃ. ૧૫૨ શ્લો. ૮. ચરણ ૩. જગતાં—લાલચમાં સપડાતાં સપડા-
તાં એકદમ ચેતીને સમગ્રી જતાં જે જ્ઞાન ખરું આવે તે જ જગલું.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. જે ધ્વનિ આમ (નીચે પ્રમાણે) શબ્દમાં
શરીર ધરે, અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે. મતલબ કે નીચેના
શબ્દોમાં એ વાણી સંભળાય.

શ્લોકો. ૧૧. ચરણ ૧—૩.

આ કદપના, જરા રૂપાન્તર પામીને પણ, નીચેના એક જૂના શ્લોકના લાધાન્તરમાંની કદપનાથી પ્રેરાઈછે, (અને આ કાવ્ય—‘તિમિરનું ગાન’—તે પણ પ્રજીથી લાવપરંપરા ઉત્પન્ન થઈને રચાયુંછે.)—

“પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે થોડીવારમાં ને થોડીવારમાં સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિ, હેવા નવા નવા બ્રહ્માણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરજ પ્રમાણે વિહાર કરેછે.”

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૯૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા. “કુમાર-પાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ” એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિ-લેખના લાધાન્તરમાં પ્રથમ શ્લોક જુવો.)

અકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.—પૃ. ૧૫૩.

એક દિવસ સહવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારે છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર ધ્રુવચાટ સંભળાયા કરતો હતો અને ખીજ બાજુએ જયી પર્વતમાળા આકાશને પહોચેલી અદ્ભુત ઊભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા લાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

અકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. અકૃતિનું અગમ્ય સ્વરૂપ, હેતું રહસ્ય, તત્ત્વ—મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સંકાય હેતું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, અકૃતિના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યુંછે. અકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે;—(૧.) Sublime—ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુંદર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાયછે;—(૧.) Grand, ભવ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુંદર. એ ત્રણ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિભૂત દૃશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાંછે; ભવ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુંદરમાટે ગિરિકોકિલ. ભવ્યના દર્શનથી

દૃઢ્યમાં ગમ્ભીર, લયાનક નહિ પણ લયાનકના સમસ્વરૂપ આદર્યુક્ત, ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે. સુન્દરના દર્શનથી આનન્દ વગેરે પ્રકુલભાવ વિકસેછે. ઉત્તતના દર્શનનું પરિણામ ભવ્ય અને સુન્દર એ બંનેના પરિણામમાંથી કાંઈક કાંઈક અંશ લઈને ત્રીજા પ્રકારનું જ બનેછે. ઉત્તતના સ્વરૂપમાં કાંઈક અંશ ભવ્યનો અને કાંઈક અંશ સુન્દરનો એમ મિશ્ર થાયછે; સુન્દરના અંશથી ભવ્યની ઉત્કૃષ્ટતાને કોમળ સ્વરૂપ મળેછે, અને ભવ્યના અંશને લીધે સુન્દરના લલિત અને મૃદુ ભાગને ગમ્ભીર છાયા મળેછે. આમ બંનેના અંશ મિશ્ર થાયછે, છતાં પોતાની સ્વતંત્ર અસર અને શક્તિને લીધે, ઉત્તત એ ત્રીજું સિત્ત જ તત્ત્વ સ્વીકારવું યોગ્ય છે.

શ્લો. ૩ સિન્ધુના નાદનું સ્વરૂપ ન સમજાતાં છતાં હેનાથી થયેલી દૃઢ્ય ઉપરની અસર (માત્ર છાયારૂપે રહેલી) તે વર્ણન કરવા જતાં ન પડકારી સકાય હેવી હોવાથી જાણે સ્વપ્રના જ સંસ્કાર હોય હેવી ભાવની સ્થિતિ હોવાને લીધે સ્વપ્રસંસ્કાર કહાયછે. એ સંસ્કાર આડાઅવળા ગૂંથીને વર્ણન ઉત્પન્ન કરીને રમું (આનંદ, પામુંછું). દૃઢ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભૂમિ-તરંગ (ભાવરૂપી તરંગ)-ના બિન્દુ (જળકણ) એમ ઉઠાવુંછું, -અર્થાત્ એ વર્ણનદ્વારા દૃઢ્યભાવના કાંઈક અંશ ઉભરાવુંછું.

પૃ. ૧૫૪ શ્લો. ૬ ચરણ ૪ આ સિન્ધુ તે ભૌતિક સિન્ધુ નહિ પણ અતન્તત્વનો સિન્ધુ.

શ્લો. ૭. ભવ્યનું સ્વરૂપ ઉપર પૂરું થયું. હવે એકદમ સુન્દરનું સ્વરૂપ આલેખતાં ગિરિકોટિલને કરેલા સંબોધનરૂપે જ સર્વ ચિત્ર આપ્યુંછે.

ગિરિકોટિલ—આ પક્ષી ગુજરાત વગેરેમાં થતું જ નથી. કાનડા નિહામાં પ્રથમ જ રહે હેનો અપૂર્વ સ્વર સાંભળ્યો. આનંદેશ અને મધ્ય હિંદુસ્તાન તરફ જંગલોમાં એ પક્ષી જણાયછે એમ સાંભળ્યું.

છે. Cuckoo ના વર્ણનું જ છે, અને હેનું સ્વતન્ત્ર નામ જડે એમ નથી, તેથી ગિરિકોકિલ એ નામ આપી સંતોષ માન્યો છે. હેને સ્વર અત્યંત મધુર અને ભાવપૂર્ણ હોય છે. ટિટ્ટૂ ટિટ્ટૂ આમ દરેક વખત ચાર સ્વર થાય છે. હેના સુર મ-સ, મ-સ (મ ઉપર ભાર પણ બંને સુરની માત્રા સરખી જ, અક્ષેપ.) એમ કાંઈક છે. આ પક્ષી કાનડામાં ચોમાસાના આરંભની પૂર્વે (એપ્રિલ-મે મહિનામાં) ગાન શરૂ કરે છે. તે ઉપરથી અને હેના સ્વર ઉપરથી, એ જિલ્લામાં ખેડુત લોકો એમ માને છે કે એ પક્ષી કહે છે—“સંકા કટ્ટુ”—એટલે, “પૂલ બાંધ્ય.” કેમકે વરસાદન દહાડા પાસે આવ્યા છે. (કાનડામાં ખેતરો વગેરેમાં પર્વત જંગલ વગેરેમાંની ખાઇયો ઓળંગવા માટે ઝાડનાં થડિયાં આડ નાંખી પૂલ જેવું કરે છે તેને સંક (સંકા) કહે છે.)

શ્લો. ૮ માં ચાંદનીની અને શ્લો. ૯ માં માધવીના સુગન્ધન ઉપમા ગિરિકોકિલના ગાનને આપી છે. ગિરિકોકિલનું શરીર ન જણાય પણ ગાન સંભળાય, માટે મેઘશિખરની પાછળ સંતાયલ એમ ચંદાને વિશેષણ આપ્યું છે. ચાંદની તેમ જ ગાન બંને સૌન્દર્યન અને માધુર્યનાં સ્વરૂપ છે તેથી બેમાં સામ્ય દેખાયું છે; અને બંનેન નિદાન (ચાંદનીનું નિદાન ચંદ્ર અને ગાનનું ગિરિકોકિલ) ગુર રહેલાં છે.

શ્લો. ૧૦. પક્ષી બચે (અદૃશ્ય) કુંડાળે લમે તેથી ગાનને કુંડાળે લમતું કહ્યું છે.

પૃ. ૧૫૫. શ્લો. ૧૨. કોયલનો સ્વર પ્રકુલ અને આનન્દમય હોય છે તેથી લિત્ર આ ગિરિકોકિલનું ગાન કાંઈક વિલક્ષણ કરૂં સ્વર હોય છે. તેથી આ કલ્પના કરી છે.

પૃ. ૧૫૬. શ્લો. ૧૮. વગેરે. હવે સુન્દરતું સંખોધન પૂરું થઈ ઉત્તત-
ની મૂર્તિ પર્વતને સંખોધન શરૂ થાય છે.

શ્લો. ૧૮, ૧૯. મેઘમાળા તે પર્વતની પ્રિયા અને ધુમસની હાસ્ય
તે પુત્રી એમ રૂપક અહ્ય છે.

શ્લો. ૨૦. સિન્ધુનો (ખરેખરા દરિયાનો) સનાતન (નિરંતર
પ્રાચીન કાળથી થતો આવેલો અને ચિરકાળ થશે હોવો) નાદ. તે
નાદ સાંભળી સાંભળીને પર્વત પોતે કાંઈ હૃદયમાં મનન કરીને ગાન
રચે છે. તે ગુપ્ત રીતે આકાશમાં એ લખે છે એમ કલ્પના છે.

પૃ. ૧૫૭ શ્લો. ૨૧. રાત્રિ પડતાં તારા પ્રકાશી નિકળે તે ઉપર
હેવી કલ્પના રચી છે કે આખો દહાડો જે ગૂઢ લેખ પર્વતે આકાશમાં
લખેલા તે તારાગણના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એ લેખને ગાનરૂપ
ગણ્યા છે. રજની તે વ્યોમપટરૂપી વાદ્ય પોતાની આંગળીઓથી વગાડ-
તાં એ ગાન ઉત્પન્ન થઈ તારાગણના રૂપમાં પ્રગટ થતું કલ્પ્યું છે.
ગાનનાં સુર તે શ્રવણેન્દ્રિયથી અનુભવાય છતાં તેનેમય તારાગણના
રૂપમાં પ્રત્યક્ષ ભવાય હેવી મૂર્તિ ધરતા કલ્પ્યા છે.

આમ પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કર્યા છતાં પણ એ ગાન હું અલ્પ શક્તિને
લીધે વાંચી સકતો નથી.

તો પછી—

શ્લો. ૨૨, આમ નજર આગળ તરણ તારાગણમૂર્તિમાં ઊભેલું ગાન
પણ ના વાંચી સકાય, તો ગિરિરાજ, કોકિલ, (ગિરિકોકિલ), અને
સિન્ધુ એ ત્રણ પ્રકૃતિનાં ઉપર કહેલાં ત્રિવિધ સ્વરૂપને કહું છું કે
તહામશે ગૂઢ રહસ્ય હું શી રીતે બહાણી સકું? પ્રકૃતિ આગળ આ
રીતે માનવ પોતાનું બાલત્વ સ્વીકારે છે; પરંતુ એ પ્રકૃતિસ્વરૂપો
હૃદયભાવ ઉપર ગમભીર, મૃદુ, અને ઉત્તત અસર કરે છે તે કારણથી
ઉપકારવૃત્તિ દર્શાવે છે.

અવસાન.—પૃ. ૧૫૭.

શ્લો. ૧. કવિત્વના પ્રેરક ગૂઢ તત્ત્વને કોંકિલ કલ્પેલું છે.

પૃ. ૧૫૮ ચરણ ૧ મનનાં=મહારા પોતાના મનનાં. અહિં ob-
jective (પરલક્ષી) તેમ જ subjective (આત્મલક્ષી) કવિતાનો
નિર્દેશ છે. મનુજીવનનાં રહસ્ય જળકાવતું કોંકિલગાન તે પરલક્ષી
કવિતાનું બીજ; અને મનનાં રહસ્ય જળકાવતું તે આત્મલક્ષી કવિતાનું
બીજ. (રા. નવલરામે objectiveને સર્વાનુભવરસિક અને
subjectiveને સ્વાનુભવરસિક એમ નામ આપ્યાં છે.)

